

ЭФРЕИМ СЕВЕЛА

ТУХТАТИНГ САМОЛЁТНИ,
ТУШИВ ҚОЛАМАН

Русчадан Озод Шарафиддинов таржимаси

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

Эфрейм Севела — сабиқ шўро ёзувчisi, лекия умрининг сўнгги йиллари Америка Қўшима Штатларида ва Истроилда кечган. Қўлингиздаги қисса совет тузумининг сўнгги йилларида ёзилган бўлиб, унда юксак маҳорат билан бу тузумнинг турли-туман нуқсоналари очиб берилган. Қисса жиддий масалаларга бағишланган бўлса-да, ҳазил-мутойибга, юморга, киноя ва пичингларга жуда бой. «Гап келганда отангни ҳам аяма» деганларидек, муаллиф қиссанинг бирор ўрнида сохта лафосга берилмайди, қуруқ ва пуч тасвирдан, баландпарвоз гаплардан қочади. Бу эса қиссага ўзинга хос раиг ва жозиба бағишлайди ва мароқли ўқилади.

C 4702620204 — 24 32—06
M 25/04/ — 00

© «Жадон адабиёти» ж., 1998
© «Маънавият», 2000

«Соҳибжамол, йигирма уч ёшда, қулоги оғирроқ жиндай-жиндаи рус тилида, гуржи тилида, шаритда сўзлаша оладиган жувон. Ўзига мос, қулоги оғирроқ ёки кар ва соқов йигит билан турмуш қурши мақсадида танишмоқ истайди».

Исройлда рус тилида чиқадиган «Бизнинг мамлакат» газетаси эълонларидан.

Нью-Йоркдаги Ж. Ф. Кеннеди помидаги халқаро аэропорт. «Аэрофлот» авиакомпаниясининг ТУ-144 самолёти ичидаги Ташқаридаги ҳаво иссиқлиги + 20°C.

— Салом, хунаса Янги йил!

Э-э, худо ҳаққи, минг бора узр! Бу гапни бирор эши тадиган қилиб айтмоқчи эмасдим. Бу гап хаёлимдан ўтди, холос. Киночилар айтмоқчи, ички овоз.

Лекин сўз чумчук эмаски, оғиздан пир этиб чиқиб кетгандан кейин ушлаб олсанг. Шунинг учун яна бир бор узр, жаҳлингиз чиқмасин, асабларимизни бузмай қўя қолайлик. Не қилайки, ёнимга анави малласоч жувон эмас, сиз ўрнашиб қолдингиз. Мен бу жойни ўша соҳибжамолга мўлжаллаб қўйгандим, келиб ўтирас деб ўйловдим. Сиз ўтирдингиз... Демакки, сиз билан биз қўшини бўлдик. Бинобарин, ўзимизда ишлаб чиқарилган бу ажойиб самолётда Нью-Йорк шаҳридан ватанимиз поятьхи Москвагача ўн тўрт соат бирга учамиш. Шунинг учун бошидан ғижиллашмай қўяқолайлик-да, ширинширин сұхбатлар қурайлик. Шундай қилсак, вақт ўтганини билмай қоламиз. Омадимиз келиб, янги гаплардан эшитсак ҳам ажаб эмас. Москвадаги бир театр қошида ўт ўчирувчи бўлиб ишлаган Сема Кац шунақа дерди.

Бу воқсанни билмайсизми? Менга қаранг, кўп нарса йўқотибсиз-ку! Бу жуда қадими — мен тарихий ватанимда яшайман деб, орқа-олдимга қарамай Москва ни тарк этгани чоғимдаёқ у юз йиллик тарихга эди.

Тарихий ватан нима эканини билмайсизми? Кўриниб турибди, яхудий эмассиз. Истаган шўро жуҳуди — сионистми ё аксилисионистми, коммунистми ё партиясизми, хаёлшарастми ё чайқовчими, қип-қизил аҳмоқми ё салкам доҳийми — ҳеч балони билмаса ҳам, тарихий ватан нималигини яхши билади, уни уйқудан уйғотиб сўрасангиз ҳам дарров айтиб беради.

Аммо сиз ўриссиз, биринчи қарашдаёқ кўриниб ту-

рипти, тарихий ватанинг нима экани тўғрисида бошингиизни қотириб нима қиласиз. Сизнинг ватанингиз бўлган, бор ва бўлади. Бу тушунарли ва ҳозир сиз билан биз нафас олиб турганимиздай табиий. Аммо яҳудийларда бу масалада андак чигаллик бор, шунинг учун уларга ҳам тарихий ватан пималигини тушунириб ўтиришнинг нега ҳожати йўқлиги ўз-ўзидан тушунарли.

Ҳай, энди, чалғимайлик. Ҳамма нарсанинг фурсаги бор. Ўт ўчирувчи Сема Кацимизга қайтайлик, Москва театридаги. Тарихий ватан масаласида эса ҳали фикр алмашишга улгурамиз. Ҳали йўлимиз олис, вақтимиз сероб. Кўриб турибсизки, мен гап сотишни яхши кўраман, кўриб турибманки, сиз бўлсангиз тинглашини ёқтирасиз. Ҳўб топишибмиз-да! Қўнгилдагидек улфатчилик қиласиз.

Бас! Гап сотиш етар, ишга ўтайлик. Сиз билан биз биламизки, яҳудийлар меъёри билмайдиган халқ. Уларга олтин ўрталиқ бегона. Агар яҳудий заковатли бўлса, у Альберт Эйнштейн ёки жилла бўлмаса, Карл Маркс бўлади. Агар худо ақл улашаётганда яҳудий кечроқ қолган бўлса, унда бунақа бетамиз каллаварамни бошقا биронта халқдан қидириб тополмайсиз. У билан таққослаганда тентак Иванушканни Михайло Ломоносов десангиз ҳам бўлаверади.

Худо берган куни кечқурун театрда спектакль бўлган кезларда мабодо ёнғин рўй бериб қолса одамлар ваҳимага тушиб, у ер-бу ерини куйдириб олмасин деган мақсадда саҳнадаги пардалар ортида шавбатчилик қиладиган Сема Кац яҳудийларнинг иккинчи тоифасига мансуб эди. Яъни дунёга Альберт Эйнштейни ва илмий коммунизм асосчисини бермаган тоифадан чиққанди. Лекин иккала қизи яхши жойга тушганди. Сема Кац аллақачон бобо бўлган бўлса-да, учига чиққан нодон эди. Унинг гўллигини кўриб лол қолмаган одам бўлмасди. У фақат ўзининг касбини биларди. Лекин театрни ҳам жон-дилидан яхши кўрарди. Шу даражада яхши кўрардики, бигта пьесани юз марта кўрса ҳам сира зерикмасди. Аммо парда ёпилиши биланоқ кўрганинг ҳаммаси паққос калласидан чиқиб кетарди. Эртасига яна пардалар орқасида тик турганича ўша матининг ўзини жон-дили билан, ҳузурланиб, оғзини очганича эшитаверарди.

Шундай қилиб, десангиз, ана шу Сема Кац Москвадаги жамики театр ишқивозларини лол қолдириди. Артистлар ўт ўчирувчи Кацнинг театрга садоқатини билганларидан метрога етиб олгунларича унинг ҳамроҳ

бўлиб боришига ижозат беришарди. Кац мазза қилиб, уларнинг жаврашларига қулоқ тутиб ёnlарида бораверади. Сема Кац бор-йўғи бир мартагине уларнинг сухбатига аралашиб қолди. Аммо шунинг ўзи унинг довругини бутун Москвага ёйишга кифоя қилди. Москвагагина эмас, унинг теварак-атрофига ҳам.

Ут ўчирувчи ҳамроҳлигига метро томон кетиб бораётниб, актёрлар ишма тўғрисидадир тортишиб қолишди. Уларнинг қай бирин ўзининг ҳақлигини кўрсатмоқчи бўлиб, дебди:

— Ернинг юмалоқлиги қанчалик тўғри бўлса, бу гап ҳам шунча тўғри...

— Ер думалоқми? — деб гапга аралашибди ўт ўчирувчи Кац ва жуда зўр ҳазилни эшиштгандай кулиб юборибди.

Ингирманчи асрнинг қоқ ўртасида фазога Ер йўлдошларини учираётган давлатининг пойтахтида бунақа иодон одамии кўрамиз деб хаёлларига ҳам келтирмага артистлар оммабоп бир тарзда унга ҳар бир мактаб боласи биладиган гапни тушунтириб берниши. Сема Кац бу гапларни сеҳрли эртакдай тинглади ва метронинг эшиги олдида артистлар билан хайр-маъзур қилатуриб, қаттиқ мутаассир бўлган ҳолда деди:

— Шунинг учун сизлар билан сайд қилишин яхши кўраман-да, сизлардан ҳамма вақт янги гаплардан эшиштасан одам...

Жуда соз-да! Сизни кулдира олганимдан гоятда мампунман. Демак, орамиздаги хижиллик кўтарилид. Энди яқинроқдан танишиб олсанк бўлади.

Ижозатнинг билан ўзимни танишитирай. Рубинчик Аркадий Соломонович, Таъбир жоиз бўлса, ўз ота-онамнинг фарзандиман. Касбим, борини айтаман-да — сартарошлиқ. Нафақат эркакларники, аёлларнинг ҳам сартарошиман. Менга бунақа қараманг. Ҳа, ҳа. Сартарошиман. Агар сизга бошқа бирорвай кўринган бўлсан, айтиб қўйай, биринчи адашаётган сиз эмассиз. Мен — олий тоифали сартарошиман. Москвадаги «Интурист» меҳмонхонасини биласизми? Қаминан камтаринингиз ўша жойда ишлаганман. Фақат олий табақанинг хизматини қилганиман. Дипломатлар, туристлар, энг муҳими эса — Москвадаги санъат аҳли. Санъат дунёсининг жамики каллаларига мен ишлов берганиман. Ҳа, энди, албатта, ўша каллалардан у-бу нарса бизнинг каллага ҳам жиндай ўтган-да... Чакки эмас-а?

Менинг доимий мижозларим бўлмиш ҳар бир ёзу-

чи сочини тарашлагани ё соқол олдиргани келганида, албатта, янги чиққан китобига дастхат ёзиб менга тортиқ қилишини ўзининг бурчи деб ҳисобларди. Кейин эса ўқигаким, маъқул бўлган·бўлмаганини сурнштиришини ҳам фарз биларди. Унинг сурнштиришига чап бериб қолмаслигим учун китоб мазмунини бомба·боб сўради.

Хоҳласам·хоҳламасам бу бемаза китобларнинг ҳаммасини ўқишгина эмас, эсда олиб қолишга ҳам мажбур эдим. Бўлмаса, донмий мижозлардан ажралиб қолишим аниқ эди. Улар эса инсон руҳининг инженерлари сифатида билишар эдикк, уста ҳам одам, унга ҳам чойчақа чўзиб туриш керак, бўлмаса суроби тўғри бўлиб қолади. Унда донмий мижозларимнинг тилла бошларига зеб берадиган одам қолмайди. Мен бу истеъододли каллаларга мафкуравий зеб беришни айтиётганим йўқ. Буни бошқа жойда қилишарди.

Мен ўқиган китоблару санъат арбобларининг суҳбатларидан эшигнларимнинг ҳаммаси (қулоғингга пахта тиқиб қўя қолмайсанку!) калламга ўрнашиб қолади. Кейин оғзимни очиб гап бошласам, кўплар адашиб мени ёзувчи деб ўйлашади. Уртача ёзувчи деб-да... Худо сақласин-е... Менинг ўзимнинг ҳунарим бор... Ҳозирча шу ҳунарим сабаб бир куним ўтиб туришти. Сирасини айтиганда, одамнинг ҳусни амал эмас, балки, аксинча, одам ҳар қандай жойнинг ҳуснидир. Шунинг учун мен баъзи бирорлардан фарқ қилиб, ҳеч қачон ким эканимни яшириб ўтирмайман.

Сартарошман! Бунинг устига учига чиққан аҳмоқман! Негаки, мен қилиб қўйган ишни, каллаварамлик билан ножониз жойга калламни суққанимни энг бетамиз одамгина қилиши мумкин. Рост, менга таскин берадиган нарса битта. Қолаверса, менга ўҳшаган сурбетлар оз эмас. Юз минглаб шўро жуҳудлари шундай қилишди. Сизга очиғини айтсам, бу йўлда анча муваффақиятга ҳам эришишди. Эндиликда улар тақир бошларини қашиб юришишти. Чунки қилғиликни қилиб қўйиб, кейин роса бошларидағи сочларини юлишган.

Майли, бу тўғрида кейин гаплашайлик. Ҳали бир қоп вақтимиз бор.

Марҳамат қилиб, биздан уч қатор олдиндаги анави малласочга қаранг. Сиз билан бизга аланглаётгани йўқми? Ҳа. Сочи зўр экан. Ростиши айтидиган бўлсам, ҳар бир арзийдиган аёлга, аввало, касбимнинг кўзи билан қарайман. Соchlарига, пардоз-андозига кўз югуртираман. Арзийдиган аёлда бу ишлар ҳамиша жойида.

Хуллас, бу малласоч аёлга унинг ажойиб сочлари туфайли Кеннеди аэропортидаёт өзтибор бергандим. Қейин қарасам, қадди-қоматдан ҳам қисмаган экан. Бурни ҳам жойида. Қўзида ҳам оқи йўқ. Эркакка яна нима керак?

Шунда кўзимни лўқ қилиб, унга тикилиб қарай бошладим — бу одатим ёшликтан — Мелитопол шаҳрида яшаган пайтимдан қолган. Шундай қараб, унга ғойибона бир фикрни сингдира бошладим:

«Сен самолётда менинг ёнимга ўтирасан... менинг ёнимга ўтирасан... Ёнимга ўтирасанг, бу сенинг баҳтинг. Баҳтингни қўлдан чиқарма...»

Енгил юкларимизни топшираётган пайтда мен кўзим билан бўйчини тешиб юборай дедим. Уаун тунисел бўйлаб самолётга кетаётганимизда ҳам, самолётнинг ичида ҳам ундан кўз узмадим. Мен узлуксиз равишда тилагимни такрорлайвердим, такрорлайвердим. Ниҳоят, ниҳоят ёнимга шалоп этиб сиз ўтирдингиз. Шунда мен:

— Салом, хунаса Янги йил! — деган гапни айтдим. Албатта, аммо ичимда айтдим, ҳамма эшитадиган бўлиб чиқди. Бу гап сизга қаратилган эмасди. У менинг ўзимга қаратилганди.

Лекин эндиликда ёнимга сиз ўтириб қолганингизга афсусланаётганим йўқ. Мабодо, бу аёл ёнимга ўтириб қолганида ўи тўрт соат давомида шима қиласдим? Шунча вақт мобайнида унга қўл теккизиб бўлмаса! Хунобгарчиликдан бошқа нарса эмасди. Сиз бўлсангиз, мана, жуда яхши сұхбатдош экансиз. Бинойидек гапни тинглаб ўтирибсиз. Тўла-тўкис баҳтиёр бўлмоқ учун яхудий одамга бундан ортиқ яна нима керак?

Мабодо керак бўлса, фақат бир нарса: Илоҳим, самолётимиз океанга қуламасин. Шундай бўлса сиз билан биз муздек сувда роса азоб чекардик, акулалар раҳми келиб, бизни еб қўймагунича роса қийналардик. Бироқ ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, юзта учишдан биттасидагина шунаقا бўларкан. Сиз билан биз Москвага эсон-омон қўнишда тўқсон тўққиз имкониятга эгамиз.

Келинг, ундан кўра тузукроқ гаплардан гаплашайлик. Анави стюардесса қиз қўғирчоқдеккина экан. Бирам ёқимтой. Үрис башара. Овқат тарқатиپти. Бизга етиб келгунча, сизга бир воқеани айтиб берай. Бу воқеа ҳам самолётда бўлган эди. Шундай нигоҳим билан аёлни авраш усулим ўнгидан келган эди.

Бу воқеа бир йил аввал Америкада рўй берди. Мен ҳали унда Америкага бутунлай ўрганиб кетганим йўқ,

аинча гўр эдим. Туарар жойимнинг ҳам тайини йўқ эди. Яқиндагина Исройлдан келиб, бу мамлакатга ўрнашиб олишнинг чорасини излаб юргандим.

Нью-Йоркда тўғри келадиган дурустроқ иш тополмадим. Одамшаванда маҳаллий яҳудийлардан бири менга Шимолий Каролина штатидаги Вилмингтон шаҳрига учиб бориб келишини маслаҳат берди. У ерда унинг ошиаси гўзаллик салбони очган экан. Ошиаси ашаддий яҳудийпараст экан. Шундоқ бўлгандан кейин сенга ўхшаган устага унинг салонидан жой топилади-да, — деди танишим. У ҳатто Вилмингтондаги ошиасига қўнгироқ қилди. У бўлса, ҳатто мешга самолётга билет ҳам жўнатди. Тўғри, билет фақат боришга эди. Қайтишга билетни ўзим сотиб олдим, чунки вилмингтонлик яҳудийпараст менин жуда гўл деб ўйлади, шекилли — мешга негрларга тўлайдиган маошининг учдан бирини таклиф қилди. Шу аҳволда кўзларидан ёш тўқай-тўқай деб, бутун қалби билан рус яҳудийлари томонида эканини, биз унинг билан ака-ука эканимизни айтди. Мен унга «ҳе, ўша сенга ўхшаганларнинг акалигидан ўргилдим» дедим ва бир амаллаб ёнимда бор пулнинг ҳаммасига қайтишга билет олдим-да, Нью-Йоркка — улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горький сариқ шайтон шаҳри деб атаган шаҳри азимга равона бўлдим.

Лекин ҳозир гап бу тўғрида эмас. Шимолий Каролина штатидаги Вилмингтон шаҳрига бекордан-бекорга келганимга сира ачинмайман. Бундан ташқари, бу сафарим ўнигидан келдими, ё беҳуда бўлдими — бу унга қай томондан қарашга боғлиқ. Сизга ростини айтадиган бўлсам, сафарим ҳар ҳолда жуда ўшигидан келди. Ҳар ҳолда, қайтиш учун билетга сарфлаган пулини беҳуда сарфлар рўйхатига тиркай олмайман.

Мен бу аёлни Нью-Йоркдаёқ Ла Гардия аэропортида пайқаб эдим. Тўғрироғи, унинг сочларини. Қора майдай қоп-қора. Кўқимтир товланади. Елкаси оша орқасига тўлқин-тўлқин бўлиб тушган. Чеҳрасини айтмайсизми? Ажиб бир шарқона ҳусни бор экан. Кўзлари қийинқ. Қошлиари қалдирғоч қоматидай. Лаблари ғунча. Териси мармар. Бурун парраклари зотдор арғумоқникидай очилиб ёпилиб туритти.

Шунча ҳусну малоҳатининг устига қадди-қомати жуда келишган. Бўйи бўйимга мос. Қийиниши ҳам бежирим. Дабдабаю такаббурликдан нишон ҳам йўқ.

Бир сўз билан айтганда, ақлим шошиб қолди. Тўғриси, бу ҳам ҳолва...

Кўзимни лўқ қилиб унга тикилдим-у, унга ғойибона таъсир кўрсата бошладим. Лекин очигини айтадиган бўлсам, бирор иш чиқишидан умидим йўқ эди. Жуда ҳам зўр эди-да — менга йўл бўлсин.

Самолётда йўловчилар кам эди, бўш жойлар кўп, Хоҳлаган жойингга ўтираверасан.

Мен дераза олдига ўтиредим. Ёнимдаги жой бўш эди. Жувон қўлида бежиримгина чемоданчасини кўтариб, самолётнинг ичига ўтиб борар экан, мен унга тикилиб туравердим. Тикиламан-у, таъсир қилишга уринаман. Фикран: «Кеслиб менинг ёнимга ўтири, сенга айтиб берадиган гапим кўп...»

Нима, мени мақтаняпти деб ўйлаяпсизми? Қасамлар бўлсниким, гапим чин.

У менинг олдимда тўхтади, қошлари чимирилди, мен унга бош иргадим, дарров қўлидан чемоданчасини олиб, юк қўядиган жойга ўрнаштиришга ёрдам бердим.

У пальтосини ечди, ўтири, ёндан бир журнални олиб, берилиб ўқий бошлади. Мен борманми, йўқманми — парвойи палак эди. Қарасам, иш пачава. Бор-йўғи бир ярим соат учамиз. Журнални ўқиб тугатишга ҳам етмайди. Бир бало қилиш керак. Сехри жодуим уни ёнимга ўтқазишга етди. Аммо мени яхши кўрдиришга кучим етмади.

Шунда менга газета қўл келиб қолди. Исронлда бўлган кезларимда, ҳали бутун дунё аҳлининг ва, айниқса, америкаликларнинг «мард шўро яхудийлари»га қизиқиши сўнмаган маҳалларда бир муҳбир менинг сувратимни олганди. Шу суврат Америка газетасида босилиб чиқканди. Мен чиндан ҳам қаҳрамон бўлганим учун эмас, балки уларга Черновицдан чиққап эмас, москвалик яхудий керак бўлиб қолганди. Черњовицлик ва кишиневлик яхудийлар ичida эса москвалиги ёлғиз мен эдим.

Суврат жуда зўр чиққан эди. Унинг тагидаги ёзуви эса шунаقا сермақтов эдик, бирорга кўрсатишга истиҳола қиларди, киши. Миллий қаҳрамон... Раҳнамо.. Атоқли... Америкаликлар сизни мақтамоқчи бўлса, қўяверасиз, нуқта нималигини унугиб қўйишади. Раҳнамо ҳам сиз, атоқли ҳам сиз... Хуллас, энг, энг... Уларда тартиб шунаقا экан. Мен буни кейин билиб олдим...

Уша газетанинг бир нусхасини олиб қўйганман, керак жойларда ўзимни овсарликка соламан-да, уни сеқин кўрсатаман. Газета неча марталаб жонимга оро кирди-ю...

Бу гал ҳам ҳар доимгидек газета ёнимда эди. Мен уни портфелимдан олдим-да, сувратимни қўшни жувонга яқинроқ қилиб, саҳифаларини очдим. Ҳатто газетанинг бир бурчагини жувон ўқиётган журналнинг устига чиқариб ҳам қўйдим. Менинг бунаقا беадаблигимдан жувоннинг энсаси қотди, у қошларини чимирди ва бехосдаш кўзи сувратимга тушди. Кейин у кўзини олиб менга, сўнг яна сувратга қаради. Илниди!

Шунда мен бу соҳибжамолнинг бекиёс чеҳрасида менга нисбатан қизиқиш уйғониб келаётганини кўрдим. У одоб билан газетани сўради — кўриб берсан майлими, деб. Мен ҳам одоб билан ҳовлиқмасдан газетани узатдим. У газетага ёпишиб қолди, мен бўлсан газетада ўзим тўғримда нималар ёзилганини билганимдач, натижা шима бўлишини кутиб дамимни чиқармай ўтирадим. Кўп кутишга тўғри келмади. У яна кўзини олди — унинг нигоҳидан қойил қолгани сезилиб турарди. Бўлмаса-чи! У шўро яҳудийларини Исроилга чиқариш учун кураш қаҳрамони билан ёнма-ён ўтирас эди-да!

Мен инглизчани биламан-у, лекин унча гаплашолмайман десам ҳам бўлаверади. Жувоннинг ҳам инглизча билиши менинидан аъло эмас экан. У ҳам Америкага яқинда келган кўринади. Муҳожир жувон экан-да. У ёқ-бу ёқдан гап сотиша бошладик. Мени-ку қўяверасиз, кўзимдан ўт чақнаб, унинг бошини айлантираман. Унинг эса қилгани «оҳ-воҳ», ҳеч ўзини босиб ололмайди, «қандоқ одам билан танишдим-а!» дегани деган. Сезиб турибман, ишлар яхши кетяпти. Фақат эҳтиёт бўлиш керак, бирор арзимас сабаб билан тойиб кетмасам бўлди. Лекин мен бир нарсадан бесаранжом эдим. Аҳён-аҳёнда менга қараб қўйганида унинг шаҳло кўзларида маккорона бир учқун чақнагандай бўларди. Худди менинлақиллатмоқидай...

Ниҳоят, «оҳ-воҳлар»га тўйди, шекилли, менга қараб кўзинни сузиб деди:

— Исроилнинг қаҳрамони билан танишганимдан фойта маминуиман, лекин имоним комилки, менинг ким эканимни билсангиз, унча хурсанд бўлмайсиз. Қани, топинг-чи!

Мен алланечук найрангни ҳис қилдим, инглизча билганларим ҳам бир зумда ҳавога учгандай ғойиб бўлди. Маънилироқ бирон жавоб ўрнига миямга нуқул инглиз тили дарслигидан «мистер ва миссес Клариж нарса ҳарид қилгани магазинга бориши» деганга ўхашаш бўлмагур жумлалар келарди.

— Үзингизни қийнамай қўяқолинг, — деб жилмайди у, — барibir топа олмайсиз. Мен — арабман. Сиз ҳозир Москвадан қаҳрамонларча кўчиб борган жойингида туғилганман. Сиз билан икковимиз ҳамюртлармиз. Лекин мени у ердан чиқариб юборишиди, сизни эса — аксинча...

Шундай деб жамики ўттиз икки тишини ялтиратиб кулади, деч. Мен бўлсан — бутун вужудим жимирилаб зўрга ўтирибман. Шимим елимдай ёпишиб қолса ҳам ажаб эмас. Буни қаранг, роса илиндим-ку! Фойибона таъсир усули билан ўзимга кимни яқинлаштирибман? Араб террорчининми? Эҳтимол, мен кўмаклашиб жойлаштиришворган чемоданчанинг ичидат соат механизми билан ишлайдиган мина бордир?. Мен ҳатто соатнинг чиқиллашнини эшитмоқчи бўлиб, қулоғимни динг қилдим.

Фикрларимни сезгандай жозибадор террорчи жувон мени калака қилишда давом этди:

— Менинг иккита акам «Фаластинни озод қилиш Халқ фронти»нинг жангчилари. Мен ҳам бу романтикага берилниб кетишумга сал қолди. Ҳатто Иероил самолётини босиб олмоқчи ҳам бўлдим. Лекин...

— Нима «лекин»?

— Лекин, — деб кулиб юборди у, — бу фикримдан қайтдим. Аёл эканим эсимга тушди. Ёшлиқ бир зумда ўтади-кетади. Акаларим билганини қилсан дедим-да, Ливандан кетиб бу ерга келишга қарор бердим. Ҳозир менда Америка паспорти бор.

Сал ўзимга келгандай бўлдим.

— Лекин, ростимни айтганда, икковимизнинг танишганимиз хўб ғалати иш бўлди-да! — деб давом этди у. — Агар ўртамиизда бирон ишқий можаро бўлиб ўтса, биз бир-бирига душман икки хонадондан — Монтекки ва Капулетти хонадонидан чиққан замонавий Ромео ва Жулетта бўлар эдик.

— Хўш, шундай қилишга нима ҳалақит беради? — деб сўрадим мен иложи борича ўзимни бегам кўрсатиб.

— Ишқий можаромизга бирон монелик борми?

— Агар сиз эътиroz билдиримасангиз, — деб жавоб берди у, — мен бажону дил...

Гапимга ишонинг — шу воқеадан кейин мен арабларга қарашимни бутунлай ўзгартирдим. Тўғрироғи, араб аёлларига қарашимни.

Энди бу ёғи қандоқ бўлганинни эшитинг.

Биз Вилмингтонга ярим тундан ошганда қўндиқ, кейин биргаликда «Хилтон» меҳмонхонасига йўл олдик.

Америкада ҳар бир шаҳарда шу номда меҳмонхона бор. Меҳмонхонага келдик. Шеригим икковимизга бир хона олди, меҳмонлар тўлдириб бериши керак бўлган қофозга «биз эру хотинмиз, фамилиямиз Палестайн» деб ёзib қўйди. Русчаснга «Фаластин» дегани-да. Вой шумтакаси! Менинг ҳиқичноқ тутишига сал қолди.

Тўшакда нима бўлганини на қалам билан тасвиirlаб бўлади, на тил билан ифодалаб... Минг бир кеча! Шаҳризода!

Бор-йўги икки соат ўтар-ўтмас, хамирдай бўшашиб қолдим. Тенса пўкиллардим. Менинг пуфакка ўхшаб ширсга бўларди. Бир урса, учуб кетишм аниқ, чунки ҳаводан ҳам сингил эдим.

Кейин мен унга дедим:

— Бунаقا жазава билан қўз очиб юмгуинча Исроилнинг кулинин кўкка совурасиз-ку!

Унинг жавоби жамики яҳудий ҳалқининг шаънига айтилган мақтовдай жаранглади:

— Агар ҳамма яҳудийлар сени сингари бўлса, Исроилнинг яшашга ҳақлилигини тан олганим бўлсин!

У бу гапни менга — тарихий ватанини шармандаларча тарқ этиб, Америкага қочиб келган бир одамга айтиб ўтирипти. Аммо у менинг қочганимдан бехабар эди-да. Мен ҳам, албатта, унинг маъсумаликдан хийла узоқ бўлган туриш-турмушининг кўп жиҳатларидан бехабар эдим.

Уликдай қотиб ухлаб қолибман, совуқ терга ботиб ўйғондим.

Мен тунаган хонанинг бир томондаги девори ўрнига дераза қилинган экан. Кўзимни очиб қарасам, худди кинодагидек, «Аврора» крейсери турипти. Тарихий «Аврора» крейсери — инқилоб бешиги бўлмиш Ленинград шаҳрида Нева дарёсида туради. «Демак, мен СССРда эканман-да, — деган ўй келди кўнглимга. Бу ўйдан бутун вужудим музлаб кетди. — Демак, менинг ухлатиб қўйиншган-у, яширича Ленинградга олиб келишган» (Нега энди Москвага эмас-у, Ленинградга? — Бу тўғрида мен ҳатто ўйлаб ҳам улгурмадим). «Бундан чиқди, соҳибжамол араб жувони террорчи эмас, КГБнинг одами экан-да? Ҳозир сўроқлар бошланади, қийнашади... Ҳаммасига сабаб Америка газетасида менинг иприски сувратимнинг босилиши-ю, мен тўғримда айтилган омади гаплар...»

Мен совуқ терга ботганимча қимир этишга журъат қилолмай, бўйма илоннинг сеҳрига чалинган қўёндай

дераза ортидаги «Аврора»дан кўзимни узолмай ётардим.

Лекин бир нарсага ҳайрон эдим — тагимда турманнинг темир кровати эмас, юмшоқ, пар ёстиқли, пар тӯшакли кроват. Нима учундиғ деразада темир панжара йўқ. Бунинг устига, дераза олдида узун оёқли қиммат-баҳо чироқ билан юмшоқ ўриндиқ.

Кенг-мўл кроватда бир ўзим ётибман. Лекин иккинчи ёстиқ эзилган. Ёстиқнинг устида бир тола узун соч. Аёлники. Уша соҳибжамол террорчи жувоннинг сочи.

Мен Ленинградда эмас, Америкада эдим. Шимолий Королина штатида, Вилмингтон шаҳрида. Дераза ортидаги крейсер дарёда туради. Лекин бу дарё Нева эмас эди. Бу ҳам тарихий крейсер эди, аммо Америка тарихидан. Кема бизнинг «Аврора»га жуда-жуда ўхшарди. Бу кемадан ҳам музей ўринда фойдаланишар эканлар.

Сизга очигини айтаман, ўшанда пуштим куйиб кетмаганининг ўзи бир мўъжиза. Лекин анча вақтгача дудуқланиб юрдим. Тўғри, теварак-атрофимдагилар бу нуқсонимни инглиз тилини чала билишимга йўйишиди.

Айтганча, эътибор беринг-а — малла соч биз томонга қараб қўйяпти. Демак, менинг ғойибона таъсирим изсиз кетмаяпти, у бир нарсани ҳис қиляпти. Ким билсин, менинг ёнимга сиз эмас, у ўтириб қолганда нималар бўлардийкин?

*Ньюфаундленд оролига яқин жойлар устида.
Баландлик — 27000 фут.*

Бизга кечки овқатни олиб келишяпти, шекилли. Ана бунисига қойил! Жуда шоҳона-ку! Бунақа неъматни кўриб туриб, бутун дунёга «Аэрофлот» самолётларида учинглар! деб ҳайқирмаслик мумкинми? Увулдириқ! Ҳам қора, ҳам қизил! Қаерда, яна қайси самолётда сизни шунақа лаззатли таом билан сийлашади?

Мен оз учган эмасман. Ҳар хил авиакомпанияларда. «Эл-Алда» ҳам, «Пан-Американ»да ҳам, «Эр-Франс»да ҳам, «Люфтганза»да ҳам... «Юнайтед Артисте»да ҳам... Э, йўғ-с, нима деяпман! Авф этгайсиз. «Юнайтед Артисте» — авиакомпания эмас, кинокомпания, фильмлар сувратга олади. Гапларим айнаб қоляптими, нима бало? Рус назандалигининг таъсири сезиляпти, шекилли-да!

Ҳеч қаерда аэрофлотчалик овқатни мўл-кўл беришмайди. У ерларда ҳаммаси аптекалардагидек миллиграммларда ўлчангани, ҳаммаси ҳисобли. Бундан ташқари мазаси ҳам bemazadan-bemaza. Худди резина чайнаётгандай бўласан.

Бизда-чи? Биринчи тоифадагилар овқатлапаётгандá, ҳидига иккинчи тоифадагилар маст бўлиб ўтиради. Боршчини айтмайсизми? Ҳидининг хушбўйлиги-чи? Буғланиб туради. Буғлари буралиб-буралиб кўтарилади.

Қизлар-чи? Стюардесса қизлар! Қоматларини айтмайсизми? Нигоҳи-чи! Товуснинг ўзи! Ҳа, ҳа, баайни товус! Қўшиқ ҳам бор-ку — «бир қарашда кўнглим олган дилбарим...»

Рус аёлидан яхшироқ яна нима бор дунёда? Хорижий стюардессалар ҳам унчалик чакки эмас. Ўзларини жуда қадрлашади. Аммо бизникилар билан қиёслаб бўлмайди. У ерда стюардессаларнинг ҳаммаси битта инкубатордан чиққанга ўхшайди. Табассумлари ҳам ўзлариники эмас. Хизмат юзасидан кулиб туришлари керак-да. Шунинг учун тишларининг оқини кўрсатишида. Туйғусиз, руҳсиз. Худди магазиндаги маникенга ўхшайди.

Бизники-чи? Жилмайиш деган гап йўқ. Аксинча, сухсур қошларини чимириб олишади. Тегманозик. Ўзининг баҳосини билади. Лекин жилмайиб қолса, фақат сенга жилмаяди, бошқа ҳеч кимга эмас. Чин кўнгилдан!

Е парвардигор! Е худойим-ей! Юрагим қинидан чиқиб кетай деянити. Ахир, мен темирдан эмасман-ку! Ана, ана, юришини қаранг. Оёқ қўйиншини бир кўринг! Сонлари қандоқ ўйнаяпти-я! Чапи... ўнги... Вой, кошки кўзларим кўрмай қўяқолса эди... Юрак ёрилиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Гавдаси... соллониши... ҳаммаси туғма-я! Бунга ўргатиб бўлмайди. Асли шундоқ туғилиши керак... Бунақаси эса фақат Россияда бўлиши мумкин.

Э, худога шукур-ей, кетди-я! Яна овқат олиб келгани кетди. Хайрият, энди жиндай совиб оламан, нафасимни ростлайман. Биласизми, бунақа аёл ўлкни ҳамтирилтириб юборади.

Уф-уф-уф. Совияпмиз. Янгидан куч йиғяпмиз. Хоҳланг ишонинг, хоҳланг ишонманг, лекин бир маҳаллар менда худди шунақаси бор эди. Энди, бир эркакка сиға отамлашиб қолдик, шундоқ бўлгандан кейин, борини яширмай айтаверамиз-да. Албатта, на исми, на фамилияси тилга олинмайди. Гаплашамиз-у, гап шу ерда қолади. Ҳеч кимнинг иззат-обрўсига тегилмайди. Шундоқ бўлса ҳам, баъзи бир фойдали гаплар мияга ўрнашиб қолади. Қувноқ гаплар ҳам.

Шундоқ қилиб, десангиз, битта стюардессам бўлар эди. Бизнинг самолётимиздаги каби оддий эмас, ҳукумат отрядидан. Шўро давлатининг раҳбарларини хориж-

ға олиб борадиганларидан. Жамоа бўлиб раҳбарлик қилишарди. Муқаддас учлик. Ҳа-ҳа... Ахир, Кремлда тартиб қанақа эди? Биттаси учиб кетса, иккитаси ҳокимиятни тортиб олиб қўйишмасин деб уйда ўтириб туришарди.

Ҳалиги қизим шунақа самолётда стюардесса эди. Гоҳ бир доҳий билан, гоҳ иккинчиси, гоҳ учинчиси билан. У ерда танлов жуда қаттиқ. Энг чиройлиларини, сиёсий саводи ўткир, хулқи синовдан ўтганларни олишарди. Энг зарур шарти — қизлиги кетмаган, бокира бўлмоғи керак эди. Ҳар галги учишдан кейин текширувдан ўтади. Уларнинг бошлиғи полковник аёл. У қизларни биттадан кроватга ётқизиб, оёғини баланд кўтариб, бармоғи билан пайпаслаб, текшириб кўради.

Жамоа бўлиб раҳбарлик қиладиганлар ҳам ўзаро келишиб олишганди — учовларидан биронталари ҳам шўхлик қила олмасди, ҳокимиятларини сунистеъмол қилишлари мумкин эмасди. Шунинг учун ҳамма стюардессалар бокира қизлар эди. Олмадаккина кўкракларида комсомол нишони билан.

Кўзингиздан кўриб турибман, шу ерда менинг гапидан илнитирмоқчи бўляпсиз. Мұҳтарам ўртоқ Рубинчик, бу ёғи қандоқ бўлди? Ёлғон ҳам эви билан-да! Сиз стюардесссангизнинг кўнглини овлаб юрсангиз ҳам бокиралигини йўқотгани учун уни ишдан ҳайдаб юбориши мас экан-да? Гапингизнинг боши охирига тўғри келмаяпти-ку?

Фикрингиз мутлақо тўғри, азизим. Аммо менинг гапим ҳам тўғри. Қизини шундаки, мен унга эрга тегини муносабати билан отряддан бўшатиб юборилгандан кейин текканман. Эрга чиққанларни отрядда тутиб турнишмайди. Мен буларнинг ҳаммасини орқаваротдан эшишиб билдим.

Бу ишларнинг тафсилоти жуда қизиқ-да, мен сизга айтсам. Лекин бу гаплар ўртамиизда қосин-а! Собиқ ҳукумат стюардессаси билан бир тўшакда ётиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Шу бахтга мусассар бўлган одам билан ёнма-ён ўтириб учиш ҳам ҳаммага насиб қилавермайди. Шунинг учун бу гапларни эшиштишинг-у, у ёнига гулдуру-гум, оғзингни юм!

Менинг соҳибжамолим бутун сайёра бўйлаб учган. Узи ёш, бадани тирсиллаган, қўлингнинг учи тегса, сараб кетаман дейди. Жамоа бўлиб раҳбарлик қиладиганлар — шўро халқининг уч доҳийсидан ҳар бири ёши қайтиб қолган бўлса ҳам, барибир, бронзадан қуйил-

Ган эмасда, тирик одам-да, бу қизни ҳам унинг дугоналарини ҳам кўзлари билан еб қўйай дейдилар. Аммо... партиявий интизом деган нарса бор. Энг муҳими — келишилган битим. Кимки битимни бузса, дарров маълум бўлади. Албатта-ку, турмага тушмайди, лекин шерикларининг ишончнин йўқотади. Бунақа ишдаки лафзи йўқ экан, демак, бошқа жиддийроқ сиёсий үшларда ҳам панд бериб қўйиши ҳеч гап эмас.

Парвоз вақтида доҳийлар уларга суқланиб қарашади, роса тамшанишади. Бирон нарсага муҳтоҷлигинг йўқми, бирон ёрдам керак эмасми? — деб оталарча суроштиришади. Аммо на илож — айғирлар тушовланган, кўрмоқ бор-у, емоқ йўқ.

Биттаси жуда топқир экан. Йўқ, отини айтмайман. Ҳатто қийнасалар ҳам. Узимизнинг жонажон ҳукуматинизни шарманда қилмоқнинг нима ҳожати бор? Ҳеч қанақа зарурат йўқ. Номларини атаси шарт эмас. Мабодо ўзингиз билиб олсангиз, ихволингиз.

Хуллас, улардан бирни биронта президент ёхуд қироличанинг ҳузурига расмий ташриф билан борадиган бўлиб қолса, ўзига ажратилган ҳукумат самолётининг ичидаги тўққиз минг метр баландликда салонга маслаҳатчиларини йиғиб кенгаш ўтказади: нима дейсизлар — фалон мамлакатининг тақдирини қай йўсинда ҳал қилалими? Кенгаш вақтида стюардессани ёнида олиб туради. Уни ҳамиша ўзининг ўринидиги ёнида туришга ўргатиб олган. Баҳс қизигандан қизийди, ҳаммаёқ тўс-тўполон; совуқ уруш дейсизми, десант, қурол юбориш, норозилик нотаси билан таҳдид қилиш; яна алланима балолар — у бўлса ҳамманинг кўз ўнгига қўлини стюардессанинг сони узра тутиб тураверади.

Раҳбари, тушмагур, шунақа ўйинқароқроқ. Битимга ҳам риоя қиласди, ўзининг лаззатидан ҳам қуруқ қолмайди. Қиз бўлса индамай тураверади — ким ҳам жойдан маҳрум бўлишини истарди?

Шарт шунақа эди. Узини сипороқ тутадишлари билан ҳам учарди, манавиннақаси билан ҳам. Буниси қиз шўрликни қўзитиб ёмон жунбушга келтириб қўярди. Унинг раҳнамолик қилувчи қўли қизни қаттиқ бош оғриқ касалига чалинтириди. Ниҳоят, қиз чидаёлмади, ишдан кетиб, эрга тегди.

Турмуш қурганиданоқ занжирдан бўшалгандай ўзини бемалол қўйиб юборди. Шунча йил жиловланганлининг ҳиссасини чиқарди. Эрининг боши узра «шохлари ғуж-ғуж бўлиб кетди. Шох эмас, бутун бир гул-

даста. Одам эмас, буғулар «пода»сі! Шу эри туфайли мен ҳам унинг түшагидан баҳраманд бўлиб қолдим ва оралиқдаги танаффус чогида унинг ҳукумат авиаотрядида қандай ишлагани, раҳбарларимиз билан ҳар хил мамлакатларга қандай учгани тўғрисидаги ҳикояларини эшилдим.

Қиз — олий нај әди. Унинг таърифига гап йўқ. Бизга хизмат қилаётган стюардесса нимаси биландир унга ўхшаб кетади. Баъзан шундай бўлардики, унинг уйига бориб ҳашаматли ётоғида сочини турмаклардим. Эри сафарда. У қип-яланғоч, соchlарини тушириб, кўзгу олдида ўтиради. Унинг мармар елкаларига кўзим тушнб, ишакдек соchlарига қўлим тегиши биланоқ, қарабсизки, тайёрман-да. Яна бошқатдан ечиниб, тўшакка киришига тўғри келади. Сочни турмаклаб бўлгунча ярим куннинг баҳридан ўтасан. Кейин каловланиб метрого зўрга етиб оласан.

У ҳайвон бир одамга хотин бўлган әди. Унга шода-шода «шоҳ»лар ато қилган бўлса, хўб қилган, ажаб қилган. Бу эрнинг ҳам номини айтмай қўя қолай. Узи ёзувчилардан, чекистларнинг қаҳрамонлиги тўғрисида детектив романлар ёзади. Қоплаб пул топади. Хўппа семиз, қорни мешдай, киндигини кўзгусиз кўрлмайди.

Бир уйда турадиган қўшниларидан ҳеч ким, биронта ёзувчи унга қўл бериб кўришмайди. Ҳукуматнинг чақимчиси. Ёзувчилар хорижга борадиган бўлиб қолса, уни ҳам гуруҳга қўшиб қўйишади — у ҳамманинг хулқи-авторини кузатиб юриб, қайтиб келгандан кейин тегишли жойга ёзиб бериши керак.

Менга ҳам ҳайвонлардек муомала қиласди. Ёзувчи дегани, ҳатто салкам классиги ҳам қўл бериб кўришади, сочини олиб қўйганингдан кейин, бирга тушликка таклиф қиласди, бирор шиша хорижий вискини бирга баҳам кўради. Ҳақ тўлашга қолганда-ку, сира ҳам прейскурантга қараб ўтирмайди, албатта, уч-тўрт сўм ортиқ чойчақа беради. Бу ҳам бошқа ёзувчилардан ортда қолмаслик учун мени телефон орқали уйига чақира бошлади. Лом-мим деб оғзини очмайди, уккидай ўриндиққа ҳурпайиб ўтириб олади, кўзини қисиб ёмон назар билан кўзгуга қарайди. Хуллас, бизнинг тоифа одамларини ёқтирмайди, ҳақ тўлашга келганда эса квитанция сўрайди, ва қайтимини бир тийинигача қоқишириб олади.

Ихтиёр менда бўлганда, башарасига туфлар эдим. Нариги дунёда сочини алвастилар тарашламайдими!

Лекин хотинини күрдим-у... Шундан кейинн роса алямимни олдим. Тўйиб хумордан чиқдим. Хотинининг хизматини, албатта, эри йўғида қиласман. Сизга айтмоғим керакки, ҳақ тўлашга келганда хотини эридан ўн чандон кўпроқ тўлайди. Узи учун ҳам, эри учун ҳам, яна жиндай орттириб ҳам. Эрининг пулини аяб ўтирасди, устани сира хафа қиласди.

Мен кекчи одам эмасман. Тез совийман. Бирорининг ёмонлиги дарров кўнглимдан чиқиб кетади. Аммо бу тўнгизининг роса таъзирини бердим-да. Жуда ўринлатдим, шекилли. Мен, айниқса, унинг чўчқаникига ўхшал бит кўзларидаги яҳудийларга бўлган нафратни кечира олмайман. Мен унинг бу ишоҳини Америкада ҳам эсладим. Бир куни Нью-Йоркда сайр қилиб юриб, китоб магазинининг витринасида унинг аллақайси китобини кўриб қолдим. Инглизчага таржима қилиншипти. Вой аплаҳ-еъ, дедим ичимда, — кун туғса ҳам сенга, ой туғса ҳам сенга экан-да... Шошмай тур, сени бир боламасамми? Узингининг қуролингни ишлатаман. Шундай қилайки, адабиётдаги ризқиниң қирқилсин. Қандай қилиш мумкин буни? Уни сиёсий ишончдан маҳрум қилмоқ керак.

Нима бўлса, бўлар. Гуноҳни бўйнимга олдим. Почтага бориб, лотин ҳарфлари билан русча сўзларни ёзиб, Москвага, унинг адресига қўйидаги мазмунда телеграмма жўнатдим: «ГЛАДИОЛУСЛАР ҚЕЧИКИБ ГУЛАИДИНГАН БҮЛДИ».

Тагида имзо: Стефан. Нега Стефан? Бу ном унча ўрисча эмасда, кўпроқ шубҳа туғдиради.

Хориждан СССРга келадиган почтани тегишли жойда ўқиб чиқишади. Бу нима дегани? Тагида қандай маъно бор? Шифровка-ку бу? Телеграммани оладиган одамини ҳисобга олиб қўйини керак. Орқасидан кузатиб юриш керак.

Тасаввур қиласман, унинг ўзи икки букилганча шармандасини чиқарадиган телеграммани тишининг кавагида авайлаб, бошлиғига элтиб беради, кейин тушуниши хатлари ёзишга киришади. Лекин унга ишончимизни йўқотдинг.

Шундан кейин уни биронта ҳам ёзувчилар делегациясига тиркамай қўйиниши, ҳеч қаёққа чиқмай Москва да ўтириб қолди. Бўридай увлашга тушди. Елғиз қолди. Стюардесса хотинчаси жуфтакни ростлади.

Бу гапларни менга бир ёзувчи айтиб берувди. У Аме-

рикага турист бўлиб келган экан. Тасодифай учрашиб қолдик. Яхши одам. Менинг собиқ мижозларимдан. Мен унга юз долларча пул бердим — шўро туристи маълум, хотинига совғага у-бу олай деса, ёнида ҳемири йўқ. Москвага борсам, у мени эсдан чиқармайди. Анави детектив ёзадиган тўнғизнинг уйига-ку бир кириб чиқишим тайин. Эҳтимол хотинини қаёққа кетганини билар, адресини айтиб берар. Бундан ташқари қилган ишманинг натижасини кўрсам, бир хумордан чиқардим. Уста унинг каллаварам бошига ишлов берётганида иккинчи марга кўзгуга ёмон нигоҳ билан қарамайдиган бўлади бу чақимчи...

Нима? Сигаретми? Чекмайман. Худо ҳаққи. О-о! «Тройка»-ку! Жуда яхши сигарет-да! Ўзимизники. Тутуми? Ҳеч бокиси йўқ. Халақит бермайди. Аксинча. Шонримиз нима деганди бу тўғрида? «Ватан дуди қалбимизга ширин бир малҳам!»

• *Атлантик океани устида.
Баландлик — 28500 фут.*

Менга қаранг. Мен сизни қаердадир кўргандайман-а? Бошингиз таниш. Хотирам бошларни яхши эслаб қолади. Қасбим шунақа-да. Балки сиз менда соч олдирганидирсиз? «Интурист»га кирганимисиз ҳеч? Йўқми?

Хўп, майли. Сафаримиз тугагунча эслаб қолсам ҳам ажаб эмас. Ҳали кўп учамиз — охири кўринмайди. Шундоқ бўлгач, ижозатингиз билан яна бир оз жаврайман. Сиз, ҳарқалай, анча қизиқ гапларни эшитасиз. Яҳудийларнинг тақдири тўғрисида. Яҳудийнинг баҳти ҳақида. Яҳудийнинг бу дунёда ишларини саришта қила билиш қобилияти тўғрисида.

Бизга жуда кўпларнинг ҳаваси келади. Бизни энг муғомбир ҳалқ деб ўйлашади. Сиз эса, марҳамат қилиб, тингланг-у, кўнглингизга тугиб қўяверинг. Агар сизда бизнинг муваффақиятларимизга ҳавас уйғонса, менга очиғини айтасиз. Шунда билиб оламанки, бутун йўл бўйи ёнимда аҳмоқ одам билан учмаган эканиман.

Бунинг бари қачон бошланганди? Қандай рўй берганди булар? Менинг болдиримни қайси қутурган иғқопган эдики, менда бу хасталикнинг ҳамма белгилари намоён бўла бошлади. Қанақа хасталик эканини биласизми? Икки минг йилдан кейин, албатта, тарихий ватанга қайтишни истаб қоласан. Бу истак шунақа зўрки, оёқларинг қақшаб кетади, ошқозонингда оғриқ пайдо бўлади. Мен ўзганинг эмас, ўзимнинг маданиятимга

эга бўлишни истаб қолдим. Бола-чақам, албатта, менинг она тилимда, яъни иврит деб аталмиш қадимги яхудий тилида ўқисин. Қавс ичида айтиб ўтай — менинг фарзандларим йўқ ва врачларнинг ишонтиришига қараганда бўлиши ҳам мумкин эмас. Мадацият масаласига келсак, шўро ўрта мактаби ва унга қўшимча тарзда пиёда қўшиилар зобити тайёрлайдиган ўқув юрти менда маърифат меваларига бўлган ихлосни бутунлай сўндириган.

Эсимда, етмишинчи йилнинг кузи эди. Бошимга тушиши мумкин бўлган ташвишларни ўйламай таътилга Кавказнинг Қора дengиз соҳилига — Гаграга бориб келдим. Хотинсиз. Чўмилиш жойларида туриргани жой йўқ. Нуқул қўғирчоқдеклар. Олий маълумотли. Ёш мутахассислар. Билмадим, улар халқ хўжалиги соҳасида қандай истеъодларини намоён қилишди экан, лекин... анақа масалаларда — нима демоқчи эканимин ўзингиз билib турибсиз-ку — бениҳоя устаси фаранглар — энг олий навли мутахассислар.

Оҳ, Гагра қуёши, оҳ, мовий тўлқинлар
Бир кўрган юраклар ууутмас зинҳор.

Қора дengиз соҳилидаги ҳамма ресторонларда шу қўшиқни айтишади. Кабобларнинг хушбўй ҳиди остида. Ҳашаротларнинг чириллаши жўрлигида. Турли-туман гулларнинг муаттар ҳидларидан маст бўлиб. Қўлингни тўлдириб турган соннинг тафтидан ийиб ўтириб эшиласан...

Оврупо бўйлаб бир шарпа кезиб юрипти — коммунизм шарпаси. Адашмасам, Карл Маркс ва Фридрих Энгельснинг «Коммунистик манифест»и шу сўзлар билан бошланар эди.

Уша кузда, Қора дengизнинг чўмилиш жойларида бутунлай бошқа бир шарпа кезиб юради. Сионизм шарпаси...

Дengиз офтобига баданици обдан тоблаган яхудийларнинг кўзлари носоғлом ялтирай бошлади. Улар шаб-кўрларга ўхшаб сайд қилишар, проваслав қўшииларч эшитиб қўйиншидан қизганиб, транзиекторларни қулоқларига қапиштириб олишганди. «Иеронил овози»нинг олисдан эшитилаётган ҳар бир садосидан ийиб, кўзлари юмилуб-юмилуб кетарди. Улар нафаслари тиқилиб қолгунча, толиқиб тилдан қолгунча Олти кунлик урушининг тафсилотларини барча икир-чикиригача муҳокама қилишарди ва Сувайш каналининг сувларида қўлларида

автомат билан биринчи бўлиб ўзлари чўми. Гандек ифтихор туйғусидан ёрилиб кетай дер эдилар. Улар Қора дengизни Ўрта ер дengизи билан таққослашар ва кўз ёшидай мусаффо ва тинниқ мовий рангли яҳудий дengизи қаршисида Қора дengиз ташландиқ сувлар тўпланган кўлмакдай кўринарди.

Қора дengиз пляжлари узра хаёлдай totli бир шивир кезиб юринти: Петах-Тиква, Қиръят-Шимона, Ришон-Лецион, Аddis-Абеба. Йўқ, йўқ. Аddis-Абеба бошқа ашуладан. Бир оз маҳобат қилиб юбордим, шекилли...

Очиғини айтганда, мен буларнинг ҳаммаси устидан мийингимда кулиб юрдим ва зигирча шубҳа қилганим йўқки, ҳар қандай ҳовлиқишиларга ўхшаб, бу тентакликлар ҳам вақтинча нарса. У жуда тез ўтиб кетади ва ундан ҳеч қандай асар қолмайди. Албатта, КГБнинг архивларини соқит қилгандা.

Яҳудийлар менга тинчлик бермай қўйинши.

— Уялмайсизми, Рубинчик? Сизни қаранг-у! — деб улар бошларини сарак-сарак қилишарди. — Нега ўзингизни гўлликка соласиз? Гўё ҳаммаси барибирдай. Ҳали томирларингизда яҳудий қони кўпириб-тошади. Эртами, кечми, бу юз беради. Лекин, ҳушёр бўлинг, ҳаддан зиёд кечикиб кетмасин.

Мен уларга нима жавоб берганимни биласизми? Маълум ва машҳур ўрис одатига кўра болаҳонадор қилиб сўкдим. Онасини ҳам, бошқа қариндош-урӯзларини ҳам қўшвордим.

Нима сабабдандир менинг ҳаётий тажрибам «Ҳушёр бўл, Аркадий!» деяётгандай бўлди. Ҳаттоқи бирор яҳудий «юрагингни менга оч!» дея ялтоқланса, унга жавоб беришга шошилма. Чунки ҳар бир совет кишисига тузукроқ разм солиб қарасанг у «ёзувчи» чиқиб қолниши мумкин. «Ёзувчи»ки, унинг ижоди ҳар гал «тегишли ташкилотларга маълум қиламанки» деган сўзлар билан бошланади.

Мен Кавказни ҳатто муддатидан олдин тарк этдим. Аммо Москвада аҳволим енгиллашди деёлмайман. Ялпи хасталик пойтахтга ҳам етиб келипти. Яҳудийлар бу дардга ёниасига чалиниб ётишарди.

Ўриндиқда мижоз ўтирипти. Башараси — совун. кўлигидан ёлғизгина бурнининг учи чўччайиб чиқиб турипти, аммо мен унинг томонига энгашишм биланоқ шивирлаб гап бошлайди:

— «Иероил овози»ни эшитдингизми, Рубинчик? Бизникилар Йорданияга юриш қилишипти. Бошлашипти,

азаматлар. Биронта талафот йўқ, ўн кишини асир олишипти.

Ўзимни телбаликка солдим.

— Қанақа «бизнекилар»? Совет қўшинларими? Бўйнига ўралган чойшаб остидан кўрсаткич бармоқ чиқарип, мен томон чўзилади.

— Рубинчик, биламан, сиз бу даражада бетамиз эмассиз. Шу пайтга қадар мён сизни туппа-тузук одам деб юрар эдим. Нима бало, ҳаммадан ақллироқ бўлмоқчимисиз?

Мен ҳаммадан ақллироқ бўлмоқчи эмас эдим, мен ҳаммадан аҳмоқроқ ҳам бўлмоқчи эмасдим. Мен факат бир нарсани истардим — мени тинч қўйиншса бас.

Менда радиоприёмник бор эди. Японларники. «Сони». Уницидақа диапозонлар СССРда йўқ. Қисқа тўлқинда ўн олти ва ўн уч метрлар. Шўронинг станциялари уни бўгишга ожизлик қиласди. Жаҳондаги истаган радиостанцияни рус тилида жуда аниқ эшитиш мумкин. Нафакат «Исроил овози»ни, «Озодлик»ни ҳам, «Би-Би-Си», «Немис тўлқини», «Америка овози»ни ҳам. Олимпия ўйинларига бориб келган бир спортчидан катта пулга сотиб олгандим. У менинг иижозим эди, шунинг учун мени сийлаб, арzon-гаровга берганди. Сотиб олганимнинг бонси шуки, уйда бирон арзирли буюм бўлсни дегандим. Хонаси келганда, эрмак ҳам бўлади. Албатта, ён-верингда ҳеч ким бўлмаса ва устингдан чақув бўлмаслигига амин бўлсанг.

Хулласи калом, мен шу приёмникни комиссион магазинига олиб бориб, арzon-гаровга сотиб юбордим. Фалокатдан узоқроқ юрай дедим. Негаки, юрак тош эмас. Теварак-атрофингда ҳамма нуқул «Исроил» деб саннаб турса, қўлинг беихтиёр радиоприёмникнинг қулоғини бураб юбориши мумкин. Қулоғингга пахта тиқиб қўя олмайсан-ку!

Мен ўзимни зинҳор-базинҳор «лақ» этиб заҳарланган қармоққа илениб қоладиган одам деб ҳисобламас эдим, лекин мутлақо кутилмаган бир томондан зарбага учрадим.

Нима деб ўйлайпсиз? Халқаро сионизм ҳузуримга яширини айғоқчиларини юбориб, мени катта пуллар билан алдаб, яхудийлик бағрига қайтариб олди деяпсизми? Ёки ўзимизнинг хонаки сионистларимиз бошимни қотиришиб, мени иложсиз қолдиришди-ю, мен ноҷорлигимдан лаққа тушиб қўяқолдимми?

Ҳеч ҳамда. Мени яхудий қилган, шунинг баробарин-

да, ўз-ўзимни назорат қилиш қобиљиятини йўқотиб қўйган бир телба одамга айлантирган инсон — таг-туғи соғ ўрис, КПСС аъзоси Коля Мухин бўлди. Биз кўпчилик истиқомат қиласиган коммунал квартирада қўшнимиз. Коля ЖЭҚда водопроводчи чилангар бўлиб ишлайди, ўлгидай пиёниста, жанжалкаш. Бунақаси оламда камдан-кам топилади.

Кўзларингиздан сезиб турибман — воқеа бундан кейин қандоқ бўлишини билib турибсан: итдан тарқаган Коля Мухин яҳудийларни ёмон кўради — у менинг миллий нафсониятимни қаттиқ ҳақорат қиласиган, менинг жуҳуд деб атаган, яна бунинг устига устак қулғимнинг тагига бир тарсаки урган. Буларга чидаёлмасдан, кучим борича, «Исронл, қайдасан?» дэя шаталоқ отиб қолганиман.

Воқеа шунақа бўлган дейсиз-да?

Иўқ. Бўлмаган гап. Бўлса ҳам, тескариси бўлган.

Бизнинг квартирамизда истиқомат қиласиган қирқ кишининг ичиди Коля Мухин менинг энг яқин дўстим бўлади. Баъзан шунақа ҳам бўлиб қоладики, Коля хурмачасига сиққанидан ҳам ортиқ ичиб олади-да, ҳамманинг жиғига тегади, лекин мешга сира-сира тегинмайди. Худо сақласин бундан. Истаган одам мен томонга сал-сал қинғир қараб қолса бас, Коля унинг тумшуғини өзиб қўяди. Хуллас, бизнинг орамиздан қил ўтмас эди— шунақа қалин дўст эдик.

Бизни бир-биримизга яқин қиласиган нима эди? Жуда кўп нарса. Ҳолбуки, мен озғин, пакана, бунинг устига яҳудий эдим, у бўлса словяни, елкадор, сал нарсага ловиллаб кетади.

Сизга ёлғон, менга чин — мен буни ҳозир жуда аниқ фаҳмлаб турибман — бизни бир-биримиз билан таништирган ва қаттиқ боғлаган нарса — тақдиришимнинг бир хиллиги. Икковимиз ҳам шўродан бино бўлган, шўроннинг тузини ичиб улғайган одамлармиз. Шўро турмушининг ҳар неки эпқини бор — ҳаммасини кўрганимиз.

Биз Коля билан тенгдошмиз, бошқа-бошқа шаҳарларда бўлса-да бир хил шўро мактабида ўқиганимиз. Икковимиз ҳам урушда бўлиб келганимиз, икковимиз ҳам уруш ногирони, ҳатто унвонларимиз ҳам бир хил — кичик лейтенант бўлганимиз. Урушдан кейин на у, на мен юксакка кўтарилидик, институтларни тугатдик. Бунинг ўрнига ризқимизни топиб, кун кўриш учун бир ҳунарнинг эгаси бўлдик — у занглаған қувурларни ямаб, эшикларнинг қулфини созлашга тушди, мен бўл-

сам, соchlарни тарашлаб, соқолларни олишга киришдим. Хуллас, ноақлий меҳнат йўқсилларимиз.

Мамлакатнинг хўжайини бўлмиш ишчилар синфиға шўро ҳукуматининг ғамхўрлиги туфайли икковимиз ҳам шунақа маош олар эдикки, найранг ишлатмасак, фириб-гарлик қилмасак, кунимизни кўролмай, рихлатга сафар қилиб қолардик. Шунинг учун Коля чет ишларни кўп қиласди, яъни план учун эмас, ўзи учун ишларди. Мен ҳам соч-соқол олишдан тушиадиган пулнинг бир қисми-ни киссага урадим. Фақат битта фарқимиз бор эди — мен киссадаги пулнинг ҳаммасини уйга элтиб, хотин-нинг қўлнига берардим, Коля эса сирли словян феълига эга эмасми — топганининг ҳаммасини ичиб тугатарди.

Унинг мендан фарқ қиладиган яна бъзи сифатлари бўларди. Коля — КПСС аъзоси, у коммунистик партия-нинг шонли сафларида. Аъзолик бадалини ундан омбур билан суғуриб олгандай тортиб олишарди, ҳар мажлисда жамоага қарши унсур сифатида қораланаарди, лекин партиядан ҳайдаб юборишмас эдилар. Негаки, партия аъзолари ўртасида ишчилар табақаси камайиб кетмасин дейишарди-да! Мен эсам — партиясизман. Урушда мени соchlаримдан судраб партияга киргизмоқчи бўлишган — у пайтларда шунақаси расм бўлган эди: ҳар бир солдат билан офицер жангга кириш олдидан «агар ҳа-лок бўлсан, мени коммунист деб ҳисоблашингларни сў-райман» деган мазмунда ариза ёзарди. Мен қандай қилиб бунга чап бериб қолганман — ўзим ҳайронман. Кейинчалик эса ҳатто мен ўзим жуда хоҳлаб қолганимда ҳам партияга киришим амри маҳол эди — миллатим яҳудий эканлиги халақит берарди.

Бир-биримиздан фарқимиз шунда эди. Қолган ҳамма нарсада эса бир-биримизга жуда ўхшар эдик. Шунинг учун Коля Мухин мени деса жонини беришга тайёр эди. Мен ҳам, гарчи хотинимга маъқул бўлмасда, Коляни қўлимдан келганча яхши кўрардим.

Дўстим Коля Мухин ҳақида сизда тўла тасаввур ҳо-сили бўлмоғи учун мен бир воқеани гапириб берай — шунда унинг чиндан ҳам зўр йигит бўлганига, оғамиз — улуг рус халқининг шону шавкати ва гурури эканига ўзингиз тан берасиз.

Яхшилаб отиб олган пайтларнда, баъзан эса оч қо-ринга бош оғриғига Коля хотини Клаванинг қулоғи тагида шавла қайнатишни яхши кўрарди. Мабодо омади чопиб, шапалоғими, муштими мўлжалга аниқ тегса, унинг қовоқлари теварагини кўкартириб қўявверарди

ҳам. Бу ишни у ҳаммадан биқиниб, ўз хонасига кириб олиб эмас, кўпчиликнинг кўз ўнгидаги — ҳамма овқат пиширадиган жойда қиласади. Кунлардан бирда қўшилар ортиқ чидаёлмадилар — Клавага жуда ҳам раҳмлари келиб кетди — югуриб бориб, милицияни чақириб келишди. Милиционер ошхонада полда ялпайнб ётган Клавани кўриб, таҳдид билан Колянинг олдига келди. Қўшилар ҳамма эшиклардан бошларини чиқариб, тескин томоша иштиёқида тамшаниб туришарди: ҳа, балли, азамат! Ана энди оёғинг асфаласофилиндан келадиган бўлди — бошинг турмадан чиқмайди.

Коля эса қўрқиш у ёқда турсин, пинагини бузгани йўқ. Дарров жиддий тортиб қолди. Милиционерни қўлтиғидан олиб, газ плитасининг ёнига олиб борди да, қайнааб турган кастрюлканнинг қопқонини кўтарди.

— Ҳидла-чи! — деди. — Менга нима едираётганини кўриб қўй.

Милиционер ҳидлаб кўрди — кўнгли айниб ўқчииди.

— Бу иш учун, — деди у, — ўлдирса ҳам кам. Тўғри қиласан, ўртоқ.

Ана шунаقا менинг энг яхши дўстим Коля Мухин. Шу инсон мени сионизм йўлига солиб юборди — кейин менинг ҳаётимда нималар рўй берган бўлса, ҳаммасида унинг ҳам хизмати бор.

Колянинг ҳам транзисторли приёмниги бор эди. Албатта, японники эмас. Ўзимизники, шўровий. «Спидола». Коля қўли гул йигит эмасми — приёмникка қисқа диапозондаги ўн олти ва ўн уч метрли тўлқинларни ўрнатиб олди. У ҳушёр пайтларида рус тилида бериладиган хорижий радиоэшилтиришларни тинглашни жуда ҳам яхши кўрарди. Мендан фарқ қиласароқ, у приёмникнинг овозини баландлатиб эшишарди. Албатта, юпқа девор ортидаги қўшилар ҳам ҳаммасини бемалол эшишарди. Лекин ҳеч ким унинг устидан чақув қилгани йўқ. Бирничидан, билишар эдикни, бу безорилик эмас, сиёсий жиноят, аксилииқилоб, бунинг учун Коляни Сибирга жўнатишлари ҳеч гап эмас. Шундоқ бўлса, албатта, аввалига Клавага анча енгил бўлади, лекин кейин хушини йиғиб олганидан сўнг фурсат ўтган бўлади. Сиқилиб адоп тамом бўлади. Аёл шўрликка ачинади, киши. Иккичидан, ҳамма Колянинг мушти залварли эканини ит феъли борлигини биларди ва унинг ўч олишидан қўрқарди.

Гуноҳдан узоқроқ бўлай деб транзисторимни сотиб юборгандан кейин ҳам хорижий радио тўлқинлар хо-

намни тарк этгани йўқ, балки заҳарли аксишурровий тарбибот бор бўйи билан хонамда қуондай жўш уришда давом этди. Бизнинг каттакон коммунал квартирамизнинг деворлари ортида қўшниларнинг гап-сўзлари бошлиб, кроватларнинг ғижир-ғижири тиниши билан, йўлакда чигирткалар тунгги қўшигини бошлаши ҳамон, совет станцияларининг тиш докторининг бор машинасига ўхаш юракларни орзиқтирувчи зингиллаши ва шовқин-сурони бошланарди. Демак, Коля Мухин «Сидола»сини ишга солипти, бўғувчи станцияларнинг.govуруви орасидан ўзига керакли тўлқинни қидирияти. Кейин «Би-Би-Си»нинг майин оҳангдор садолари янграйди. Сўнгра аёл кишининг тиниқ овози ўн иккита хонанинг қирқ кишилик аҳлига чин юракдан маълум қиласди:

— Лондондан гапирияпмиз!

Ёш эркак кишининг овози эшитилади:

— Сиз «Озодлик» радиостанциясининг эшиттиришларини тинглаяпсиз.

Ёхуд ҳеч қандай яхудийча оҳангсиз садо эшитилади:

— Қуддуси шарифдан гапирияпмиз. «Исронл овози» радиостанцияси.

Ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсан. Сирасини айтганда, одамзодга қулоқ эшитиш учун берилган-ку. Шу боис хотиним икковимиз кўрлага ўралиб олган кўйи, ундан тумшуғимизни чиқариб, юрагимизнинг гурс-гурс уришини тинглаймиз ва Коля Мухиннинг хонасидан келаётган Исронл дикторининг овозига қулоқ соламиз.

Коля кейинги пайтларда жаҳоннинг барча станцияларидан Исронлникини афзал кўрадиган бўлиб қолганди. Бунинг учун жиддий асослари бор эди. У ердан шўро яхудийларининг ҳаддан ташқари ошкора ёзилган юрак дардларининг тўла матнини ўқишарди. Бу мактублар яширин тарзда, цензурасиз Фарбга олиб ўтилган бўлиб, уларда яхудийларнинг СССРдан Исронлга кетишиларига ёрдам беришга хитоблар бор эди. Ана ўшанда мен биринчи марта «тарихий ватан» деган иборани эшитдим ва ақлимда чамалаб кўриб, ҳақиқатан ҳам шундай деган тўхтамга келдим. Ҳақиқатан ҳам, ҳамма яхудийлар, тўғрироғи, бизнинг олис авлод-аждодларимиз Яқин Шарқдаги ўша жойлардан чиққан. Шуниси ҳам мутлақо тўғрики, биз иккি минг йилдан берин бутун жаҳон бўйлаб дарбадар кезамиз ва бизни ҳеч қаерда яхши кўришмайди. Бунга бир нарса деб эътиroz билдириш қийин эди. Эътиroz қиласиган одамнинг ўзи йўқ эди. Хотиним

икковимиз кўрпага ўралган кўйи эшитамиз-у, муҳокама қилмаймиз, фикр алмашмаймиз. Фақат бир-биrimизга маънодор қараб қўя қоламиз, холос, баъзи бир ав.ж пардаларида эса дамимиз ичимизга тушиб кетади.

Бунақа мактубларнинг ҳар бир мисраси учун шўро тартибларига кўра уч йилдан ўн беш йилгача берилади. Одамни ларзага соладиган энг ажойиб томони шунда эдики, ана шу хабарга қарамай, мактубларни ёзган одамлар номларини яшириш у ёқда турсин, исм-шарифларни тўла келтиришарди. Ҳатто уларни қамаш осон бўлсин учун адресларини ҳам очиқ ёзишарди.

Мен бунга ишона олмадим. Хотиним ҳам ишонмади. Гарчи икковимиз фикр алмашмаган бўлсак-да, ишонолмадик.

Гулдур-гунимизни Коля Мухин бузди. Бир куни биз у билан хиёбонда ўтган-кетган аёлларни кўз остига олиб ўтирадик. Албатта, агар бирор жойдан уч-тўртта таңга ишлаб олиш имкониятлари йўқ бўлган кезларда биз Коля икковимиз, хотинларсиз шу тарзда дам олишини яхши кўрардик. Бундай чоғларда тўйиб эркакчасига гаплашиб, гидиримизни ёзардик.

Коля анави мактублар ҳақида биринчи бўлиб гап бошлади:

— Сенга айтадиган гапим шу, Аркадий! Мен бу гапларнинг биронтасига ишонмайман. Ҳаммаси ёлғон. Тарғибот! Ахир, ўзинг яҳудийча ақлинг билан ўйлаб кўр; Совет Иттифоқида ўсиб-улғайган бўлса, қайси аҳмоқ бунақа бемаъни ишни қилади? Яна адресини айтиб беради. Бемалол келаверинг, тўшакда ётган жойимда мени қўлга олақолинг деб-а? Исройлдагилар овсарми дейман-да? Бемаъни нарсаларни тўқиб, эфирга тўқиб солишади. Бизни аҳмоқ деб ўйлашади, шекилли. Нима десак, ҳаммасига ишонишади дейишса керак. Йўқ, биродарлар. Биз ҳам пиҳини ёрганлардан.. Аҳмоқона гапларга лаққа тушавермаймиз. Буни мен партия аъзоси сифатида сенга — партиясизга айтяпман. Тушундингми?

Шундай деб, ҳатто ғазабидан кулиб юборди.

— Кўрқув ўриснинг қон-қонига сингиб кетган, Аркадий. Бир аср ҳам уриниб уни бундан халос этолмайсан. Бошлиқларнинг ижозатисиз бир қадам ҳам қўя олмаймиз. Буни бутунлай унутиб юборганимиз. Яҳудийларни-ку, қўяверасан. Сизлар, умуман, тумшуқларнингни чиқаришга қўрқасизлар.

Қани, сенинг мендан нима фарқинг бор? Бурнинг

уузурог-у, мендан камроқ ичасан. Шу, холосми? Бошқа ҳамма жиҳатдан бир тоифаданмиз — шўровий. Бизни қанча кўп тепишса, тенгган этикни шунча ҳузурланиб ялаймиз.

Иўқ, мен бу мактубу хитобларга ишонмайман. Буларнинг бари овсарларга аталган. Улар айтган истаган адресни бориб текшириб кўр, ёлғон очилади-қолади. Мени айтди деявер — фамилиялар ҳам ўйлаб топилган, бунақа адреслар ҳам йўқ.

Мен унинг гапларини тўла маъқулладим. Икковимиз туриб, ичгани йўл олдик. Мен ўзимга пиво олдим. Коля пивога қўшиб юз эллик грамм оқидан ҳам олди. Москва ароғидан. Коля уларни аралаштириб, кам-кам хўплаб-хўплаб ичди. Қайноқ чойдай. Газаксиз.

Коляга бу чикора! Бир куни у ҳамма маошини ичиб қўйипти. Кейин Клавага қасам ичиб, ҳатто байрамда ҳам ичмасликка сўз берди. Клава кетидан изма-из юриб, ундан кўзини олмади. Қўшнилар ҳам пойлаб юришди. Лекин Коля, барибир, уларга панд берди.

Кечқурун умумий ошхонамизга кирдим. Қарасам, Коля қафасга тушган қуёндай мулоиймгина, ювошгина ўтириб, тарелкада овқат ичиб ўтирипти. Клава хурсанд, плитанинг теварагида гирди капалак. Ҳатто ниманидир минфиirlab ҳиргойи қиляпти.

Коля бўлса, тарелкага нон тўғраб, пақкос туширяпти. Қўшнилар ошхонага кириб-чиқиб туришипти. Коляга далда бериб, бош иргаб қўйишади. Лафзи бор йигит-да!

Мен Коляга яқинроқ бордим. Борш деган нарсанинг ҳиди ҳам йўқ. Спиртнинг ҳиди келяпти. Коля менга мугомбирлик билан кўз қисиб қўйди. Қўзларига қарасам, аллақачон тайёр бўлиб қолипти. Шу жойга келганида, Клава ҳам билib қолди.

Коля ҳаммани лақиллатипти. Киши билмас тарелкага ароқни қуйипти-ю, унга нон тўғраб, қошиқда шўрвадай ичаверибди. Кекирмайди ҳам, нафасини ростламайди ҳам. Худди товуқ шўрвадай бемалол ичиб ўтирипти. Тасаввур қиласизми — бунақа ичмоқ учун қазнақа томоқ керак-а?

Коля душман тарғиботига ўжарлик билан ишонмасликда давом этар ва худди шу ўжарлик билан газеталарда ёзишадигандек, оғули ва ёлғончи «Исройл овози»ни эшинишда давом этарди.

Ниҳоят, унинг тоқати тоқ бўлди.

— Менга қара, Аркадий, — деб шивирлади у менга бир куни икковимиз холи бир хиёбонда саир қилиб юрар

эканимиз. — Бир иш қилмаймизми? Мен кеча бир мактубни эшилдим. Шунақа даҳшатки, қўяверасан. Қўл қўйғанларнинг ҳаммаси москваликлар. Мен атайин бир адресни эслаб қолдим. Шу ўртада, Биринчи Мешчанскда. Бенцион Самойлович Патлах деган экан. Кел, бориб кўрайлик. Шу азamatга бир меҳмон бўлайлик. А? Нима йўқотамиз? Қайтага бу адресда Бенцион Патлах деган одам йўқ эканига узил-кесил ишонч ҳосил қиласмиз. Биринчи Мешчанск кўчасида бунақа рақамли уйининг ўзи бўлмаган. Квартирани-ку ҳеч ким эшилган эмас. Борми-йўқми деб ҳадеб фол боқаверамизми? Борайлик — мен бу радиопи иккинчи қулоғимга яқин келтирмайман.

Бордик. Чиндан ҳам яқин экан. «Хов» десанг эшиллади. Рост-да! Бекордан-бекорга хуноб бўлишнинг нима ҳожати бор? Бир ҳамла билан ҳамма шубҳалардан қутиламиз.

Биринчи Мешчанскдан боряпмиз. Шунчаки, номигагина уйларнинг рақамига қараймиз. Юз фоизга ишончимиз комилки, бу кўчада унақа рақамли уй йўқ. Бирдан қарасак... Мана ўша рақам! Уч қаватли уй экан. Квартира ҳам бор экан. Биринчи қаватда. Эшигига тахтacha қоқиб қўйинти: Б. С. Патлах.

Қочиб қолишимиизга сал қолди. Коля тўхтатиб қолди-да...

— Шошма, Аркаша. Патлах Бенцион Самойлович деганлари қанақа одам эканини кўрмогим шарт. Албатта. Орамизда шунақа довюрак довдирлар яшашига сира ишона олмайман. Биласанми, миям бўтқага ўхшаб азлаш-қуралаш бўлиб кетди-ёв. Уни кўрмасам — ичиб ўлиб қолишм мумкин. Агар борди-ю, бу гапларнинг ҳаммаси ҳақиқат бўлиб чиқса, бунинг учун ҳам ичмоқ керак. Сенинг халқинг учун, Аркаша. Довюрак халқинг учун. Ҳам улуғ халқинг учун.

Эшик олдида бир оз депсиниб туриб, нафасимизни ростлаб олдик-да, қўнгироқ тугмасини босдик. Худди қўнгироғимизни кутиб тургандек, эшикни дарров очишиди. Остонада соchlари оппоқ кампир турарди. Бурнини кўрган одамда унинг қайси миллатга мансублиги масаласида зигирдек ҳам шубҳа қолмасди.

— Беня, — деди у заниф овозда. — Сенга келишипти.

Ичкаридан қадам товушлари эшитилди, аммо кампир Беняни кутиб ўтирмай, куркотовуқ итга хурпайгандай бизга ўшқирди.

— Олинглар! Эзинглар! Тирноғини тагига иғна ти-
қинглар! Ҳаммани бўғиб ўлдиролмайсиз. Бизнинг сон-
саноғимиз йўқ.

Кампир Қолянинг пучуқ бурунли башарасига қараб,
бу сўзларни овозини кўтартмай, босиқ оҳангда айтарди.
Қолянинг орқасида турғаним учун кампир мени пайқа-
мади ҳам.

— Тинчлан, ойи, — деди уни орқасидан келиб қу-
ган озғин яҳудий. У анча ёш кўринар, лекин Ленинга
ўхшаган кал эди. — Хуноб бўлаверма. Буни кўриб улар
хурсанд бўлишмасин.

У ҳам худди онаси каби биз уни қамоққа олиб кетиш
учун келганимизга сира шубҳаланмасди. У мутлақо
қўрқаётгани йўқ. Фақат бир оз ранги оқарди, холос.

— Ойи, ички кийимларим солинган халтани бер. Мен
ҳаммасини тайёрлаб қўйганман, — деди у ва онасининг
пешонасида ўпди.

Биз Коля икковимиз нақд полга ёпишиб қолдик.
Чунки биз чинлигига сира ишонгимиз келмаган манза-
рани кўрган эдик. Биз қаҳрамонни кўриб турғандик.
Тирик қаҳрамонни, ўйлаб тўқилган эмас. Шўро ҳуку-
матидан қўрқмайдиган шўро одами! Тағинам турған
жойимизда юрагимиз ёрилмади!

Биринчи бўлиб Коля Мухиннинг ҳуши жойига келди.

— Патлах! Вой занғар-ей! — деди у тўлқинланиб.
Шундай деб Ленинга ўхшаган кал Патлахни бесўнақай
қўллари билан қучоқлаб олди. — Қани, бир ўпайчи сени..
Вой Бенцион Самойлович-ей! Вой, жуҳуд башарангдаи
ўргилай сенинг! Бутун ичими ағдар-тўнтар қилиб юбор-
динг-ку! Бугундан бошлаб, янгича бошлаганим бўлсин.

— Ўзи ким бўласизлар, сизлар? — деди уй эгаси
ҳанг-манг бўлиб.

— Аркаш! — деди менга Мухин гап нимадалигини
фаҳмлаб. У ҳали ҳам Патлахни қучоғидан қўйиб юбор-
гани йўқ эди. — У бизни хит деб ўйлатти. Вой, овсар-
ей! Тушир иштоннингни, Аркаша. Биз яҳудий эканимизни
кўрсатиб қўй.

Тил топишиб кетдик. Патлахнинг онаси кейин бизни
мурабболик чой билан сийлади, хўжайнин эса ўзи ишла-
ган расмларни кўрсатди. У рассом экан. Гап олин-
маган экан. СССРда уларни шаклбозлар деб аташади.
Яна уларни абстракционист дейишади.

Ростими айтадиган бўлсам, мен бу гапларни тушун-
майман. Расм деган нарсада ҳамма нарса аниқ ва ту-
шунарли бўлса. От—от бўлса. Трактор аэроплан бўлма-

са. Шунақаларини ёқтираман. Мана бунақа алмойи-
алжойи нарсалар, меннмча, калтафаҳмларга мўлжал-
ланган.

Колянинг диди менинидан кўп ҳам фарқ қилмайди.
Биз уй эгасининг кўнгли учун мойбӯёқ билан чизилган
бир нечта расмни кўздан кечирдик. Ҳаммаси дўлма ба-
лиққа ўхшайди. Тириги, лекин ичига бир нарсалар ти-
қилган, сув ичида думини ликонглатиб сузив боради.
Думи ҳам дум эмас, бир боғ кашнич. Кейин балиқнинг
устихони. Гўшти кемирилган суюк.

— Яҳудий оҳанглари, — деб спиболик билан изоҳ
берди рассом.

Буларнинг ҳаммасини бегалва томоша қилдик. Ке-
йин анча вақтгача рассомнинг гапларини тинглаб ўтири-
дик. У бамисоли булбулигё бўлиб, хаёлида орзу қил-
ган юртини таърифлади. Шунақа манзараларни чиздики,
баайини илмий фантастика дейсиз. Биз Коля билан ёш
болалардек оғзишимиз очилиб қолди.

Рассом эса борган сари жазавага тушиб борарди.
Қўзларни чақнайди. Лабларни кўпикланган. Ҳақиқий сио-
нист. Оташни курашчи.

Қўчага чиққанимизда қоронғи бўлиб қолган эди.
Бошнимиз ғувиллайди, юрагимиз ўйнайди. Шу оқшом
сионизмнинг ширин оғуси бутун вужудимни чулғаб олди.
Менгина эмас, Коля ҳам шу аҳволга тушди.

Бу воқеани ювиш учун йўлни ичкиликхонага бурдик.
Ювандага ҳам шунақа ювибмизки, кейин уйимизни зўрға
топиб борибмиз. Шу пайтга қадар Колянинг мени ҳи-
собламаганда яҳудийларга унча ҳуши йўқ эди. Аммо
шу воқеадан кейин ҳурмати жуда ошиб кетди.

Томошанинг каттаси бизнинг квартирада, ҳамма он-
қат қиладиган жойда бўлди. Мени йиқилиб тушмасин
деб Коля деворга суяб қўйди. ўзи хонама-хона юриб,
қўши nilарни чақирди. Одамлар аллақачон ухлашга ки-
риншган — ҳаммаси ишлайдиган одамлар-да. Коля улар-
ни ётган жойидан турғазиб чиқди.

Биринчи бўлиб ўзининг хотинини — соchlари тўзиб
кетган, ич кўйлакдаги Клавани етаклаб келди. Менинг
оёқларим томон уни эгилтириб, пўписа қилди:

— Тиз чўк, аплаҳ!

Клава шима қилишини билмай ҳайрон.

— Унинг олдида тиз чўк деяпман! Қадам изларини
ўп!

Иккинчиси фаррош аёл Сўкилдеева эди.

— Тиз чўк, татарвачча! — деб буюрди Коля. —
Донишманд халқининг ҳурматини бажо келтир.

Нафақаҳўр Бабченкони оёқларим остига шунаقا
улоқтиридики, шўрликининг сүяклари қисирлаб кетди.

— Бегуноҳ миллатнинг қонини тўкканиниг учун тав-
ба қил, хохол! Отахон Махно учун! Петлюра учун! Эгил,
қанжиқ! Бўғиб ташлайман!

Кейин бирга яшайдиган ўрисларга навбат келди.
Уларга Коля бараварига «Яҳудий халқига шон-шараф-
лар!» деб қичқиришини буюрди.

— Бир, икки, уч! — деб буйруқ берди Коля. — Бош-
ла!

Шундоқ дедп-ю, дами ичига тушиб кетди. Қайфи
тарқаб кетди, мияси равшан тортди.

— Бўнти, — деди у бўшашиб. — Бас қилинглар.
Қани, жўналаринг ин-инингга. Ёпиқлиқ қозон ёпиқлиги-
ча қолсин.

Яна сиз «бу қандоқ бошланган эди?» деб сўрайсиз-а!
Шундоқ бошланувди. Тўхташга ҳол қолмаган эди.

Кейин мен рассомнинг олдига бориб турадиган бў-
либ қолдим. Унинг гапларини эшитгим келарди. Баъзи-
да Коля билан бирга борар эдик. Хўб мириқиб эшитар-
дик — эшитиб тўймас эдик. Кейин у виза олиб, кетиб
қолди. Қаёққа деб ўйлайсиз? Исройлгами? Жиндай
адашдингиз, азизим! У Венадан нарига ўтмади. Австрия-
да қолиб кетди. Ошиғи олчи, дейишади. Унинг дўлмали
балиғи немислар ўртасида талаш эмиш. Немислар узғи-
ни шунаقا билдирап эмишми-е?

«Не, буни қаранг-а! — дейишингиз мумкин. Шундай
оташни яҳудийпараст-а! Бошқаларни даъват қилиб, ўзи
бир чеккага гойиб бўлдими? Иссик жойни топиб олиб,
қолиб кетдими?» Агар сиз мени ҳозир ўша рассомни
хони ва виждонсиз одам сифатида сўкиб, қоралай бош-
лайди деб ўйласангиз, қаттиқ хато қиласиз. Мен бошим-
дан ўтган шунча кўргуликлардан кейин ана шу Бенцион
Самойлович Патлахни жуда қаттиқ ҳурмат қила бош-
ладим. Тушундимки, у ишнимиздаги энг доно одам бўлган
экан. Бизнинг ҳаммамизни бир тараф қилганда ҳам
улинг маңтиғи ўткироқ экан. У чиндан ҳам Исройлни
жон-дилидан яхши кўрарди ва у ердан рус тилида бе-
рилган радиоэшиттиришларнинг ҳаммасини эртадан
кечгача битта қўймай эшитарди. У байни будильник
соатининг ўзи бўлиб қолганди. Суҳбатлашиб ўтиради-
да, суҳбат қизиб авжига чиққанда бирдан индамай қо-
лар, кейин соатига қараб, радионинг қулогини буради.

Унинг мияси «Исроил овози»га созланиб қолганди. Адашса, бир секундга адашарди, ҳолос. У радионинг қулоғини бураши биланоқ, ҳеч қандай танаффусиз Қуддуси шарифнинг овози янграрди.

Бир куни мен уннида меҳмонда ўтиргандим — шунда унинг хафсаласи пир бўлганини кўриб эдим. Меҳмонда ўтирганлар анча-мунча эди. Албаттаки, ҳаммаси яхудийлар. Ола-ғовур, тўс-тўполон.

— Жим! — деб овозини кўтарди у. — Қуддуси шарифни эшитамиз.

Ҳамма жим бўлди. У транзисторининг қулоғини буради. Аммо у ҳам жим-жит эди. Фақат енгилгина шитиршитир эшитиларди. Рассом соатига қараб, дудмаллаб сўради:

— Наҳотки менинг соатим нотўғри бўлса?

Йўқ, унинг соати тўғри эди. Бошқа соатлар билан солиштириб кўришди. Вақтни аниқ кўрсатмоқда.

Аммо Исроил тўлқинида шитир-шитир давом этмоқда.

Рассом мурватни айлантириб, «Би-Би-Си»ни тутди — у ерда Лондоннинг садолари бор бўйича жарангламоқда. Рассом «Америка овози»га ўтди — у ерда садолар занфлашиб, диктор гапини бошлаб юборганди.

Рассомнинг авзойи бузилди, ранги ўчди, яна Қуддуси шарифга қайтди. Ҳамон жимлик.

Шу аҳвол икки ярим минут давом этди. Соатга қараб турибмиш. Кейин Исроил садолари эшитилди. Улардан сўнг аёл киши ҳар доимдагидек эълон қилди:

— Қуддуси шарифдан гапирамиз! «Исроил овози» радиостанцияси!

Аммо кечикилгани учун бир оғиз узр айтилмади.

Рассом радиони ўчириди, Ленинникига ўҳшаган кал бошини қўйи солди-да, бир қанча вақт шу алфозда ўтириб қолдик. Ниҳоят, биз кетиш тарафдудига тушиб, ғимирлашдик.

Рассом бошини кўтариб бизга қаради. Аммо бу нигоҳ уники эмас эди. Кўзларидаги ўт сўнинти.

— Тамом, — деди у. — Хорижга эшиттирувчи давлат радиостанциясики, майли техник сабаблар билан бўлсини, эшиттиришни икки ярим минутга кечикириб бошлиши мумкин экан ва бунинг учун узр сўрамас экан, бунақа мамлакат мамлакат эмас, бозордан баттар. Бунақа мамлакат боришга арзимайди.

Шунақа деб бормади.

У Москвадаги энг ўткир нигоҳли яхудий эди. У ке-

Лажақни олдіндан қүріш іқтідоріңға эта әди. Бекорға Ленинниң киға ўхшаган кали бор әди, дейсизми?

Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.

Коля Мухин, албатта, менда соч олдиради. Албатта, ўзингиздан қолар гап йўқ, текинга. Шундай қадрдан ошнамдан лоақал бир тийин олганимдан кўра қўлим ақашак бўлиб қолишини афзал билардим. Мабодо сиз мени шунақа иш қилишга қодир деб ҳисобласангиз, буниш боиси, мени мутлақо билмаганингизда.

Унинг текинга соч олдиргани — нима десак бўларкии, — ҳали холва. Коля унинг сочини менинг хонамда олишига тиши-тирноги билан қарши әди. Чунки шундоқ қиласак, Колянинг сочларини унинг хотини эмас, менинг хотиним супуриб олади. Буни эса Коля ўзи учун ҳақорат деб биларди. Бу унинг пролетарча ғурурига қаттиқ тегар эмиш.

Коля сочини олдиргани менинг сартарошхонамга келарди. Бизнинг ишхона эса, — мен сизга айтсан, спра ҳам Коля Мухинга ўхшаган одамларга аталған эмас. Яъни водопроводчи-чилангарларга. Мен Москвадаги энг ҳашаматли меҳмонхоналардан бирида иштайман. Ҳамма ёқ мармар, бронза. Оғирлиги бир тонна келадиган билур қандиллар. Сартарошхонамиз жойлашган холлдаги гранит устуналар орасида катта одамнинг адашиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Меҳмонхона эмас, черков, ибодатхона. Нимасини гапирдим — люкс-да! Ўзингиздан қолар гап йўқ, бунақа жашнатда атоқли ажнабийлар, совет генераллари, дунёнинг ҳар тарафидан келган дипломатлар истиқомат қилишади. Аҳён-аҳёнда Қавказдан келган одамлар ҳам учраб қолади. Улар нулини ўигу сўлига қарамай совуради, бизнинг меҳмонхонада истаган вақтда истаган хонани олишлари мумкин, чунки нулини кассага эмас, маъмуриятнинг қўлига тўлайди. Акс ҳолда, уларни останага яқин йўлатишмасди, Нулинг бўлмаса, думнингга ғалвир боғлаб нима қиласан! Наҳотки, — дейсизми. Совет паспорти билан-а? Бунинг устига, синалмаган оддий одам бўлса! Ҳа, шунақа. Унинг кўрининиши оддий, холос. Аслини сурнитирсангиз, олтин одам. Бунақа Қавказ одами мўмайгини пул узатади, вассалом, ажнабий одами тўғри келган бирор жойга ўтказишади. Останкиногами, бошқаснгами? Унга, Қавказ одамига эса оқ рояли билан ярим люкс хонани беришади.

У роял чалмайди. У бошқа шуҳратга эга. У Қавказ-

дан Москвага лавра баргларйн көлтириб туради. Тушунарлими? Миллионлаб даромад күради. Унинг бир кунда топганини мен беш йилда тополмайман. Святослав Пихтер билан Давид Ойстракх ҳам тополмайди.

Бизнинг мижозимиз ана шунаقا. Мен кавказликларни айтаётганим йўқ — улар бир фоизгина холос. Мен хорижлик туристларни, генераллар ва дипломатларни айтаяпман. Улар менинг ўриндингим бўшашини кутиб навбатда ўтиришар экан, бу ерда энг олий даражада бирон халқаро конгресс бўляпти деб ўйлаш мумкин. Фраклар, орденлар, аксельбантлар. Аёллар ақл бовар қилмайдиган мўйналарда, ҳамма ёғи бриллиант. Теварак-атроф биллур қандиллардан чароғон, мармар деворлар кўзни олиб товланади, оёғингиз юмшоқ гиламларга ботиб кетади. Уларнинг бари узвону мансабларига қарамай, мен ўриндиққа таклиф қылгунча кутиб ўтиришади. Французларга сильвупли, америкаликларга плиз, ўзимииникиларга марҳамат қилсинлар ўртоқ генерал деб муомала қиласман.

Елгиз Коля Мухингина навбатни тан олмайди. У бутун уст-боши қорамой, занг юқи ҳолида, йиртиқ пахтакида, ҳар хил темир-терсак асбоб-ускуналар солинган брезент халтаси билан кириб келади-да, фракли ва мундирли мижозлар орасидан ўтиб, шалоп этиб бир ўриндиққа ўтириб олади-да, худди ўрмонда юргандек баланд овоз билан:

— Кети ким, мен сиздан кейинман! — деб қўйганига ўласизми?

Бу гапни шунчаки, помига айтади. Аммо менинг ўриндингим бўшаши ҳамоно у мен томон ташланади, йўлига ким тўғаноқ бўлса, тирсаги билан туртиб, четга суриб қўяди.

Коля бизнинг мижозларни ўлгудай хижолатга соладида. Яна бу ишни ҳузурланиб қилади. Нечук энди ишчи-дэҳкон давлатида ишчи одами навбатсиз ўтказиб юборишимас эканлар?! Ҳокимият кимники? Ишчиники! Ҳамма иззат-икром кимга аталган? Ишчига! Шундоқ бўлгандан кейин сурилгин-да, гегемонга, яъни пролетариатга йўл бер!

Коля Мухин гўл ва анойи кўрингани билан муғомбирликда юзта арманни ёнига яҳудийни ҳам қўшиб йўлда қолдиради. У бор ҳақиқатни билади, лекин ўзини ҳеч нарса билмаганга солиб юради. Ишчилар ҳокимияти деб ўзинглар айюҳаниос соласизлар-ку! Шундоқ бўлгандан кейин, ўзинглар пиширган ошни ўзинглар ичинглар-да!

Сизлар мени, яъни пролетар одамни мамлакатнинг эгаси дейсизлар. Мана, ўша эгасини кўриб қўйинглар. Шунақа, деб хумордан чиқади.

Мен ичимда бўлса ҳамки, унинг қилмишидан хурсанд бўламан, боплаб уларнинг таъзирини берди деб ўйлайман, аммо айни чоқда унинг кирдикорлари учун менинг думимни тугиб юборишмаса деб хавотир оламан. Коля — ўрис, КПСС аъзоси. Ҳушёрхона билан қутилади-кетади. Унинг афзалликлари менда йўқ. Паттамни қўлимга тутқазишади — тамом-вассалом, кунимни кўраверман.

Хорижда жуда кўп одам ўрис ҳақида фикр юритишини яхши кўради. Китоблар ёзишади, телевизорларда узудан-узоқ баҳслашади, бунинг учун маош олишади. Ўрис — сирли жумбоқ, унинг қанақалигини билиб бўлмайди, славян қалбининг хуфя жойлари кўп дейишади. Ҳали шошмай туринглар, биродарлар, ўрис ҳалқи уйғонсин, ўзининг гапини ўшанда айтади бу ҳалқ!

Буларнинг ҳаммасини кўриб қулгим қистайди. Е булар қип-қизил аҳмоқ дейман, ё бир бурда ионсиз қолмаслик учун ўзини шу кўйга солиб юради. Мен бу тўғридаги олмиша китобларни ўқиган эмасман ва ўқимайман ҳам. Мен Коля Мухин билан бир квартирада ўн беш йил яшадим. У билан бирга ичган ароқларимни ҳисобласа, билмадим, неча челяқ бўларкин. Шунинг учун ҳамма китобларни улоқтирингу менга қулоқ солинг. Мен сизга бир мижозимнинг тили билан айтсан, отлиқ одамининг сувратини чизиб бераман. У рус ҳалқининг типик вакили бўлади. У ёғига ўзинигиз холоса чиқариб олаверасиз.

Гапни ўшро ҳокимиятидан бошлайлик. Рус ҳалқи ниҳоят масаланинг тагига етди, энди у шуро ҳукуматининг онасини Учқўргондан кўрсатиб қўяди.

Коля Мухин шуро ҳукуматига қўл кўтармайди. Буни орзу ҳам қила кўрманг. Унинг нархи бозор куни қанча бўлишини Коля яхши билади. Очигини айтганда, Коля уни жуда ёмон кўради ва ичиб олган пайтларида чангитиб сўкиб қолади. Лекин шуларнинг ҳаммасига қарамай, ўрни келиб қолганда, шуро ҳукуматини худди ўзиникидай пеш қилади ва ҳатто мен ишчи одамман, яъни мамлакатнинг эгасиман деб гердайиб ҳам қўяди.

У юз йилдан бери алоҳида квартира кутиб павбатда туради, лекин уни бошқалар илиб кетаверади. Е зари билан, ё зўри билан. У бўлса «ишчиман, хотиним ҳам ишчи» деганича қолаверади. Эру хотин ўзларининг маҳрига тушган йигирма квадрат метрда қариб-чуриб умр

ўтказишга маҳкум. Шунинг учун хорижийлар учун, бу мамлакатнинг ҳақиқий хўжайинлари бўлмиш шўро амалдорлари учун қурилган ҳашаматли қасрга кириб қолса, уларга ўзининг овсар эмаслигини кўрсатиб қўйиш учун майнавозчилик қилишга тушади.

Аммо қани биронта ажнабий унинг ҳузурида унга тушунарли тилда шўро ҳукумати тўғрисида бирон оғиз ёмон гап лапириб кўрсин-чи! Коля шу ерининг ўзида унинг тумшугига туширади. Ҳатто эриниб ўтирмаёт, тегишли жойга олиб бориб топширади.

Коля Мухин учун, унга тенгдош ўрислар авлоди учун шўро ҳокимияти билан Россия битта тушунча. Майни, у фалон, у пистон, ёлғоннинг уяси, қонга ботган, уч карра малъун, лекин нима бўлганда ҳам, ўзимизники. Шундоқ бўлгач, бизнинг шўровий турмушимизга тумшуқ сүқиб юрманг — бунинг сизга дахли йўқ.

Коля виждонли одам. Бирордан қарз олса, албатта, айтгани вақтида қайтариб беради. Ҳатто гирт маст пайтида олган бўлса ҳам, зинҳор эсидан чиқармайди. Ёнида ортиқча пули бўлса, жиндай шама қиссанг бас, икки қўллаб тутади. Улфатлари билан ичишиб қолса, албатта, биринчи бўлиб пулинни тўлашга ҳаракат қиласди.

Шундоқ бўлса ҳам, Коля учига чиқкан ўғри. Ичишда нимаики қўлига тушиб қолса — болт бўлса, болт, гайка бўлса, гайка, кран, муфта, бутун бошли қувур — ҳаммасини ўмариб кетади ва олиб бориб уч баравар пулга сотади ёки хусусий буюртмачининг уйига ўриатиб бериб, ҳақини чўнтағига уради. Аммо магазинда сотувчи колбасаданми ё бошқа бирор нарсадан унинг юз грамм ҳақини уриб қолсин-чи — кўрадиганини кўради. Коля жанжал кўтариб, ҳаммаёқни агдар-тўнтар қилиб юборади: ўғрилар, муттаҳамлар, шўро ҳокимиятини майдалаб ўғирлаб битирдиларинг-ку! Чин юракдан қичқиради, шикоят дафтарини талаб қиласди, қўйиб берса, айрим одамлар шўро кишини деган юксак номга доғ тушираётгани учун уялганидан йиғлаб юбориши ҳам ҳеч гап эмас.

Коля билан дил-дилдан гаплашиб кўрсанг, ҳамма гапга тушунади. Ҳатто керагидан ортиқ тушунади. Мамлакатда аҳвол чатоқлигини, тилда бир хил-у, амалда бутунлай бошқалигини, эркинлик деганининг ҳиди ҳам йўқлигини, ҳолбуки, бутун дунёга жар солиб, энг демократи ўзимиз, энг тараққийпарвари биз, энг илфори биз деб мақтанишимизни ҳам билади. Коля буларнинг устидан кулиб юради: вой муттаҳамлар-ей, вой ёлғончи-

лар-еїй, бир эмас-бир кун ўзларингнинг ёлғонларингдан тоиб йиқилиб, бўйнинглар узилади-ку! Лекин ғазабланмай, ҳатто буларнинг бари қаинчалик абжирлик билан амалга оширилаётганига жиндай қойил қолиб кулади. Бизнинг муттаҳамларимиз шунаقا устаси фараанг, азаматлар. Лекин бирор бошқа одамини эмас, шахсан Коля Мухиннинг ўзини алдашаётганини ишобатга олмайди, энсаси қотиб, қўл силтаб қўя қолади.

Коля — адолат тарафдори. Газетада Юнонистонда террор деган гапни ўқиб қолса, ғазаби кўзгайди, кўзи қонга тўлади, грек халқига раҳми келади. Еки радиодан Америкада иегрларга зулм қилишашётганини эшитиб қолса, ранги бўзаради, муштлари қисилади, ҳозирнинг ўзида занжи қардошларини озод қилиш учун жангга ташланишга тайёр бўлади.

Бироқ, мана ўзимизни килар, яъни шўровийлар 1968 йилда анави маҳмадана Дубчек афти ангори одамга ўхшайдиган социализм қуриш ҳаракатига тушиб қолганда Чехословакияни бир ҳамла билан таъзириши бериб қўйишганди. Прагага минглаб танклар бостириб кирди. Дубчекнинг кетига телишди. Чехларни тиз чўктиришиди.

Эсимда бор — Москвада сал тузукроқ одамки бор, ҳаммаси уятдан бош кўтаролмай қолди. Мен эсам Коля Мухиндан фикрини сўрадим — бизникилар тўгри қилишдими, йўқми? Нима жавоб берди денг? Бу ярамас чехларнинг таъзирини худди шундай қилиб бериш керак эди. Иштаҳаларини қара-я! Эркинликни хоҳлаб қолишипти. Ҳа, нима, — деб сўрадим сиполик билан, — сен озодликка қаршимисан? Йўқ, деб бошини сарак-сарак қилди. Бўлмаса нега чехларни бўралаб сўкяпсан? Мен бу абраҳларни шунинг учун ёмон кўраманки, бизга қарши тишлигарини ғижирлатиб қолишиди. Буларга эркинлик зарур бўлиб қолибди-я! Биз-чи? Биз, нима ўгаймизми? Эркинлик бўлса, ҳаммага бўлсин. Тушундингми? Бўлмайдиган бўлса, ўша шалтағингда ўтиравер, сайраб нима қиласан? Уларнинг таъзирини бериб, жуда тўгри қилишиди — бошқаларга ибрат бўладиган бўлди.

Зиёлиларга Колянинг тоқати йўқ. Ўзи менга ўхшаб ўқимай қолган, дипломли одамни кўрса жини қўзиб кетаверади. Айниқса, унинг башарасидан дилозорлиги кўриниб турмаса, башараси унинг боадаб, яхши тарбия кўрганини намоён этиб турса, бу Коля учун буқага қилизил мато кўрсатиб, жигига теккан билан баробар. Ўзиёлиларнинг қўли қавармагани учун ёмон кўради, улар-

нинг юзи кўп ичиб униқмаганига, пиёнистанини каби бўғриқиб, шишиб турмаганига чидаётмайди.

Коля унақа тентак, фаросатсиз йигит эмас, Россиянинг бошига тушган ҳамма кулфатларга зиёлилар сабабчи эканини билади. Яна биладики, бу текинхўрлар унинг ҳисобига яшашади, бу ҳам етмагандай, Россиянини хорижга сотиб ейиш пайида юришади. Ҳукумат аъзоларини ва партия аппаратини ҳам ёмон кўради, уларда жисмоний меҳнат белгилари аён кўринниб турмагани учун ҳаммасини зиёлилар қаторига қўяди. Шунинг учун мен Америкада ёхуд Исройлда «ҳа энди, кўши кетиб, ози қолди, ҳадемай рус ҳалқи ўзининг феъли атворини намоён этади-ю, коммунизмдан холос бўлади» деган гапни эшитганимда жоним ҳалқумимга келар ва худди ёнгидагидек бақиргим келарди:

— Аҳмоқлар! Бефаросатлар! Ҳеч балога ақлларинг етмайди. Ўрис ҳалқи феълу атворини намоён қилишидан худо асрасин. Агар шунақа бўладиган бўлса, чиндэн ҳам ҳеч ким омон қолмайди. Бутун курраи заминда.

Мабодо Россияда тузум қуласа-ю, мамлакат лоақал бир ҳафта ҳокимиятсиз қолса, шунақа қонли қирғин бошланиб кетиши мумкини, бунақасини ҳали тарих кўрмаган бўлади. Фуқаролар уруши йилларида ўрис мужиги ҳали худога ишонарди, ўшанда бир дунё бегуноҳ қон тўқилган эди. Ҳозир-чи? Ҳамма даҳрий бўлиб кетганда, бирон нарсани муқаддас деб билмай қўйганида. Замонавий техника билан жангга кирса? Коля Мухин гайка бурайдиган темирни олиб майдонга тушиди-ю, бош чаноқларини мажақлашга киришади. Бошқа бирон тентакроқ Коля бўлса, atom ракеталарига етиб боради-да, кайф билан ҳамма тугмачаларни баравар босади. Ана томоша-ю, ана машмаша. Йўқ, қўйинг, хуто кўрсатмасин. Коля Мухинни баррикадаларга даъват этманг, йўқ гаплар билан унинг бошини қотирманг. Ундаи кўра ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверсин.

Очиғини айтганда, мен Коляни яхши кўраман. Унинг қалби очиқ; лекин қалби очиқ экан деб, ҳа деб уни оёқ ости қилини керак эмас. Ахир, Коля боладай гап. Агар бирор одамнинг довюраклигини кўрса, шалдодлик билан қилинган ишга гувоҳ бўлса, тўлиб кетиб, йиглаб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Яҳудийларнинг Исройлга кетиши билан боғлиқ ишлар бошланганда, хориждан мактублар ёэила бошлаганда, Бирлашган Миллатлар Боши Ассамблеясига мурожаат қилинганда шундай бўлганди. Мурожаатда яҳудийларни қўллаб-қувватлаш сўралган

эди. Кимга қарши денг? Совет ҳукуматига қарши. Ҳолбеки, совет ҳукумати нафақат бу Ассамблейсинни, балки ундан каттасини ҳам икки пулга олмас эди. Коля эсини йўқотиб қўйди ва унинг кўнглида ҳамма яҳудийларга ишебатан беистисно эҳтиром пайдо бўлди. Эндик яҳудийлар унинг назарида энг илгор одамлар эди, ҳар бир яҳудийни у қаҳрамон деб била бошлаганди.

Бир куни кечаси менингга кириб қолди — бутун вужудидан ароқ ҳиди бурқсийди.

— Аркадий, яқинда бир яҳудийнинг уйида кранини тузатган эдим. Хўб зўр одам экан-да! Ҳойнаҳой, Исрорилга қараб жуфтакни ростламоқчи кўринасан, — дедим. У бўлса менга қараб, йўқол кўзимдан, иевогар! — деб бақирса бўладими? Мени уйидан қувиб солди, қилган ишимга пул ҳам бермади. Вой занғар-её! Мен ғижиллашиб ўтиргадим, индамай ғойиб бўла қолдим. Ахир, бефаросат эмасман-ку! Тўғри қиласи ӯша одам. Оғзиға маҳкам экан!

Кейин Ленинградда суд жараёни бошланди. Яҳудийларни суд қилишди. Улар бир самолётни эгаллаб олиб, Исрорилга учнб кетмоқчи бўлишган экан. Икки кишини ўлим жазоснiga ҳукм қилишди. Коля Мухин радиоприёмникка елимдай ёпишиб қолди, Лондонланми. Мюнхенданми ҳар бир сўзни қулоқдан қочирмаслик пайда бўлди. Ҳакиқатда нималар содир бўлаётганини билмоқчи эди.

— Демак, ҳали шунаقا одамлар бор экан, Россиядан бутуилай умидни узмаса ҳам бўларкан, — деб хулоса чиқарди у. — Рост улар яҳудий. Лекин эндиликда Россиянинг бутун умиди яҳудийлардан. Словянлардан чиқмагандан кейин на илож? Словянларнинг ўзи ожизлик қилиб қолди.

Коляни узил-кесил тўлқинлантириб юборган нарса шу бўлдикни, Ленинграддаги судда Сильва Зальмансон деган аёл, яъни ўн йил қамоқча ҳукм қилинган яҳудий хотин, охирги сўзида қадимги яҳудий тилида ўрис судьяларининг юзига шундай деди:

— Агар сени упартсан, ўнг қўлим акашак бўлсин, Қудуси шариф!

Буни эшилди-ю Коля йиглаб юборди ва қўлидаги транзисторини ўчирмаган бўлса-да, лондонлик диктор айтиётган гапларга ортиқ қулоқ солмай қўйди.

Кейин у ҳар бир ўнг келган — ўнг келмаган жойда «агар сени унартсан, ўнг қўлим акашак бўлсин, Қудуси шариф» дей тақрорлаб юрди. «Вой онагинангни сенинг...

Бу халқнинг улуғлигини қара-я! Биз — қанжиқлар уларни жуҳуд дөб таҳқирлаб юрамиз-а!» Шундай дер экан, кўзларида ёш ялтиради.

Буларнинг барига Коля Мухин ана шунаقا муносабатда бўлди, сабабки у томошабин эди. Яҳудийлар учун эса булар қора кунлар бўлганди. Ленинграддаги суддан кейинн, иккита одамни ўлимга ҳукм қилганларидан сўнг фаол сионистлар думларини қисиб қолишиди. Уларнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди. Ҳамма юрагини ҳовучлаб қолганди: совет ҳокимияти анои эмаслигини кўрсатгац эди.

Менга ўхшаган оддий бандалар тўғрисида гапирмаёқ қўйса бўлади. Очигини айтганда, мен ур-иїқитлар бўлишини кутган эдим. Троллейбусда бир бадмаст одам тап тортмай менинг юзимга туфлади — тупуги тўғри бурнимга келиб тушди. Қани энди, бирорта одам ёнимни олса. Аксинча, кўпчилик овозини барака қўйиб, буни маъқуллашганини билдиришди. Коля Мухин бирга бўлганда-ку, икковимиз бутун троллейбусни дабдала қилиб ташлардик. Шу гавдам билан бир ўзимнинг қўлимдан нима ҳам келарди?

Ленинград судидан аввал сионизм дардига қаттиқ чалиниб юрган яҳудий минжозларим бир зумда бу дардан фориғ бўлишиди. Энди улар менинг ўринидигимга ўтиришар экан, «Истроил овози»нинг сўнгги янгиликларини айтиб керилмас эдилар, шунингдек, Лиwan ёхуд Иорданияга қарши «бизнинг» ҳар бир омадли атакамиздан жунбушга келиб, оғиз кўпиртиришмас эдилар. Одамларнинг кўзига қўриниб, ғашларига тегмаслик учун улар ўринидиққа қапишиб кетар ва уларниш яҳудиёна бурунлари ҳам совуи кўшигига чўкиб кетмоққа тайёрдай кўрипар эди.

Хорижий радио эса ҳамманинг юрагини така-пука қилиб, башорат қиласарди: Худо тошбақани қандай жазолаган бўлса, шўро ҳукумати ҳам яҳудийларни шунаقا янчиб ташлайди ва Россиядаги сионистлар ҳаракати яқинда таг-томири билан қуриб битади.

Хатто Коля Мухиннинг ҳам попуги пасайиб қолди.

— Вой итлар-ей... Вой, итдан тарқаганлар-ей... Яҳудийларнинг-ки таъэирини бериб қўйган экан, демак, ҳали улар жуда қудратли экан-да! Тамом! Бўғиб ташлашиди! Яйраб бўлдиларингми? Бўлди энди, азаматлар! Эсингда бўлсени, Аркадий — шўро ҳокимияти билан олишиш шамолга қарши тупургандай тап. Ўзингга ёмон бўлади. Сенинг яҳудийларинг ҳам бошқалардан аъло эмас. Энди

бир бурчакда писиб ўтиришдан бошқа иложларинг қолмади. Қани кир, бирортасини топайлик, уч киши бўлиб улфатлашайлик.

Қиши эди. Адашмасам, февраль эди, шекилли. Ҳа, албатта, февраль. Февралнинг охири Москвада совуқ изгирии турган. Қор кам бўлгани учун совуқ музлаб қолган жонингни сугуриб оладигандай туюларди. Метродан чиқиб ишхонангга югуриб етиб олгунингча, бўларинг бўларди.

Уша куни ишларим унча кўп эмас эди. Совуқ туфайли меҳмонхонада хорижийлар анча камайиб қолган. Бугун Коля келали деб ҳеч кутмаган эдим, негаки бир ҳафта олдин соч-соқолини олдириб кетган эди. Эртасига унинг ҳаммом куни эди, яъни у Сандуни ҳаммомига бориб, азондан ярим кечагача ўтирас ва ўзининг тили билан айтганда, бутун гавдасини бир ойга етадиган қилиб буғларди.

Коля Мухин совуқдан сартарошхонамизга бўрондай, қора қуюндай кириб келди ва остоиданоқ мени ёнига чақирди:

— Аркаша, бир оғиз гап бор...

Мен тасодифий бир мижознинг соқолини олаётгани эдим. Кўзларим билан унга ишора қилиб, кўриб турибсан-ку, бандман, бу калнинг соқолини олиб бўлай, кейин ихтиёрингда бўламан. Николай Иванич дегандай бўлдим.

— Бир пас ўтириб турса, ўлиб қолмас! — деб тўнгиллади Коля. — Ҳеч нарса қилмайди. Ташқарига чиқайлик. Бугун тақдиринг ҳал бўлади!

Бу гапни эшитгандан кейин мен ҳам туролмай қолдим, соқоли чала олинган мижозни шеригимга топширдим-да, Коляниг олдига чиқдим. У ерда Коля қип-қизил юмшоқ гилам устида тўпнигигача ботиб туар экан, юз пудлик қандил остида менга шунаقا бир гапни айтдик, уни эшишиб, бир зумда соchlарим тикка бўлиб кетди. У менга кишини лол қолдирадиган жуда зўр янгиликни айтди. Қулогимга. Шивирлаб. Лекин шивирлаши шунаقا эдики, бу гапни нафақат эшик олдида турган швейцар эшитди, балки кўчадан ўтиб кетаётган троллейбуснинг ичиидаги ҳамма йўловчи ҳам биронта тикиш белгисини қолдирмай эшитди.

Унинг гапини муҳтасар қилиб айтиб берай. Шу бугунги изғиринли совуқ куни Москвада истиқомат қиладиган йигирма тўртта яҳудий кўз кўрмагап, қулоқ эшитмагап бир иш қилипти — улар шундоққина Кремлнинг

тумшүғи остида. Манеж майдонидә шўро ҳокимиятиниң Олий органи — СССР Олий Совети Президиумининг қабулхонасими эгаллаб олишипти ва у ерга жойлашиб олиб, ҳукumatга талаб қўйиншипти — Исроилга жўнаб кетмоқчи бўлган яхудийки бор, уларнинг ҳаммасига рухсати олий берилмагунча биронтамиз бу ердан ўз ихтиёrimiz билан жилмаймиз!

Бу — қулоқ эшитмаган, ақл бовар қилмайдиган воқеа эди.

Коля ҳамма гапдан хорижий радиоэшиттиришлардан хабар топиби ва аллақачон машеж майдонинг бориб ҳам келипти. У ерда ҳаммаёқни милиция билан форма кийгани ва формасиз КГБ ходимлари ўраб олипти. Одамларни яқин йўлатмаётган эканлар. Ҳатто хорижий мухбирларни ҳам қувиб солишяпти. Шунинг учун у менинг олдимга янгиликдан хабардор қилгани югуриб келипти — ҳайриятки, мен шу атрофда ишлар эканман.

Ўзингиздан қолар ган йўқ, шу куни мен ортиқ ишләёлмадим. Ақлим билан эмас, бутун вужудим билан фаҳмладимки, шу бугун менинг ҳам тақдирим ҳал бўлажак. Гарчанд мен ҳали Исроилга кетишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Мен бошлиғимнинг олдига бориб, қорним бураб оғриётганини баҳона қилиб, гўё врачга бориб кўринниш учун жавоб олдим, ўзим эса Коля билан бирга Манеж майдонига ўўл олдим.

Үйлайсизки, биз Коля икковимизгина бу қадар доно эдик. Хориж радиосини рус тилида тинглаш қатъий равишда тақиқланади, бунинг учун маъмурий жазога тортилиш ва ҳатто суд жавобгарлигига тортилиш ҳам мумкин. Буни СССРда ёш бола ҳам билади. Лекин шунга қарамай, Россияда жиндай калласи ишлайдиган одам борки, ҳаммаси бегона кўзлар ва қулоқлардан беркиниб, ўзининг транзиستорига ёпишади-қолади. Шу билан у шўронинг тўлқинларини тўсувчи станциялари билан тенгсиз курашда ўзининг асабларини бузади, холос. Юзлаб москваликлар беғам бир қисфада Манеж майдони атрофила сайр қилиб юришипти. Шуниси борки, уларнинг қўпчилини яхудий эмас. Қиёфалари бегаму, ичларнин тата талаб кетаётган қизиқишидан кўзлари ялт-юлт қиласди. Шунга қараб улар «Би-Би-Си» ва «Исроил овози»ни мунтазам тингловчилардан десак хато бўлмайди. Биз — Коля икковимиз уларнинг сафига қўшилдик, чунки яқинроқ боришининг имкони йўқ эди. Фуқароча кийиниб олган нусхалар ортиқча бирор қадам қўйган одамнинг ҳар бирини бетакаллуф ҳайдаб солишар ва бу билан ҳам

чекланмай, ҳужжатларни текшириб ён дафтарига алла-
ним абалоларни ёзиб ҳам қўйишарди.

Биз Коля билан уларнинг жигига тегмай қўя қолдик.
Биз олисдан туриб, Президиум Қабулхонасининг ичидагималар бўлаётганини кузатиб турдик. Аммо Қабулхона
деразалари парда билан тўсиљган эди. Бунинг устига
қаттиқ совуқ бўлганидан деразаларни қирор босганди.
Ичкаридаги йигирма тўртта овчилар қуршаб олган бў-
рилар ҳолатида бўлса ҳам, кўзимизга эртакларининг шаҳ-
лавон қаҳрамонларидай кўринарди.

— Аркадий, ўзинг ўйлаб кўр, — деб хирилларди қу-
лоғимга ҳаяжонга тушган Коля, — шўро ҳукумати за-
монида бунақаси асло бўлган эмас-а! Бунақасини етти
ухлаб тушларида ҳам кўрган эмас. Шўро ҳокимияти деса,
бутун дунё зир титрайди. Шундай қудратга ошкора қар-
ши чиқишининг ўзи бўладими? Яна ким дегин йигирма
тўртта яҳудий. Иўқ, ақл бовар қилмайди.

У нафасини ростлаб олди-да, давом этди:

— Уларни, албатта, эзиб кукунга айлантириб юбори-
шади. Ҳадемай, судраб олиб чиқиб, ашави машинага бо-
сишади. Қара, қанча машинани таҳт қилиб қўйиншипти.
Аммо, Аркадий, гап бунда эмас! Воқеанинг ўзи муҳим.
Тушундингми? Шу йигирма тўрт одам бутун Россиянинг
миясини қўзғаб қўяди. Ие, шўроларининг кучидан қўрқ-
маса ҳам бўларкан-ку — деган фикр уйғонади. Эҳ-ҳа,
улар шўро ҳалқига роса ибрат бўладиган бўлди-да!
Улар туфайли иморатнинг пойдевори дарз кетадиган
бўлди. Уни ҳеч қанақа цемент билан ямаб бўлмайди.
Бугун тарихий кун, Аркадий. Гапимни эслаб қол. Бу —
1942 йилдан бери КПСС аъзосининг гапи! Қани, юр, жин-
дай отиб, исиниб олмасак бўлмайди.

Қаҳратон совуқ. Изғирин. Ёгаётган майдада қуруқ қор
Қизил майдон бўйлаб гужгон ўйнайди. Ленин мақбара-
си олдиндаги фахрий қоровуллар алмашганда соқчишлар-
нинг гурс-гурс қадам ташлаши юракларда ва ҳатто ош-
қозонда акс садо беради. Гўё оч қорин билан гўдайиб,
иажотениз, чорасиз турганга ўхшайсан. Аъзойи баданинг
қақшайди, кўнглинг айниятни. Сен бу аҳволда бўлгандан
кейин ашави йигирма тўрт ўзбошимча одам нима аҳвол-
дайкин? Ўйлаб, миямга сиғдиролмайман.

Биз Коля билан муюлишгача бориб, исиниш учун юз
граммдан уриб олдик. Таъсир қилмади. Яна ўзимизнинг
кузатув жойимизга қайтдик. Бу ердан бутун Манеж май-
дони кафтдагидек кўринниб тўрипти. Унда ҳамон тўла-
туда милиционерлару КГБчилар юропти. Устида катта-

кatta радиоантенналар ўрнатилган қўрқинчли усти ёпиқ машиналар... Гапни чўзиб нима қиламан. Бу кун роса қиёмат кун эди. Соат сайнин совуқ қотиб боряпмиз, ичганинг фойдаси бўлмаяпти, ҳеч қандай ўзгариш рўй бермаяпти. Ҳукумат одамлари бирон тадбир кўраётгани йўқ, нима қилиш кераклиги ҳақида кун бўйн маслаҳатлашаштган бўлишса керак-да...

Коля Мухин буни ғалаёнчиларнинг ғалабасига йўйди, ҳукуматнинг ҳеч кимнинг хаёлига келмаган таслим бўлишининг бошни деб баҳолади.

— Биласанми, Аркадий, — деб маънодор хулоса чиқарди Коля Мухин. — Бунда иккидан бири. Ҳалқнинг гапи бор-ку — ё Алихўжа ёхуд Хўжаали. Қани юр, бирор нарса танаввул қилиб олайлик.

Ҳарқалай, кечга томон Коля анча етилиб қолди. Мен оёқларимни енгилгина совуққа олдирдим. Лекин куттаганимизга эришдик. Шунча куттаганимиз беҳуда кетмади — охири шўро ҳукуматни чекинтирган қаҳрамонларни ўз кўзимиз билан кўрдик.

Кечқурун соат тўққизда забастовка тугади. Подгорнийнинг ўзи яҳудийларни Исронлга жўната бошлаймиз деб ваъда берди, ҳатто яҳудийларнинг ҳар бир аризасини кўриб чиқадиган махсус давлат комиссияси тузамиз деди. Забастовкачиларга дахл қилиш бир ёқда турсин, уларни авайлаб, эҳтиёт қилиб, гўё қўлтиқларидан олгандай уй-уйларига элтиб қўйишди. Устидаги либоси деярли бир-бириникидан фарқ қилмайдиган юзатча «йигитча» ана шу икки дўжна яҳудийни қуршаб олиб, метронинг эшигига етгунча уларнинг ёнига ҳеч кимни йўлатишмади.

Биз Коля билан хуфяларнинг шапкалари оша забастовкачилардан баъзи бирларини тузукроқ кўришга мушарраф бўлдик. Кўрдигу, лекин менинг ҳафсалам пир бўлди. Жўнгина яҳудиёна башаралар. Бир нечта ёши ўртача зиёлилар. Қуруқ маошга яшайдиганлар. Усти боши юпупроқ. Бунақа кўпчилик ўртасида ажралиб турмайди.

— Биродарлар! — деб қичқирди Коля Мухин уларга соқчилар оша. — Бўш келманглар!

Мен ҳушимни ўнглаб улгурмасдан, фуқароча кийинган «йигит»лар унинг қўл-оёғини қайнириб, «қора қарға» га ташлашди. Коля ҳушёрхонадан эртаси кунигина қайтиб келди. Унга катта миндорда жарима солишипти ва партия ташкилотига хабар беришмоқчи бўлишипти — коммунист Н. И. Мухиннинг номуносиб хулқини мұҳока-

ма қиلىш керак. Шунинг учун орадаң бир-икки күн үтгач, Қалпоқ күчада Исронлга жұнатыш бүйіца комиссия иш бошлаганида у ерда нималар бұлаётганини күрмоқ учун Коля мен билан бирга боролмады — у хонасини супуриб-сидириб, ҳамма ҳожатини чиқарадыган жойларни тозалаб, Клава олдида гуноҳларини юниш билан банд әди. Мен ёлғиз бордым.

У ерда күргапларым ҳамма кутганларымдан зиёда әди. Мен ўйлаган әдімкі, ўша куни анави йигирма түрт киши келады-ю, комиссия уларни қабул қилады. Яна ким билады дейсиз, ол құлым деб юборса, комиссия уларға Исронлга жұнашга рухсат ҳам бервониши мүмкін. Сирасини айтганда, мен ўша йигирма түрт яхудийни яқинроқдан күриб олмоқчи әдим, холос. Фақат шу мақсадда борган әдим.

Қалпоқ күчада яхудийлар оломони қайнарды. Худди Лужникида Ленин номлы стадион олдида нуфузли футбол ўйини олдидаң бўладиган манзаранинг байни ўзи. Аёллар қоракўл пальтоларида, әркакларда қундуз ёқа... Қулоқларда бриллиант, бармоқларда қимматбаҳо узуклар. Қасрдан йиғила қолди шунча одам? Хориж радиосидан шўро ҳукумати ён берганини әшитиб бу яхудийлар яшириб қўйган таклифномаларини беркитиб қўйган жойлари ҳан олиб келаверишган. Бу сарғайнib кетган таклифномалар бир замонлар уларининг Исронлдаги хеш-ақраболаридан келған. Шу пайтгача уларни ҳатто ўзларининг фарзандларига кўрсатишдан ҳам қўрқишишган. Энди эса комиссия ҳузурига бириичи бўлиб етиб келмоқ ва юқорида айнаб қолмагунларинча эсон-омон визанни қўлга киритмоқ учун юрак ютиб ОВИРга ёнирилиб ҳужум бошлишди. Улар терлаб кетган, соchlари тўзиган ва паришон бир ҳолатда, бир-бирларини тирсаклари билан туртқилашиб, итариб-сурнб эшик олдида булоқдек қайнаб ётишарди. Баайни очлик йилларида қанд учун навбатда турғанларга ўшашади. Ҳар қанча ҳаракат қилмай, оломон ичидан тунов куни Манеж майдонида эслаб қолганим йигирма түрт кишидан биронтасини ҳам учратмадим.

Зинанинг тепасида туриб эса милиционерлар комиссияга ўша забастовкачиларининг фамилиясини айтиб ҹириар, бироқ қоракўл кийган хонимлар «Қаёққа суқил-япсан?», «Кимсан ўзинг?» деган фарёдлар билан ҳеч кимни олдинга ўтказишмас әдилар. Яхудийларга йўл очиб берган одамлар ўзларининг миллатдошлари, уруғдошлари томонидан топталышынга сал қолганды, чунки

бундан буен ҳеч нарасадаң құрқмаса ҳам бұлаверишінші, йүл очиқлигини сезиб қолған яхудийлар тушовни узиб қутура бошлаганды. Улардан бирини ўз күзим билан күрдім — уни чүккі соқолидан таниб қолдым, пальтоиншінг тұгмалари узилиб, эзиліп кетипти. Оломон уни бир ёққа суреб чиқарып құйыпти. У құрқиб кетган, саросимага тушған ҳолда орқаси билан деворга суяңғанча, нафасини ростлай олмай туарди.

Ҳам куласан, ҳам йиғлайсан! Улуғлук биләһ күлгіншінг орасы бир қадам деб бекорга айтишмаган. Орадан бир оз ўтгач, шу ерининг ўзида мен шұнақа бир манзараны күрдімкі, биронта ҳажвичи ёзувчи мияснин ҳар қанча ишлатмасын бунақа манзараны түқиб чиқара олмайды.

Бир пакана яхудий — бүйи меникидан ҳам пастроқ экан, — ўздан иккі бөш юқори, новча хотинини құлидан етаклаб келипти. Бүннінг устига устак хотини ҳомиладор бўлиб, ой-куни яқинлаб қолған экан. Шу туфайли у эридан эніга ҳам уч баравар каттароқ эди. Ҳалиги пакана яхудий филин етаклагандай хотинини құлидан ушлаб олганча шу ердагиларнинг бари каби ҳаддан зиёд ботир бўлиб кетипти. У құлтиғида ҳужжатлар тұла папка билан ўтиб кетаётган бошлиқни тұхтатиб, мутлақо күлгилі гап айтишни истамаган ҳолда ҳамма оломон әшитадиган қилиб жар соляпти:

— Агар менга ҳозирнинг ўзида Исройлга виза бермасанглар, Қызыл Майдонга бориб, хотинимнинг ўз-ўзига ўт құйишини ташкил қиласман...

Худди шундоқ деди. Сұзма-сұз әсимда қолған. «Ўз-ўзига ўт құйишини ташкил қиласман».

Ҳатто ОВИРнинг бошлиғи, КГБнинг юксак уивонли зобити, ҳазыл-мутойибдан узоқ бир одам ҳам уннінг гапи замниридаги күлгини англаб етди. У кулиб юборди эмас, отдай кишинаб юборди, пишириб қаҳ-қаҳ урганинан қорнини чангаллаб қолди, құлтиғидаги папкаси тушиб кетди, ичидаги қоғозлари полга сочилди. Яхудийлар эса бу рўзи маҳшарда юмор туйғусидан бутунлай маҳрум бўлиб қолишганды — улар шоша-пиша ҳамжи-ҳатлик билан қоғозларни йиғишига киришиши да камсуз-қумлик билан илжайшиб, ялтоқлик қилиб, уларни бошлиқнинг құллыға тутқазиши: бошлиқ эса ҳамон ўзини күлгидан тұхтата олмас да бошини сарак-сарак қилишда давом этарди.

Бошлиқдан бошқа бутун оломон ичидә яна бир одам кулди. У мен эдим. Мен бошлиққа ўхшаб қаттық күлганим йўқ, лекин мен ҳам чин юракдан кулдым. Негаки,

Мен қулгили нарсаларни дил-ділімідан яхши күрамаі. Ҳатто улар энг ножоиз жойларда рүй берса ҳам...

Атлантик океаны устида.
Баландлик — 30600 фут.

Кейин ҳаммаси худди қор күчгандай — киноларда күрганингиз бордир — бараварига ҳаракатта келди. Гүё битта ҳам қолдирмай ҳамма яхудийларнинг кетига би-гиз тиқиб олғандай...

Ахир, шу ҳам инсофданми — гоҳ бир шаҳарда, гоҳ бошқа шаҳарда ҳар қандай құрқув түйгусидан фориғ бұлған яхудийлар илгари яқиннің йўлашга юраклары бетламаган имаратларга Олий Совет Президиуми, ИИВ, вилоят партия қўмитаси ва бошқаларга тўғри кириб боришиади-да, ўриндиқларга ялпайиб ўтириб олишиади. Ўриндиқ бўлмаса, тўғри полга ҳам жойлашиб олишаве-ришиади. Кейин ҳанг-манг бўлған милиционерларга та-лабларига ижобий жавоб олмагунча ҳеч қаёққа жилмас-ликларини маълум қилишиади. Илтимосларни эмас, талаб-ларига! Эътиборга олиб қўйинг.

Бу Совет Іттилоғида содир бўляпти-я! Яқин-яқин-ларда бу ерда бунақа гапларни очиқ айтгандан кўра тилини қирқиб ташлашни афзал биларди.

Ғайрати ичига сифмаганлар Москвага отланишарди. Бирор пастқам жойда эмас, балки фақат пойттахтда, аж-набийларнинг кўз ўнгидаги бинобарин, бутун жаҳон жамо-атчилигининг кўз ўнгидаги шўро ҳокимиятнага кўрсатиб қўймоқ учун.

Рига ва Вильнюсадан, Львов ва Черновицдан, Киев ва Одессадан, Кутаиси ва Тбилисидан поездларда, са-молётларда, автобусларда юзлаб яхудийлар ишларини ва онлаларнин ташлаб Москвага ёпирилди. Забастовка кетидан забастовка. Очлик эълон қилишлар, чала қурсоқ бўлиб очлик эълон қилиши ва ҳатто уйидан олиб келган ул-булини тўйиб еб ўтириб очлик эълон қилишлар...

Шўро ҳукумати саросимага тушиб қолди. Яхудийларнинг ҳаммаси забастовка қилиш учун Манеж майдонидаги Кремль ёнини СССР Олий Совети Президиуми қабулхонасини ёқтириб қолишиди. Қўрқиб кетганидан ҳукумат уни таъмирлаш учун ёниб қўйди. Шунда тинч-ликбузарлар бу ердан узоқ бўлмаган жойга — марказий телеграфга кўчишиди.

Ҳарбийларнинг тили билан айтганда ҳокимият ав-валдан тайёрлаб қўйилмаган мэрраларга чекинди. Баъ-зан чекинаётуб, ириллаб тишини кўрсатиб қўярди. Аммо

тиш анча ўтмаслашиб қолганди. Оломон ичидан йкки-үч кишини ушлаб, аваҳтага ташлашади, лекин юзлаб яҳудийларга виза беришади, ҳатто Чоп бекатининг нариги томенингача бажону дил кузатиб қўйишади.

Баъзан эса худди асаби қўзиб қолгандай, милиция Москвага жўнаётган поездларга бостириб киради, осмонга кўтарилишга тайёр турган самолётга чиқади ва қирра бурни Геббельсни иҷкетар қилиши муқаррар бўлган ҳар бир йўловчининг гирбонидан олиб, ташқарига судраб чиқади, кетидан эса чемоданлари билан тугунларини улоқтиради.

Баъзан Москвага хизмат ишлари билан кетаётган begupoҳ яҳудийларни ушлашар ва ҳатто яҳудийларга ўхшаб кетгани учун милиция чангалидан арманилар ҳам бенасиб қолмасди.

Лекин барнибир юз-юзлаб яҳудийлар тишининг кавагида визаси, қўлтиғида боласи билан СССРни тарк этмоқда эди. Бошқа юзлаб яҳудийлар эса довюракликдан одам ўлмаслигини кўриб, Москвага ёпирклар ва кўзларини чақчайтириб, Марказий телеграфда жўнаб кетганинг ўрнини эгаллашарди-да, улар ҳам забастовка эълон қилишарди. Шўро ҳокимияти ҳушини йиғиб олмагунча, тизгиндан силтаб тортмагунча, нағалини биқинларга ботириб олмагунча бу аҳвол давом этди. Нағаллар ботганда биқинларнинг қанақа оғриши, ҳатто суяклар қасир-қусур синиб кетиши ҳам ҳеч гап эмаслиги ҳар бир яҳудийга жуда яхши маълум эди. Агар у шодликдан узил-кесил ақлини йўқотиб қўймаган бўлса, албатта!

Марказий телеграфда иш билан келган одамлардан кўра забастовкачилар кўп бўларди. Бу марказий телеграф ишига халақит берар, шунинг учун милиция ўқтин-ўқтини ҳар хил облавалар ўтқазиб, бу муассасани яҳудий башара одамлардан бўшатиб турарди. Бутун дунёдаги яҳудийлар, шунингдек, газеталарнинг ибораси билан айтадиган бўлсак, жамики илғор тараққийпарвар жамоатчилик оҳ-воҳ қилиб, аюҳаниос соларди. Шўринг қургур шўро ҳукуматининг бошига ёғилган лаънатлар 1917 йилдагидан кам эмас эди. Безорилар! Ур-йиқитчилар! Гитлернинг меросхўрлари! Халқни қириш бу! Қани инсон ҳуқуқи! Йўқолсин! Шармандалил!

Кулгим қистайди. Лекин ҳалқ куладиган бўлса, маълумки, ҳокимиятнинг кулишга чори келмай қолади.

Қулоқ солинг, сиз ҳам қотиб кулмасангиз мен кафил.

Бу воқеа бир гуржи ҳақида. Гуржи яҳудийси эмас, соғ гуржи тўғрисида. Бир хатолик натижасида бу шўр-

пейшона кавказлік Йероилга бориб қолишиға сал қолдій. .
Хикоя қилиш учун қулай бұлсии деб уннинг номини, ма-
салан, Вахтанг деб айта қолайлик. Келишдикми? Хүп,
бўпти, бошладик, бўлмаса!

Вахтанг ташвиш нималигини билмай, кайфу сафо
ичида яшарди. У қишида Қавказдан Москвага гул олиб
келарди. Оддий гул. Уни Марказий бозорда сотарди.
Даромади шунақа эдики, бунақа даромад Рокфеллер-
нинг тушиға ҳам кирган эмас. Қавказнинг қиши ҳам ёз-
дай гап. У ерда бир дона гул арзимаган пул туради.
Мосқвада эса бир донаси камида бир сўм. Қанча фойда
чиқишини ўзингиз ҳисоблаб олаверинг. Самолётда Тби-
лисидаи Москвага келиб-кетиш учун чипта ҳақи олтминш
сўм. Вахтанг иккита чемоданга бостириб қирқ минг дона
гулни жойлайди. Бу қирқ минг сўм. Катта давлат-а! Ха-
ражати — бориш-келишга чипта ҳақи-ю, уч-тўрт юз сўм
қизлар билан ресторанга. Ҳай, боринг яна икки юз сўм
милиция билан инспекторга кетсин — сотаётганида ҳа-
деб, хархаша қилавермасликлари учун. Қолгани — соф
даромад. Мен сизга айтсан, бунақа пул қўлга тушса,
эсдан оғиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Бирор нарса кашф
қиласман деб йиллар давомида миясими қотириб юради-
гани академик, Ленин мукофотининг лауреати ҳам бир
кунда шунчак пул топишга ақли етмайди.

Бунақа Вахтанг учун шўро ҳукумати турган-битгани
хазина-ку! Уни омбир билан суғуриб ҳам хорижга чиқара
олмайсан. Иероилни-ку. гапирмай қўяқолса ҳам бўлади.
Аммо биладиган одамларнинг айтишига қараганда гру-
зин халқиниң ифтихори бўлмиш Грузиянинг энг йирик
шоири Шота Руставелининг қабри Қуидуси шарифдаги
ибодатхоналардан бирида эмиси. Албатта, ўзининг мил-
лий шоирининг қабрини зиёрат қилиб, руҳига дуо ўқиши
ҳатто гулфуруш учун ҳам гуноҳ бўлмаса керак.

Хуллас, Вахтанг Москвага иккি чемодан тўла гул
олиб келади-ю, Марказий бозорга бориб, уларга суп-
сепиб, жон киргизади ва донасини бир сўмдан сотиб би-
тиради. Бир чемоданини пулга тўлдиради — чемоданга
сигсин деб уларни ҳам босиб эзғилашга тўғри келади.
Иккинчи чемодани — бўш чемоданини омонатга қўйиб,
ўзи анъана бўйича ресторанга йўл олади. Табиийки, ёни-
да қизлар билан. Бир эмас, бир варакайига учта қиз би-
лан. Ҳаммаси малласоч. Бўялган эмас, табиий. Комсо-
мол ёшидаги қизлар. Вахтангнинг қизларга харажати
кўпайиброқ кетди. Йўқ, пул маъносида эмас, ишрат маъ-
носида. Нима десангиз, ёши ўтиңқираб қолган-да. Аввал-

ті күч йўқ. Ўхлаб қолилти. То кўзини очиб, ўзига келгунча самолёт кетиб қолипти. Чилтани янгилашга тўғри келинти. Хотини, эрим милициянинг қўлига тушиб қолди деб ўйлаб, адоп тамом бўлмаслиги учун телеграмма жўнатиш мақсадида Марказий телеграфга борипти.

Ичкарига кириб, теварак-атрофга аланглапти-ю кўзларига ишонмапти. Ўриндиқларда яланг гуржилар ўтирганини. Аниқроқ айтганда, гуржи яҳудийлари. Бунақа яҳудийлар гуржилардан нимаси билан фарқ қилиши уларнинг ўзигагина маълум. Менинг пазаримда ҳеч фарқи йўқ. Башаралари ўша башара, мўйловлари ўша мўйлов, талаффузларида ўша оҳанг. Ҳатто бошларидаги кетмон нусха шапкалари ҳам ўша. Шунақа каттаки, нақд аэрордом дейсиз, мабодо самолёт бўлмаса ҳамки, вертолёт сиғмай қолишидан чўчимай бемалол қўниши мумкин.

Вахтанг, албатта, бир зумда қаршисида ўтирганлар яҳудийлар эканини фаҳмлади. Уйида — Гуржистонда у яҳудийларни унчалик хуш кўрмас эди, аммо бу ерда изгиринли совуқ Москвада гуржи яҳудийси ҳам унинг учун ватандош, бинобарин, энг яқин, кўнгил тортар суҳбатдош ва шишадош эди.

Ҳали вақт эрта эди, Марказий телеграфдаги гуржи яҳудийларининг ҳаммаси ўтирган жойларида нонуштани бошлаб юборишган эди. Улар ғамхўр хотинлари томонидан Кутаисида тайёрлаб бериб юборилган тугунчакларини очишган, улардан ҳиди ўткир саримсоқ пиёзу бошқа егуликларини олишган, уйдан олиб келган шарбатларининг ҳам пўкагини олиб бўлишганди. Бутун телеграф биносига шунақа ширин ҳидлар тарқалдики, ойнаванд тўсиқлар ортида ўтирган телеграфчи малла соч қизлар бараварига сўлакларини оқизиб, анча-мунча телеграф қогозларини расво қилдилар.

Вахтанг бу яҳудийларнинг биронтаси билан ҳам шахсан таниш эмас эди, аммо унинг кетмоннусха шапкаси ва мўйловидан таниб қолишиб, хушвақтлик билан эрталабки насибани баҳам кўришга таклиф қилишди. Вахтанг еди, ичди, она тилида мириқиб суҳбатлашди ва оқибатда бу ерга нима мақсадда келганини ҳам унуди. Шунингдек, у грузин яҳудийларидан, шунча одам бу ерда нима қилиб ўтирибсизлар? — дея сўрашни ҳам хаёлига келтирмади.

Кавказ таомларининг томоқни қитиқловчи ўткир бўйлари жиндай маошига бор-йўғи бир стакан кефир билан нонушта қиладиган телеграфчи қизга ёмон таъсир қилди

— у ҳушидан кетди. Бу милицияга баҳона бўлди — улар яҳудийларни Марказий телеграф биносидан бир зумда ҳайдаб чиқарди. Усти ёпиқ, деразасиз машиналар етиб келди, кавказли биродарларнинг ҳаммасини, Вахтангни ҳам қўшиб машинага босиб олиб кетишди.

Шўрлик Вахтанг уни нимага ушлаб олиб кетишганига сира ақли етмай гаранг эди. Наҳотки, гул учун бўлса? У ўзи билмаган ҳолда забастовка йўли билан Исройлга виза талаб қилаётган грузин яҳудийлари қаторига тушиб қолганини хаёлига ҳам келтирмас эди. Бу забастовка ҳақида кейинчалик хорижий матбуотда кўп ёзишди. Айрим газеталарда уни ҳатто «очлик забастовкаси» деб аташди.

Унинг тўғрисида кўп ёзганларнинг боиси шуки, бу забастовка энг самаралиларидан бири бўлган эди. Газабдан жунбушга келган раҳбарият ўша куни телографда ушланганларнинг ҳаммасига ортиқча расмиятчиликларсиз Исройлга қараб туёқни шиқиллатиб қолишни таклиф қилишди. Отланиш учун уч кун вақт беришди.

Яҳудий эмас, соф гуржи Вахтанг ҳам шу рўйхатга тушиб қолди. Очиғини айтганда, у бу можаролардан қандай қилиб қутулганини мен билмайман. Эҳтимол, катта пора бериб фуқаролигини ва она юртидаги пропискасини сақлаб қолгандир. Балки Исройлда сарсону саргардон юргандир. Совет Иттифоқидаги гулдан бино бўлган жаннатини ширин тушдай эслаб юргандир ёхуд мутлоқ беозор, сиёсатга аралашмайдиган, гулфурушликтан бошқани билмайдиган оғамин жазога мустаҳқ қилганилари учун ўрис бошлиқларни ҳам, гуржи яҳудийларни ҳам чангитиб сўқаётгандир.

Аммо бу воқеани ҳикоя қилиб берадётганимниң боиси Вахтангининг шўрлик қисматига пича кўз ёши қилиш эмас. У бир амаллаб қутулиб кетади. Мен сизга яна Коля Мухин ҳақида гапириб бермоқчиман. Қўлга тушиб қолишига сал қолгани тўғрисида. Бунинг сабабчиси мен бўлган эдим. Ҳар дамдагидек, бирон бир ийятсиз ножоиз бир ишга тумшугимни тиққап эдим. Мен сизга ростини айтадиган бўлсан, менга ўхшаган бемаза одам билан алёқа қиласидиган одам бир олам ташвишга қолса қоладики, жуда ҳам кам баҳра олади.

Колядан бошлайлик. Биласизки, у ичкиликка суюги йўқроқ. Ичиб олгандан кейин қўлига эрк беради. Буни у «бити тўкилиб, яйраш» деб атайди. Бу «яйраш» кўпинча ҳушёрхонада хотималанади. У ерда Коляни таниб қолишган. Тез-тез ҳушёрхонага тушаверганидан, у ерда

отнинг қашқасидек бўлиб қолган. Попугини пасайтиришади, устидан совуқ сув қўйишади. Тоза тўшакка ётқизишади ва эртасига янги узилган бодрингдек диркиллаб уйига етиб боради. Шўр бодрингнинг сувини ичиб, дамини ичига ютганча Клавасининг дийдиёсини тинглайди. Бир неча муддат давомида Навбатдаги «яйрашгача». «Яйраш» бошланиши билан хотини учун сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолади. Коля унинг башарасини роса безайди. Моматалоқ бўлмаган жойини қолдирмайди.

Хушёрхона масаласига келсак, у билан ҳисоб-китоб ҳамма вақт бир хил бўлади. Кўрсатилган хизмат учун йигирма беш сўм тўламоқ керак — иш жойига, бухгалтерияга ижро варақаси юборилади. Бир нусхаси — КПСС аъзоси Николай Иванович Мухинининг номуносиб хулқини муҳокама қиласмоқ учун партия ташкилотига жўнатилади.

Коляни ЖЭК ходимларининг партия мажлисида муҳокама қилишади. Бир оз койишади, партиявий вижонига мурожаат қилишади, бизнинг фазодаги муваффақиятларимизни, чет эллардаги душманларимизнинг кирдикорларини тилга олишади. Коля бу гапларни берилib тинглайди ва ҳар гал «буниси охириги марта бўлиши» деб қасам ичади. Унга шахсий варақасига ёзиб қўйиш шарти билан хайфсан эълон қилишади. Шахсий варақасининг «жазолар» деган қисмида бўш жой қолмаганидан кейин шахсий варақасига ёзилмайдиган хайфсанлар бера бошлишади. Унинг хулқини ҳам ҳушёрхонадан келган ҳар бир маълумотнома асосида эмас, улар йигилиб 6—7 та бўлгандан кейин муҳокама қилатиган бўлишди. Бир йўла битта мажлис чақириб, Колянинг ҳамма кирдикорларини бирваракайига чиғириқдан ўтказиб қўяқоллишади. Коляни партия сафларидан ҳайдаб қўяқолмасликларига бир неча сабаб бор. Биринчидан, Коля ўрис, бинобарин, миллӣ кадр. Иккинчидан, ишчи, партиядада ишчи шундоқ ҳам кам, ҳар битта одамни эҳтиёт қилиш керак. Бундан ташқари, ўтмишда жанговар зобит бўлган, ватан урушининг ногирони, партияга ҳам қайси бир жанг олдидан кирган, «коммунист бўлиб ўлмоқчиман» деб ариза ёзган. Коля ўлмади, ногирон бўлса ҳамки, омон қолди. Шунга мувофиқ умрининг охиригача коммунист бўлиб қол иш. Шундоқ одамини партиядан ўчириб бўларканми? Кимдан чиқди бу алаҳсираш?

Бу воқеа тафсилотини бошламоқ учун бошидан айтиб қўймоғим керак: Коля маст бўлиб, яна ҳушёрхонага тушиб қолди. Хўш, бу ишга менинг, яъни умрида бирон

Марта хурмачасиңга сиққанидан бир қултум ортиқча ичмаган Аркадий Рубинчикнинг нима дахли бор?

Ҳамма гап худди шу нүқтада бошланади-да..: Шундай воқеаларки, барибир, бир-биридан баттарроқ бемаъни. Үзингиз сезиб тургандирсиз — мени довюрак яҳудийлар қаторига қўйинб бўлмайди — мен умримда на забастовкачиларга, на намойишчиларга яқин йўлаганиман. Гарчи менинг ҳам кўнглимга Исронлга кетиш иштиёқи тушиб қолганди. Мен ҳам ОВИРга ҳужжат топширганиман. Илгорлар бор, орқада юрадиганлар бор. Мен орқада юрадиганлар тоифасидан. Илгорлар жанг қилиб, талафотлар кўриб ётишипти. мени бўлсан сувдан сокин, майсадан паст ҳолатда ўз навбатимни кутиб ётибман.

Кутаётганимга ҳам анча бўлиб қолди, лекин ҳали ҳеч қанақа натижага йўқ эди. Одамлар тўда-тўда Исронлга учияпти, мени бўлса бутуилай унугиб юборишганга ўхшайди. Мен асабийлаша бошладим. Шу менга панд берди.

Мен одатда ОВИРнинг теварак-атрофида аралашиб юардим — бугун бўлмаса эртага виза олгани чақириб қолишиади деб ўйлардим. Бир куни кунда-шундалардан бири, доим ҳамма нарсадан воқиф бўлиб юрадиган овсар қулогимга шипшиб қолди — бекорга бу ерда қаққайиб турибсан, тезроқ Бош прокурорга югур, у ҳозир шу масалада қабул қиляпти; унинг олдига жуда кўп одам кетди. Мен аҳмоқ унинг гапига лаққа тушибман.

Шу ўринда бир чекиниш қилмогим керак. Рисоладаги ҳар бир шўро одамида қаерга бормасин, ҳамиша чўнтағида тўр халтаси бўлади. Сетка. Ҳам ипдан тўқилган, хўжалик мақсадларида ишлатиладиган халта. Ичида ҳеч нарсаси бўлмаса, унинг ҳеч қанча оғирлиги йўқ. Үзи бир сиқим. Шунинг учун уни чўнтақда олиб юриш жуда қулай. Тўр халта шўро кашфиёт, кашфиёт бўлганда ҳам дохиёна кашфиёт. Билмадим, тўр халта бўлмаганда турмушнимиз қандай кечарди. Қайси юмуш билан кетаётган бўлма, ишга келяпсанми, ишдан кетяпсанми, барибир, қарасанг, колбаса сотишаپти — лип этиб, навбатга турасан-у, халтангни колбасага тўлдириб уйга келасан. Еки бошқа бир муюлишда булғор помидори сотяпти, сен тўр халтанг билан ҳозиру нозир. Еки фараанги жўжалари рўпара келиб қолти. Енингда тўр халтанг, лемак, уйнингга икки қўлингни бурнингга тиқиб бормайсан.

Агар ўзингни аҳмоққа солиб, бирор тансиқ егулик олиб келиш мақсадида, Москвани маҳсус айланиб чиқсанг, обёқдан қоласан ва кўпинча ҳеч вақо тополмайсан.

СССРда егулик нарсалар доим танқис. Зукколар дейишилдики, бу доимий омилга айланган вақтингча қийинчилик. Мабодо, пештахтада бирор нарса пайдо бўлиб қолса. Буни қандоқ қилиб олдидан биласан, қайси магазиндан пайдо бўлишини қандоқ чамалайсан. Чамалаб бўлгунингча, у нарса сотилади, кетади.

Тўр халта — шўро оғамининг халоскори, нажоткори, энг яқин дўсти ва ёрдамчиси. Солдат милтигидан ажрамагандек, сен ҳам ҳеч қачон тўр халтанигни ёшигдан қўйма. Шунда, албатта, уйингга бирон нарса кўтариб келасан.

Горький кўчасида Елисеев магазинидан чиққан одамлар бодриг кўтариб кетишяпти. Қишида Моқвала янги узилгани бодриг — апқонинг уруги. Узун-узун, четдан келтирилган. Маълум бўлишича, Мисрини экан. Яқин Шарқ-да — гўё тарихий ватанинг салом йўллаётгандай. Тўр халта чўнтакда, албатта, ўзимни магазинга урдим. Кети ким — мен сиздан кейинман.

Навбат ҳам номига навбат эди, бор-йўги эзликтacha одам. Ортиқ эмас. Ана шу тарашадай-тарашадай бодрингларни тўр халтага тўлдириб олдим. Ўзим учунгина эмас. Қўшиллар учун ҳам. Мисол учун Коляниг Клаваси учун. Менда ҳам одамгарчиллик бор, яқинларимни қадрлайман. Клава ҳам бирор жойда бирор нарса берадётган бўлса, мени ҳам эсидан чиқармайди.

Тўр халтани кўтариб кетяпман, ичидаги бодринглар уни ёриб чиқаман дейди. Рўпарамдан чиққан одамки бор сўрайди:

— Қаерда беряпти?

Мен қўлим билан ишора қиласман — қўяман. Жавоб бериб ўтиришга вақтим йўқ. Шундоқ ҳам анча вақтим кетди, прокуратурага кечикиб қолишим мумкин.

Прокуратурага яқинлаб боришим билан, нимадир кўзимга шубҳали кўринди. Панжаранинг нариги томонида милиционер жуда кўп. Ҳа, энди, номи билан прокуратурада, унинг теварагида милиция юрмаса, қаерда юрсин? Аммо ҳовлида усти ёпиқ машиналар нега бунча кўп? Қора қаргалар? Аристон ташибидиган машиналар?

Мен эндингина жуфтакни ростламоқчи бўлиб эдим, милиционер қўлимни тутди.

— Қанақа иш билан келдингиз, гражданин?

Мен типирчилаб қолдим.

— Йўқ, ўзим, шундоқ юрибман, ошналаримни излаб юрибман.

У бўлса менинг яҳудий башарамга қараб, жуда хушмумалалик билан деди:

— Қани, бу ёққа юрингчи. Мен сизни ошналарингизнинг ёнига олиб бориб қўяман.

Шундай деб тортқилаб мени ҳовлига, машиналарнинг ёнига олиб чиқди. У бир қўлимдан ушлаб олган, иккинчи қўлимда бодрингли тўр халта.

— Пахомов! — деб қичқирди у бошқа милиционерга.

— Мана, ол яна битта сионистни. Охиргиси, шекилли. Жўнасак ҳам бўлар.

Мени машинага чиқаришди. Машинанинг ичи тўла яҳудий — шўр балиқдай устма-уст. Темир эшикни шарақлатиб ёпишди ва биз жўнаб кетдик. Жонажон Москвамизнинг бир бошидан иккинчи томонигача ўтдик. Волоколам шоссесигача. Донги кетган ҳушёрхонага олиб боришди.

Ҳовлига киргандан кейин ҳаммамизни машинадан туширишди. Эшик олдида сал тала-тўполон бўлиб қолди. Ичкаридан олиб чиқилаётганлар билан рўпарама-рўпара келиб қолдик. Ҳақиқий пиёнисталар билан. Уларнинг ичидаги Коля Мухинни кўриб қолдим.

— Ие, ҳа, Аркаша! Нима қилиб юрибсан?

Шундай деб олдимга, бизнинг сафга ўзини урди.

Шу чоқда туриб қолмаслик учун бизни шошилтира бошлашди. Коля Мухин ҳам ҳамма яҳудийлар билан бирга катта залга кириб қолди. У ерда ҳаммамизни узун скамейкаларга ўтқазиши.

Кўк мовут қопланган стол ортида эса милиция эмас, КГБ ходимлари ўтирипти. Энг кичиги капитан. Ундан катталари ҳам бор. Тамом, расво бўлдик. Сувдан қуруқ чиқишининг иложи йўқ. Бўйнимизга бирон сиёсий айни илиб қўйишади.

Бодрингли тўр халтами тиззамга қўйдим-у, жуда ҳам кайфиятим тушнаб кетди. Ҳатто Коля Мухин тўр халтадан битта бодринг олиб, залдагиларнинг ҳаммаси эшитадиган тарзда карсилатиб кавшай бошлаганини ҳам пайқамабман.

Биринчи бўлиб уни сўроққа тутишди:

— Фамилиянг?

— Мухин, — жавоб берди Коля. — Николай Иванович.

— Николай Иванович Мухин дейсанми? Яҳудийлар ўртасида жуда кам учрайди бунақа фамилия, — деб шубҳаланган бўлишди сўраётганлар.

Коля хуноб бўлди.

— Бу энди, сизларнинг ақлинглар етадиган иш эмас. Туғилганимда шуңақа деб аташган. Ушандан бери ифтихор билан шу исм-фамилияда юрибман.

— Унингни ўчир! — деб тартибга чақиришди. — Туғилган йилинг? Ижтимоий келиб чиқишинг? Албатта, партиясиз бўлсанг керак?

— Нега энди? 1942 йилдан бери партия аъзосиман.

— Партия сафларини ҳам ифлос яҳудий қони билан роса булғашди-да, — деб хўрсаниши стол ортида ўтирган зобитлар.

— Миллатнинг нима дахли бор бунга? — деб ҳайрон бўлди Коля. — Биз коммунистлар байналмилалчимиз. Айтгача, мана сизнинг тепаангизда Карл Маркснинг суврати илиғлиқ турипти. Ахборотингиз учун у ҳам яҳудий бўлган.

— Учир унингни! Гап қайтарма! Партиямиз сафидан пўкакдек отилиб чиқиб кетасан. Сендаилардан тозалаймиз партиямизни, изинг ҳам қолмайди.

— Мени айтаяпсанми? — деб жунбушга келди Коля.

— Фронтчинин-я! Мен жанг олдидан партия билетини олаётганимда, сенлар қайси ковакда биқуниб юрган эдиларинг?

— Сен, Мухин, ўтмишнингга доғ туширдинг. Унга қора чапладинг. Ўттиз таңгага сотилиб ўтирибсан-а!

— Кимга сотилибман мен? — тушунмади Коля.

— Ўзинг билмагандай сўрайсан-а! Сионистларга-да! Халқаро сармояга! Шўро Россиясини фашистлар ИсроПлига алмаштиromoқисан!

— Менни? — деб ҳайрон бўлди Коля, — Нима бало, эсингни еб қўйганмисан?

Стол ортида ўтирганлар жиндай саросимага тушиб қолишди. Дарров оҳанглари бир баҳя тушди.

— Шошма, шошма, Мухин. Ё сен ИсроПлига боришдан айнаб қолдингми?

— Ўёқка кетишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

— Демак, тушуниссан, эсингни йиғиб олибсан, фикрингдан қайтибсан-да!

— Бошимга ураманни ИсроПлини? — деб жаҳли чиқди Коля. — Сизлар мени жинни-пинни деб ўйляяпсизларми?

— Шошма, Мухин, қизишма, — деди бир майор ўтирган жойидан туриб унинг олдига келаркан, — менга қара, ўртоқ Мухин, сен ҳақиқий шўро одами экансан, халқаро сионизм сени тузофига илинтира олмабди. Ишлари пачава бўлши, тушунарлими? — деб қичқирди у залдати яҳу.

дийларнинг ҳаммасига. — Ўртоқ Мухиндан ўрик олинглар, фурсат ўтмасдан инятларингдан кечинглар, биз ҳаммаларнинг озод қиласиз ва ўтган гапларни унутамиш. Ўтган ишга саловат. Икки оғиз гапир уларга, ўртоқ Мухин.

Зобит унинг елкасига қўл солиб туриб эди. Энди ўзини дўст олиб, ҳатто оталарча яқин кўриб, уни скамейкаларда ҳайрон қолиб ўтирган яхудийлар томонга даъват қилди.

— Мен уларга нима дейман? — тушуимади Коля. — Уларнинг мақсади бор. Ўзларининг ватанинга — Исроилга жўнашмоқчи... Довюрак йигитлар экан... Бунинг учун уларни ҳурмат қиласан.

— Нималар деб валдираяпсан? — деб унинг елкасига тегинди зобит.

Коля унинг қўлини силтаб олиб ташлади.

— Нима дейишимни сен менга ўргатма! Сталин даврида бизнинг жагимизни очмайдиган қилишган. Сенларнинг давринг ўтиб кетди. Тушундингми? Энди колектив раҳбарият... Социалистик қонунчилликни бузмасдан... Шундоқ экан рус кишиси спфатида... мен... чин кўнгилдан...

— Мухин! — деб унинг ганини бузди зобит. — Ўчир овозинги, итнинг боласи! Қани, паспортингни кўрсатчи!

Коля эршиибгина ёнидан эзилган ҳужжатини чиқарди.

Офицер уни очиб кўриб, қолганлар ҳам кўрсин учун мовут устига ташлади.

— Ие, сен яхудий эмас экансан-ку! — деб ўшқирти у. — Нега бу ерда ўралашиб юрибсан?

— Мен сизга яхудийман дедимми? Мен русман! Бу ерга дўстим Аркадийни деб келганиман. Ана у, ўтирипти, бодринги билан...

— Пўқол кўзиндан, пиёниста, бадмаст! — деб қичқирди зобит. Юрак-пураги ёрилиб кетмаса тўрга эди деб ўйладим. — Йўқол! Қоранг ўчсин. Афтингни кўрмай.

— Мен — нима? — деб елкасиги қисди Коля. — Кет десангиз кетавераман. Лекин Аркаша нима бўлади? У мабодо ичиб қолса, хурмачасига сиққанини ичади, холос.

— Иккенинг ҳам йўқол! — деб бақирди майор депсиниб. — Анави бодринг кўтарган пакана ҳам йўқолсин! Жиддий сиёсий ишни майнавозчиликка айтлантириш қанақа бўлишини сизларга кўрсатиб қўяман.

Гарчи мен «пакана» деганига хафа бўлган бўлсам ҳам, майорнинг яша бир айтишини кутиб ўтирмадим, бодринг солинган тўр халтамини кўтардиму Колянинг кетидан эшик сари йўл олдим.

Бизнинг оптимиизда зобит дами ичига тушиб кетган яхудийларга ўшиқириншда давом этарди:

— Ҳаммангни судга бераман. Қонуни бўйича шафқатсиз жазолаймиз. Қўл-оёқларингни мажақлаймиз разил хонилар, сионистларнинг думлари!

Шунда остонаядан ҳатлаб ўтмай туриб. Коля бир юзу саксон градусга айланди-да, худди қаҳрамонларга ўхшаб, тантанавор бир қиёфага кириб, баланд овозда дона-дона қилиб деди:

— Унг қўлим акашак бўлсени сени унутсан. Қулдуси шариф!

Кўк мовут ортида ўтирганлар тилдан қолди, ўшқираётган майорнинг дами ичига тушиб, бир оёғида турганча қолди. Мен Коляни туртиб, йўлакка олиб чиқдим-да, орқасидан эшикни ёпдим.

Кўчага чиққач, беш юз қадамча югуриб боргандан кейингина тўхтадик. Тўхтаганда ҳам айни жойида тўхтабмиз. Тўғри — Моспишеторгнинг газакхонаси рўпарасида.

Эсон-омон қутулганимизнинг суюнчисига цивога қўшиб юз эллик граммдан олдик. Миср бодрингини газак қилдик. Бодринглар, мен сизга айтсан, жоннинг роҳати эди. Бошқа газакка ҳожат ҳам қолмади. Ҳушёрхонада қолган анави овсарлар эса ўн беш суткадан қамоқ жазоси олиши. Кейин улар турмада очлик эълон қилиб, норозилик билдиридилар. Уларни қўллаб-қувватлаб Нью-Йорк ва Лондон яхудийлари катта намойишлар ўтказдилар ва ҳатто совет элчихонасининг деразаларини чил парчин қилдилар. Менимча, жўнгина тўр халта-ю Миср бодрингларидан бошланган шу можародаги бирдан бир безорилик ҳам шунинг ўзи бўлган эди.

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Мана ҳозир ҳамманинг оғзида битта гап — сионист, сионист... Аммо, қани, мен сиздан сўраб кўрай — «сионист» дегани нима ўзи? Үнинг бош-оёғи борми? уни нима билан таниавву: қиладилар?

Кейинги йилларда Россиядаги ҳар бир яхудий шудард билан оғриб чиқди. Бу — қизамиққа ўшаган бир гап. Ундан ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсан. Агар сен

яҳудий бўлсанг ёхуд ярим яҳудий бўлсанг, ҳаттоқи ло-
ақал чорак яҳудий бўлсанг ҳамки, бу дардни бошдан
ўтқазишинг керак.

Москвада сионистларнинг ҳар хили — каттаси ҳам,
кичинклари ҳам бор эти. Таилаганингни олавер. Шундай-
лари ҳам бор эдикки, улар телбага ўхшар, ўзини ўтга-
чўққа ураверар, ҳаттоқи кўкрагини наизага тутиб бериш-
дан ҳам тоймас эди. Оқибатда Сибирга бориб, ҳовурдан
тушар, совур эди. Камсукум, тортинчоқлари ҳам бўлар-
ди. Улар биринчиликлар очиб берган тешниқдан тизиб ўтиб,
унчалик азият чекмай. Иеронзга стиб олишган.

Бироқ менинг битта танишим бор эди. Ундаги дард-
нинг белгиларини ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмай-
ди. Улар шунаقا эдикки, буни гапириб бермасликининг
ўзи гуноҳ!

Тасаввур қилингки, мўъжазгина бир оила бор. Эру хо-
тин. Иккови ҳам ёш, ёқимтой. Ишлари ҳам авжида. Ик-
ковлари ҳам танқидчи. Йўқ, йўқ. Улар шўро ҳукуматини
танқид қилишмас эди. Унга кек сақлаб юришмасди. Ак-
синча. Ҳатто, иккови ҳам партия аъзоси эди.

Танқидчилик — бу касб. Улар мусиқа мунаққидлари
эди. Шўронинг ниманки нарсасини танқид қилишса, ал-
батга, мақташади ва ниманки хорижий нарсани ҳатто
мақташганда ҳам, албатта, бир оз танқид қилиб ўтиша-
ди. На илож? Қасблари шунаقا. Бундан баттари ҳам
бўлади. Масалан. Жиннихонада санитарни айтинг. Ё
алҳазар! Худо асрасин бундан.

Шу тарзда эру хотин умргузаронлик қилишар, еган-
лари олдиларида, емаганлари орқада эти. Шу тарзда
мунаққидлик қилиб юриб, Тинчлик проспектидаги Бас-
такорлар уйидан кооператив квартира ундиришди. «Жи-
гули»лик бўлиши ва ҳатто Москва сув омбори ҳудуди-
да кичикроқ бир чорбоққа ҳам эга бўлишиди.

Ҳар бир рисоладаги одамга ўхшаб, йигитнинг қайно-
наси бор эди. Худога шукр, қайнона алоҳида турарди,
лекин ўзининг биттаю-битта қизини шунаقا яхши кў-
рардикки, уникига ҳар куни келмаса туролмас эди. Куёв
шўрлик, албатта, баҳтиёрликдан эсидан оғиб қолгани
йўқ. Кунлардан биринда у қайнонасини ўрнига ўтқазиб
қўйди.

Мен бу гапларни шунинг учун айтиб бераяпманки, ҳа-
демай ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз: эртами-кечми бу
хонадан сионизм дардига чалинмоги муқаррар эди. Қай-
нона билан куёв муносабатлари шу сионизмда жуда ажиб
бир тарзда акс этди.

Қуёв анча русласиб кетган бўлиб, қайнонаси уларникига меҳмонга келгандагина яхудийлиги эсига тушарди. Эсига тушарди-ю, жуни хурпайнб, тескари бўларди-қоларди. Анча-мунча русласиб кетгани учун яхудийларга хос такаллуфни унтиб қўйганди. Шунинг учун ғазаб отига мингандан уч-тўрт мушт тушириб қолишдан ийманмасди. Худди шу сифати уни улуғ рус халқига яқин қиларди.

Ниҳоят, қайнона ҳам ўзинга тегишли насибасини олди.

Қайнона кунлардан биррида кундузи уларникига меҳмонга келиб, галати бир манзаранинг устидан чиқди. Қуёв тўра диванда ялпайиб ётганча китоб ўқияптилар-у, қўзининг оқу қароси, яккаю ягона қизи паркет устида ўрмалаб, латта билан пол артияпти. Қайнона эшикдан кирмасданоқ аюҳаннос солди.

— Қариган чоғимда шуни кўраман деганимидим? Менинг қизим юксак истеъодди мұнаққид бўлатуриб, худди канизакдай бу тўранинг хизматини қиласа-я! Ахир, қизим институтни қизил диплом билан тугатган. Қуёвими шатакка олиб, зўрга битиртириб олган-а! Полни эринг артиши керак. Пол артиш эмас, у сенинг оёқ изларингни ўпмоғи лозим.

Қуёв китобини бир чеккага қўйинти, оёқларини дивандан туширипти-да, жуда хотиржам оҳангда депти:

— Тўғри айтасиз, онажон.

Шундай деб қўлини хотининга узатипти. Қўли ҳам чўқмордай, залворли экан.

— Қани, швабрани берчи...

Хотин кўзларига ишонмапти — онамнинг гапи қаттиқ таъсир қилди, шекилли, хижолат тортипти, шўрлик, бу ёгини ўзи артиб олмоқчи, шекилли, деб ўйлапти.

Хотини унга швабрани берипти. У швабрани бир ҳавога отиб илиб олипти, гўё салмоқлаб кўраётгандай бўлипти, кейин бир учидан қулайроқ ушлаб олипти-ю, қайнона нинги бошига айлантириб солипти. Қайнона «дод» деганча, эшикдан отилиб чиқипти-ю, қўшниларнинг айтишича, лифтнинг эшигини бир амаллаб очиб, гойиб бўлипти.

Бирдан оиласдаги гиди-ғидилар йўқ бўлипти, эру хотин жуда иноқ яшай бошлапти. Қўни-қўшилар уларга ҳасад қила бошлапти. Қайнона ипакдай мулойим бўлиб қолипти, камроқ келадиган бўлипти. Келгандай оёқ учида юрар, куёвига яхудий подшога қарагандай қарар экан. Қуёв ҳам тез-тез эмас-у, аҳён-аҳёнда қайнонага илтифот қилиб қўяркан.

Сионизм шундай төтүв турмушнинг ышаклини чиқарди. Вирус бу оиласа ҳам етиб борди. Бу дард куёвда жуда оғир кечди. Кун «Исройл овози»нинг эшиттириши гача ва ундан кейинги вақтга ажралди. Бу «Овоз»ни қанча эшиттирасалар, у шунчага эшитар ва ҳар гал башарасидан заҳар ёғиб, теваракдагилардан жим бўлишни талаб қиласади. Унинг иштаҳаси йўқолди, озиб кетди, кўзлари бежо бўлиб қолди. Хотини нима қилишни билмай хуноб бўлар ва буниш нима билан тугашини кутиб, даҳшатга тушарди.

Қайнона эса шундай ажойиб шўро оиласининг ширин ҳаётига огу солган сионизмни ва Исройлини дил-дилидан ёмон кўриб қолди. У ҳам Москванинг нариги четидаги ўз уйда ҳар куни тонг отар-отмас атайин харид қилинган транзисторлик приёмникнинг қулоғини бурава ўша «Исройл овози»ни эшитар эди. Авваллари сиёсат билан иши йўқ эди, тақиқланган хорижий эшиттиришларни тинглашга эса журъат ҳам қилолмасди. Энди эса приёмникка ёпишиб қолди, эшиттиришни бўғадиган шовқинлардан энсаси қотиб, олис Қулдуси шарифнинг бирон сўзини назардан қочирмасликка интиларди.

Нима учун шундай қиласади дейсизми? Унинг бутун кун давомидаги ҳолати эрталабки ахборотга боғлиқ бўлиб қолганди. Худо кўрсатмасин. Ливан ёхуд Иордан чегарасидаги тунги отишмада Исройл солдати ўлдирилган ёки лоақал ярадор қилинган бўлса, пешонаси тиришиб, ранги бўзариб, кун бўйи мотамсаро аҳволда юарди. Негаки, бунақа куни қизиникига боришга юраги бетламас эди. Куёв нобуд бўлган ҳар бир Исройл солдати учун шунақа қаттиқ қайғурур эдики, қайнонасиининг назарида бунақа пайтда унга рўпара келиш ўлимга рўпара келиш билан баробар эди. Куёв, албатта, ҳамма аламини қайнанадан оларди.

Бунақа пайтларда у бир неча кунлар давомида қизи билан телефон орқалингина мулоқотда бўлар ва худди уйдан ўлик чиққандек икковлари ҳам шивирлаб гапиришар эди.

Аммо навбатдаги эшиттиришда Исройл ҳеч қанақа талофат кўрмаган бўлса, буниш устига беш-ўнта арабни маҳв этиб, шўро заводларидан чиқсан қуроллардан бир мунчасини ўлжа олган бўлса, қайнона яшнаб кетар ва қанот боғлаб қизиникига учар эди. Куёви юввошгина бўлиб, хушмуомалалик билан кутиб оларди. Қайнона эса игна устида ўтиргандек бесараражом ўтиради. Сабабки, у навбатдаги эшиттиришни кутар, унда эса яна Исройл

чегараларидан бирида бирор кўнгилсизлик рўй берабер қолиши мумкин эди. Бундай пайтда яна куёвнинг авзойи бузилар ва қайнона зудлик билан түёғнинг шиқиллатиб қолиши керак бўларди.

Бу синонит Иеронилга виза олгунича тошининг яримини йўқотиб бўлди. Визани олиб, у Иеронилга кетди деб ўйлайсизми? Нью-Йоркда яшаяпти. Квартираси чакки эмас, ёнида хотини, инглизчани тузуккина ўрганиб олишган. Хотини яхшироқ билади. Ҳар не қилганда ҳам, институти қизил диплом билан битирган-да. Қайнонаси айтганидек. Айтганча, қайнона яқин орада уларнинг ёнига етиб боради.

Бу хонадонда Иеронил ҳақида оғиз очишмайди. Осила гап одамнинг уйнда арқонни тилга олишмагандек. «Иеронил овози»ни на рус тилида, на инглиз тилида эшишибади. Музика мунаққиди эндиликда янги бир машғулот топиб олган. Буни изоляционизм дейдилар. У худди юз фоизлик янкидай: «Биз — америкаликларнинг Оврупо ишларига аралашмогимиизга сира ҳожат йўқ» деб ҳисоблайди. Ўзлари бошларини қотираверишсин. Оврупода ҳам, анави ачиған Яқин Шарқда ҳам.

Мен сизга айтдим, шекилли — Нью-Йоркда Москвадаги Дворянлар уясида истиқомат қиласидан собиқ мижозларимдан анча-мунчасини учратганман. Юзингизда бир зумда таажжуб аломатлари пайдо бўлди. Истаган миқдордаги пулга гаров ўйнаганим бўлсин — нима сабабдан таажжубга тушганингизни биламан. Шуро Москвасида Дворянлар уяси нима қиласи — деяпсиз? Тўғрими, топдимми? Ана, кўрдингизми? Хўш, бу уя қаерда жойлашган? Большевиклар уни нега бузиб ташламаган?

Сиз қоронфиллик ичидаги тентираб овора бўлмаслигининг ва бекорга бошингизни қотирмаслигининг учун сизни огоҳ қилиб қўя қолай — бу уяни бузиб ташлашнинг большевикларга кераги йўқ эди, чунки уларнинг ўзларини барпо этишганди.

Уни қаерда эканини айтиб берайми? Москва Ленинград проспектини биласизми? Мен айтган жой проспектининг охирроғида, метронинг «Динамо» ва «Сокол» деган бекатлари орасида. Яна ҳам яқинроқ айтганда — шундоққина «Аэропорт» бекатининг ортида. Санъат ходимларининг кооператив уйлари. Имтиёзли тоифа. Салкам генераллар ёхуд атомчи олимлар. Уларнинг гиштин уйлари биринчи категорияга киради, лифтлари бор, подъездларинда швейцарлар. Улар бир тўп бўлиб олишган. Теварак-атрофида Хрушчевдан қолган сон-саноқсиз йиғ-

Ма панел уйлар. Бу уйларда сиз билан бизга ўхшаган оддий одамлар истиқомат қиласы. Ҳалиги мұхташам уйлар пастак каталак уйлар қуршовида туллак товуқлар ўртасидаги сатанг товусларға ўхшайды. Черняховский, Усневич, Красноармейская. Часовая күчаларини бир қилиб, Дворянлар уяси деб аташады.

Бу ерда казо-казолар туралди. Пул деганининг ҳисоби йўқ. Бу ерда оқсоқ хотиннинг маоши заводда инженер оладиган маошдан кўпроқ.

Эсингизда бўлса, большевиклар ўн еттинчи йилда халққа камбағаллар билан бойларни баравар қила-миз деб ваъда бериб, инқилоб қилишган эди. Халқ, албатта, жуда хурсанд бўлган — ҳамма қашшоқлар бадавлат бўлади деб ўйлашган. Худди партия гимни «Байнамилал»да куйланганидай. Аммо акси бўлиб чиқди — ҳамма қашшоққа айланди-ю, шу билан тенглик бўлди.

Фақат жуда озчиликини — балки улар бир фоизини ҳам ташкил қиласы — шўро ҳукумати даврида ҳаддан ташқари бойинб кетди. Лекин шунаقا йўл билан бойишди-ки, бу йўл америка бизнесменининг етти ухлаб ҳам тушнига кирмаган. Ахир, СССРда агар сен от остида эмас, от устида бўлсанг, ой туғса ҳам сенга, кун туғса ҳам сенга. Қўлинг пул кўради, деганинг деган бўлиб қолади. Ҳокимият ҳам сенини. Ҳокимият Россияда пулдан афзалроқ. Ҳокимият тепасида бўлсанг, ҳамма нарса белул. Давлатнинг ўзи чорбоғ беради, ёпиқ санаторийлар, махсус поликлиникалар хизматингда, умрилар, пакетлар, конвертлар келиб туралди. Илгарилар бирор инжиқ тўра «ҳамма нарса бору, фақат қушнинг сути йўқ-да?» деб зорланиши мумкин бўлган бўлса. эндиликда бу шикоятга ҳам ўрин қолмади — «Қизил Октябрь» деган қандолатчилик фабрикаси «Қуш сути» деган номда конфетлар ишлаб чиқара бошлади.

Менинг тирикчилигимни таъминлаб турган асосий мижозларим Дворянлар уясида истиқомат қилишади. Уларнинг, яъни ёзувчилар, рассомлар, режиссёrlар, артистларнинг, шуннингдек, уларнинг хотинларининг хизматини уйига бориб қиласан. Москвалик таксичи Арбатдаги ҳар бир тор кўчани беш қўлдек билгани каби, мен ҳам уларнинг бошларидаги ҳар бир чуқур-чалиғ-у, ҳар бир ғудурни яхши биламан.

Шуннинг учун гапларимни эътибор билан тингланг — Дворян уяси масаласида жамики қизиққан нарсаларнинг тўғрисида энг батафсил ва ишончли маълумотлар оласиз. Бошланишига шуни айтмоғим керакки, у ерда

Истикомат қилувчи одамлар қурама, яъни миллат масаласида аралашиб, чатишиб кетишган; эри яҳудий, хотини ўрис ёки бунинг акси. Болалари ҳам, табиийки, чала ўрис ё чала яҳудий. Халқнинг эътимодига қаралса; бунақа қурама болалар жуда истеъдодли ва чиройли бўлармиш. Истеъдод масаласида гапирадиган бўлсак, аввал улар катта бўлишсин, кейин кўрамиз. Ҳусн масаласида эса шуни айтаманки, бизнинг коммунал квартирамизда одамларнинг қони қўшилиб кетмаган, мабодо қўшилган бўлса ҳам фақат ароқ билан қўшилган. Лекин ҳусн борасида зорланишимиз одобдан эмас.

Бироқ давлат масаласига келгандаги уларга тўғри кепадиганлари йўқ эти. Ахир, Россияда иккита автомобили бор оиласи қаерда кўргансиз? Дворянлар уясида бунақалар учраб туради. Пул, машина, чорбоқ, туристик сафарлар. Устидагиларнинг бари Парижинки — чайқовчилардан ёхуд «Березка» ансамблининг артистларидан сотиб олинган.

Бу одамлар санъат билан шуғулланишарди. Санъат эса СССРда партнивий, бадий ташвиқот ҳисобланади. Шунинг учун, сурнштириб келгандаги улар на режиссер, на раққос, на шоир, на хонанда эди. Уларнинг ҳаммаси пардозчи эди. Мен уларни шунақа деб атардим. Уларнинг ҳар қайсиси ўз йўли билан шўро ҳокимиятининг башарасини пардозларди, уни кишининг ҳавасини келтирадиган, иштаҳасини қўзғайдиган қўғирчоқ қилиб қўярди. Бу ишни жуда қойилмақом ўринлатишарди. Ҳатто менга ўхшаган пихини ёрганлар ҳам баъзан лаққа тушиб, ишонарди. Бунақа иш учун шўро ҳукумати пулни аямас эди.

Дворянлар уясида буюқ пардозчилар яшайди. Бадавлат, эркатой. Устларидаги мўйналари, «Шанель» ва «Миникуни» деган атиларини кўз-кўз қилиб гердайишарди. Мен эса уларнинг хизматини қиладиган хос сартарошлиари эдим. Ишимдан ташқари вақтларда уларнинг уйларига бориб ҳожатларини чиқаардим.

Уша жойда мен бир йигит билан танишдим. Унинг отаси улуг пардозчи эди — йўқ, йўқ, кўчма маънода эмас, тўғри маънода. Улар коммунизм доҳийларининг жасадларини мўмиёлар эди. Натижада улар тирик пайтларидагидан ҳам бежиримроқ бўлиб қолишарди, шу аҳволда уларни келгуси авлодлар учун, яъни омадлари келса умрлари узун бўлиб, коммунизм қурилишининг энг сўнгги босқичига қадар яшайдиган одамлар учун асрар қўйишарди.

Шу одам Ленинни мақбарага қўйишга тайёрлаган. Сталин уни иззат-икромга кўмиб юборган эди, уни профессор, академик қилди, унга гард юқтирумай, авайлаб сақлади — худо кўрсатмасин. Сталиндан аввал ўлиб қолмасин. У ўлиб қолса, унда Сталиннинг жасадини ким мўмиёлайди. Шу одам гарчи яҳудий бўлса ҳамки, Сталиндан узоқ яшади, уни яхшилаб мўмиёлаб, юзларига упа-элик сурис мақбарага қўйди. Шундай қилиб, шу академикнинг истеъодин туфайли улуғ доҳий-улугликда ундан қолишмайдиган Лениннинг ёнига ўрнашди. Улар бир мақбарада ётар эдилар. Сталин худди тирникка ўхшарди, Ленин эса унчалик эмас, кўп ҳам тирикка ўхшайвермайди, чунки Лениннинг қабрда ётиш боби ҳаги тажрибаси катта, мўмиёнинг эса умри, ҳар ҳолда, чекланган.

Академик булфор ҳалқининг улуғ доҳийси Георгий Дмитров вафот этгандан кейин унинг жасадини пардозлаб эпақага келтираётганда жуда қизиқ бир воқеа рўй берган. Мен бу воқеани жуда қизиқ бўлгани учунгина айтиб берастганим йўқ; айни чоқда шўро ҳукуматининг наздида пардозчи нечоғли нуфузли мавқега эга эканини ҳам кўрсатиб қўймоқчиман.

Шундай қилиб десантиз, академикни Софияга йўлашди. Бутун Болгария қора мотам либоси ҳали холи мақбарага назар ташлаб турар экан, академик марҳум доҳийнинг ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилиб кўриб чиқипти. Жасадин бутун ҳалқининг кўриши учун қўйишдан аввал яхшилаб тайёрлаш керак-да.

Дворянлар уясиди истиқомат қилувчи менинг танишиним, яъни пардозчининг ўғли бу орада институтга кириш ҳаракатига тушиб қолишти, аммо яҳудийнинг боласи бўлгани учун имтиҳонларининг ҳаммасидан йиқитнишилти. Қабул комиссияси жуда ёмон қовуни туширипти, бу яҳудий бола кимининг ўғли эканини мутлақо инобатга олмапти. Бола ҳам аҳмоқ эмас-да — дарров Москвадан Софияга телефон қилиб, ўзининг яҳудий отасига ҳамма имтиҳонлардан йиқилганини айтипти.

Отаси ҳукуматининг эркаси, атоқли пардозчи, унга тенг келадиган, ўрнини босадиган мутахассис йўқ, газаби ошганидан, қони миясига урипти. У эндигина ишининг ярмини қилиб улгурган экан, булфор ҳалқи доҳийсининг жасади ҳам айнай бошлаган экан. У жасадни нари сурис қўйипти, бармоқларидан ичак-чавоқларининг қолдиқларини артипти ва унинг теварагини ўраб турган бир тўда ғамзада сафдошларига депти:

— Ўғлим институтга қабул қилинмагунча, мурдаға қўлимни теккизмайман.

— Қанақа ўғил? Қанақа институт? — деб сароси-мага тушишибди кичикроқ доҳийлар. Гап нимадалигини билгандан кейин шу заҳотиёқ Москва билан боғлани-шишибди.

Гап шунақа, агар Москвада яҳудий болани қабул қилишмаса, булғор халқи ўзининг севимли доҳийсини кўриб туриш имкониятидан маҳрум бўлиб қолиши мумкин.

Яҳудий болани бир соат ичидаги имтиҳонсиз қабул қилишибди. Доҳийнинг муаттар жасадини мақбарага қўйишибди ва булғор халқи ҳозирга қадар осмонлан тушган баҳт учун лаънатлар ёғдириши лозим бўлган одамнинг башарасини кўриб юрнити.

Пардозчи академик қамоқда эмас, ўз тўшагида ўз ажали билан у дунёга риҳлат қилди. Уни одтий бир бандадек кўмишибди, мўмиёлашмади, негаки бу ишни бажарадиган бошқа одам қолмаган эди. Марҳум касбининг сирини ўзи билан бирга олиб кетди.

Ушандан бери Россияда ҳеч кимни мўмиёламай кўмишибган. Сталиндан кейин навбатдаги доҳийларни жисмонан ўлмасларидан туриб, ахлатхонага улоқтирадилар, шунинг учун мақбараларда пардозчиларга ҳожат қолмади.

Яна айтами? Билай десаигиз билиб қўйинг — унинг ўғли ҳам Россияни тарқ этди. Мен уни Истроилда учратдим. Ишсиз эди. Бошида бир тола сочи қолмапти. Аламдан ҳамма сочини юлиб битирнити. Қанақа аламдан дейсизми? Аҳмоқлик қилиб улфатчилик учун тарихий ватанининг бағрига ташлангани учун. Бу ерда ҳеч ким унинг отасининг ҳурматларидан хабардор эмас экан. Отасининг шахсий нафақаси ҳам, Дворянлар уясидаги муҳташам квартира ҳам, Барвиҳадаги ҳукумат чорбоги ҳам йўқ.

Кейин мен бу йигитни Нью-Йоркда учратдим. Бу гал у ёлғиз эмас эди, аввалги Дворянлар уясидаги улфатларини топиб олипти. Уларнинг бир қисми Броне, Бруклин ва Квинедаги яҳудий маҳаллаларига жойлашиб олишгап экан.

Гўё ҳеч нарса бўлмагандек. Ўша одамлар, ҳатто ки-йимлари ҳам ўша. Фақат Москвада эмас. Нью-Йоркда. Яна ўша гулдаста ташкил топипти. Лекин ростини айтганда, гуллар сўлиброқ, барглар қовжираброқ қолипти. Лекин ҳидлари ўзгармапти, «Шанель» билан «Мицуки»,

Атирнинг бўйи унча гуркираган эмас — афтидан, уни тежаб сепишади, шекилли. Устларидаги мўйналари ҳам, кечки кишилик либослари ҳам Москвадан бошқа майдачуїда юклари билан бирга келган — улардан қўланса нафталини ҳиди анқиб туради.

Менга ҳатто буларнинг бари тушда кечайтгандай тујолди. Кўзимни очсан бас, ҳамма босинқирашлар ўтиб кетадигандай. Яна ўз уйимда, Москвада бўлиб қоламан. Бунинг далили ҳам мана — башаралари Дворянлар уясинда кўз ўнгимда липиллаб ўтган одамлар. Мен ҳамон ўша ишим билан машғулман — соқолларни қиртишлайман, соchlарни оламан, бирн-биридан дилбар ойимчаларнинг соchlарини турмаклаб оро бераман. Улар эса гўё Кино уйида бирон янги фильмнинг тақдимотига кеч қолаётгандай ўтирган жойларида безовталаниб, ҳаяжонланиб ўтирадилар.

Бруклиннинг қашшоқ маҳаллаларидан бирида лифтсиз бешинчи қаватда москвалик аёллардан бири туғилган кунини нишонлади. Ўтириши хазингина ўтди. Аёлнинг ёши ўтинқираб қолган эди. Ҳеч қанақа пардозандоз билан томоқдаги буришиб қолган терини ёхуд бир вакътлар чиройли бўлган кўзлар тагидаги ҳалқаларни яширишнинг иложи йўқ эди.

Меҳмонлар анча эскириб кетган, пегрлардан арzonгаров сотиб олниган «Бьюнк»ларда, «Паккард»ларда келишди. Москвада, албатта, душманлари ҳасаддан ёрилиб ўтадилар, аммо бу ерда бунақа машина ўта қашшоқлик тағаси ҳисобланади.

Аввалиги яхши замонлардаги каби Дворян уясининг аҳан йигалди. Ҳудан аввалиги замонларга ўшасин учун Аркадий Рубинчикни тақлиф қилишиб, «соchlаримизни устанинг қўли билан бир турмаклаб қўясиз» дейишди. Гарчи мен уларниг улфати бўлмасам да, чен уларниг хизматини қалтардим, ҳозос. Москвада менин туғилган кунларга тақлиф қилишимиз эдилар. Мен ўтириш боштангичча ишнимни қилиб бўлар ва меҳмонларнинг қораси кўришиши биланоқ уйни тарқ этар эдим. Хизматдаги одам шунака бўлишиб керак да. Рост, ҳамёнда ишим зва-зига олниган тузуккина мулаҷажиринг билан кетардим. Бу мулаҷажирингдан солиқ тўланмасди, ОБХССнинг хуфялари ҳам бу даромаддан бехабар бўлишарди.

Бу ерда мен ҳамма меҳмонлар билан баробар эдим. Чунки ҳаммачизнинг даромадимиз ҳам, тутган мавқемиз ҳам бир халт эди. Мен ҳам бегона бўлмай қолгандим. Ҳатто совға ҳам олиб келдим. Аммо айни чогда мен сар-

тарошлигимча қолган эдим. Шунинг учун уй бекасини ҳозирлаб турмоқ мақсадида бу ерга аввалроқ келдим. Кейин эса меҳмонлар кела боргани сари ойнчаларни ётоққа олиб кириб, тезгина турмаклаб, бошини тартибга келтирадим.

Менга ҳеч ким ҳақ тўламасди. Пўқ, ғалат гапир им. Бир аёл беш доллар берди. Қолғаңлар пасия қилишди. Пул тушиганда бермоқчи бўлишди.

Мен талашиб ўтирмадим. Ахир, бошимизга тушган кўргулуклар бизни бир-биримизга яқин қилиб қўйган эди-да. Биз битта оиласдай бўлиб қолғандик. Сўниб бораётган битта аянчли оиласдай. Неча йиллик сухсур ёқаларию мўйна палътоларини кийиб оҳирига етказаётган одамлар эдик.

Меҳмонлардан бири — менинг кўп йиллик эски мижозим ҳам ўтиришдан олдин соч-соқолини олиб қўйиншимни илтимос қилди. Бу одам бир вақтлар мен тўгримда қўшиқ ёзиб, бутун Москвада донғимни таратган эди. Қўшиқ ёзишга бона шу бўлгандики, мен унинг силлиқ бошида сақланиб қолган ўн-ўн бешта толадан бир амаллаб турмакка ўхшаган бир нарса ясардим. Энди унинг бошида атиги беш дона соч қолипти. Мен уларни эпақага келтириш билан овора экаман, у алам билан кўзгуга тикилиб ўтириб, йўғон овозда зорланди:

— Қани, менга айтинг-чи, дўстим Аркадий бизга нима жин урган эди? Иссикқина жойимизни тарқ этиб ўтирибмиз? Еб турган охуримизни ташлаб, сарсону саргардонликка учраб ўтирибмиз.

Москвада у қўшиқчи шонр ҳисобида юрган эди, жуда катта пул ишларди, ҳеч кимни писанд қилмасди. «Дуня чиқди айвонга...» қабилида битта-яримта қўшиқ ёзиб қўйса бас, хоҳ концертда бўлсин, хоҳ ресторонда бўлсин, бу қўшиқ ижро этилгани учун жарақ-жарақ пул кела-верарди. Байни Қорундай бойиб кетган эди.

— Шундоқ охурни ташлаб кетдик-а! Шундай емдан бенасиб қолдик-а? — дерди у кўзгуга қараб хирилдоқ овозда.

У Россиядан икки қўлинни бурнига тиқиб қуруқ чиқиб кетган эди. Ҳукумат унинг даромадларидан хабардор эди, шунинг учун унинг ҳеч нарсасиз чиқиб кетишнининг тадоригини кўрди. Қўшиқчи шонр Нью-Йорк кўчасига шин-шийдам кети билан шалоп этиб тушди. Лекин бу ерда унинг қўшиқларини сўрайдиган одам йўқ эди. Бунинг устига тил билмасди. Рус тилига ҳам нўноқроқ эди, болаҳонадор қилиб сўқишига уста эди, холос. Хуллас,

аҳволи ёмон бўлди. Муҳожирларнинг газеталарида кичик-кичик мақолалар чиқариб, тирикчилик қиладиган бўлиб қолди. Баъзи бирларини ўқиганман. Баъзилари кулгили эди. Масалан, манави мақола: аллақайси бир овлоқ (қишлоқда) шаҳарда қўшиқ байрамида бир артист Ленин ролини бажарипти. У гирт мост экан, шу аҳволда зирҳли машинанинг устига чиқиб олипти. Шу машина устида қўлинни олдинга чўзганча, катталар олдида турган минбар олдидан ўтиши керак экан. Аммо худди шу минбар рўпарасига келганда жаҳон пролетариатининг доҳийси турган жойида гандираклаб кетипти-ю, пастга — шилта лойга қулапти.

Нима? Кулгилими? Менинчча унча эмас. Энди, ҳар нима бўлганда ҳам Ленин Ленин-да! Уни майнавозчиликка айлантириб юбориш яхши эмас. Ўргакдан бошлаб унга сажда қилганимиз, ёшлигимиздан ўзимизни лениничи деб атаганимиз. Энди келиб, уни майна қиласизми? Кўп ҳам маъқул эмас. Кошки бунақа нарсаларга тузукроқ тўлашса. Бор-йўғи ўн доллар! Ўтмас матоҳда! Бунда Ленин билан кимнинг иши бор? У — бизда, Россияда. Агар бирортаси Президент Форд ҳақида ёки яна ҳам яхиси — Голда Меир тўғрисида шунақа материал олиб келиб қолса, унга минг сўлкавойдан кам беришмайди. Бу ерда-чи? Ўн доллар.

Мен-чи гарчи шоир эмас, сартарош бўлсам-да, бунақа пул учун ҳатто қайнонам тўғрисида ҳам бирон оғиз ёмон гап айтмаган бўлардим.

Шу оқшом ўша ўтиришда бир неча қадаҳ виски ичилгандан кейин тўсатдан бир нарсани англаб етдим — мен — Аркадий Рубинчик — энг жўн, энг оддий бир одам, пакана бўйим билан шу зиёфатда ўтирган собиқ казо-казоларнинг ҳаммасидан, ўша Дворян уясидан чиққан ойимчалар-у жанобларнинг барчасидан бир бош юқори турар эканман. Менинг бир ўзимдагина шўро одамининг тейсизми ё умуман инсоннинг дейсизми ғурури сақланиб қолган экан.

Зиёфатда ўтирганларнинг ҳаммаси москвалик эди. Биз овозимиз борича ҳеч тортинимай ўрисча гаплашардик, қўшиқ айттардик, битимиз тўкилиб яйтардик. Янги меҳмон келгунча шундай давом этди. Бу келган одам муҳожир биродарлардан эмас эди. У америкалик эди. Америка яхудийларидан. Инсонпарвар. Валинеъмат. Қашшоқлар учун ҳаммага кўрсатиб садақа бермаса ошқозони еганини ҳазм қилмай қўядиганлар тоифасидан.

У олтмишларни урган, башараси нурсиз, ўзинга бино

қўйган, оғзидан ходадай йўғон ва катта сигараси чиқиб турган бир одам эди. Сигарасини оғзидан олмай гаплашар экан. Бир-икки миллионлар тортадиган чоги бор. Уриндиққа ўтириб, оғгини чалиштирди, ҳамои оғзидан сигара мўридай чиқиб туришти. Танишганда ўрида ўтираверар экан, кўришиш учун қўлини эмас, битта бармогини узатар экан. Кўрсаткич бармогини.

Бизнинг москваликларимиз унинг теварагида гирди капалак бўлиб қолишиди. Тиллари келмаса ҳам бузиб-чатиб инглизча гапиришади. Минстер устига мистер. Рус тили елдек учиб кетди, ҳамма эътибор мистефга.

Мени таништиришиди. У ўридан турмади, ўтирган жойи та кўрсаткич бармогини чўзди. Мен ҳам ўрисчасига қилиб, бармогига тушириб қолдим-ку!

— Бунигизга таржима қилинг. Бетамизлар билан танишмайман. Ялпайиб ўтирадиган тўнғизлар билан салом-алик қилмайман.

Бизникилар ҳанг-манг бўлиб қолишиди, менга қараб ўшқиришга тушишиди, қўлимдан тортиб, бир чеккага чиқариб қўйишиди. Айтган гапимни, албатта, таржима қилишмади. У бўлса инглизчасига жавраб ётибди. Худди оғзида тош айлантираётганга ўхшайди. Ўзидан мамнун. Узини концептнинг меҳвари деб билади, шекилли. Улфатларининг ҳаммаси унинг теварагида рақси само қиласпти.

Мен бунақа одамларни Москвада ҳам унча қадрламас эдим. Дилемлари осмонда бўлса ҳам, ичлари бўмбўш, қуруқ эди. Лекин шомирза-ю қоқ қуруқ бўлсалар ҳам кибр-ҳаво жуда баланд, фурур юқори эди. Оламга кўзларининг учиди қарашарди, ўзларини хафа қилиб қўйишмасди. Бирорнинг олдида қимтиниши ёқтирас эдилар. Албатта, ҳаммага ўзларини саховатпеша қилиб кўрсатишни ёқтирас эдилар.

Бу ерда бўлса уларнинг авра-астари очилди-қолди. Қадди-қоматлари таъзимда, овозларида хушомад. Ўзларининг устида Москвадан қолган мўйна-ю, зарбоф парча. Бу ердаги миллионер аёллар йўлда қолиб кетади.

Америкалик валинеъмат ҳамманинг хушомадини кўриб қарсак чалиб юборди ва пастга тушиб, машинанинг юхонасидан ҳаммага аталған совға-саломларни олиб чиқишини буюрди.

Аёллар чувиллаб юборишиди, эркаклар сирни сезган тоїчоқдек кишинай бошлади ва ҳаммаларни ола-тасир энага йўлланишиди.

Мен ўзим қолдим. Рўпарамда ўриндиқда оғзида ходадай сигараси билан валинеъмат ўтириптилар. У мен-

дан бир нарса сўради шекилли, нега ҳамма билан бирга совға-саломга югурмадинг дегандир-да. Мен унга ўрис-часига жавоб бериб, Россияда кенг тарқаган бир манзилга йўлладим. Қўлим роса қичиши — қани энди, укки кўзларининг ўртасига ўхшатиб бир туширсан-у, оғзидағи сиғараси учиб кетса. Сиғараси билан бирга ясама тишлари ҳам.

Аммо ҳаммаёқни ҳай-хўйга тўлдириб, зинадан югуриб чиққани учун нафаси тиқишиб, пиводан бўшаган картон қутиларни судраб улфатлар келиб қолишиди. Қутиларга атлақандай латта-путталар жойланган экан. Бир-бирларини туртиб-суриб қутиларни ўраб олишди, думбаларини чиқариб тўнқайғанларинча бу матоларни титкизай бошладилар, қўлтарига илинган матоҳларни юзқиб олиб кўракларига босдилар.

Валинеъмат бу матоҳларни қўни-қўшилардан йиқкан кўринади — қўшилар ҳам эски-туски буюмларини олиб чиқиб ташлашга эриниб валинеъматга тутқазган бўйсалар керак.

Бир гапни айтиб қўйай. Мен фаришта эмасман. Мени хафа қилгандаридан ҳамма вақт ҳам ўзимни ўзим ҳимоя қилолган эмасман. Лекин ҳеч қачон бунчалик паст кетмаган эдим.

Улар кирхонанинг номерлари олиб ташланмаган, ҳали ёқатарида эгаларининг фамилиялари ўчиб кетмаган, ювилавериб ўнгигб кетган эски кўйлакларни, тирсаклари ялтираб ётган атмисоқдан қолган кастюмларини, пошнаси эзилиб, ўзи майишиб кетган туфлиларни бир-бирларидан тортиб олишга тиришиб, юлқишиб ётишарди.

Кал бошидаги бешта толасини эпақага келтириб қўйтаним қўшиқчи шонр қора фрак кийиб олипти. Этакларинга атлас тасма тақилган. У менинг олдимга ҳовлиқиб келди.

— Қалай, Аркадий? Чакки эмас-а? Худди менга ўлчаб тикилгандай...

— Нима қиласан буни? Бошингга урасанми? Буни кийиб бирон жойига борармидинг?

— Қабулга бораман. Бирдан аслзодалар зиёфатига таклиф қилиб қолишиса нима бўлади?

— Унда усти бошинг бекаму кўст бўлишинга яна бир нарса етишмаяпти.

— Нима?

— Сочиқ. Қўлингга солиб олгани. Чунки унақа зиёфатларда сен фақат малай тарзида қатнашишинг мумкин. Ортиғига ярамайсан.

Шундоқ дедим-у оёқларимни тапиллатиб, қутилар теварагида товуқдек қақиллашаётган ойимчаларга ўшқирдим.

— Үйт сенларга, қашжиқлар! Мен сенларни одам ўрнида күриб юргандым-ал Нега манави ярамасга ҳузур бахш этяпсанлар? Нега чувалчангдан баттар ўзларингни хўрлайсанлар? Нима, оч қоляпсанларми? Ялангоч қолдиларингми? Текинига йўлиқиб қолдиларинг-да? Мунча ёпишмасаларинг! Эртага кўчадан ахлат топиб олсаларинг, олиб чангини пулфламай оғизга соласанларми? Текин бўлгани учун.

Аёллар қутидан чиқкан латта-путталарни кўксилари га босганича кўзларини чақчайтириб индамай туришарди. Биронтаси ҳам ботиниб менга жавоб қила олмади. Айтидан, эсанкираганлари ўта бошлаган, хумлари жойинга келиб, қилган ишларидан хижолат чека бошлаган эдилар.

Валинеъмат ҳам ўринидигида дамини ичига ютиб ўтиради. Ҳали ҳам пишиллаганча, отзидағи ходасини сўришда давом этарди. Бир нарсани сезган. шекипли. Бўйнига тушиб қолнишидан қўрқкан қўринади.

Мен бўлсам йиғлаб юбордим. Хотин кишига ўхшаб, хўнграб, ўқсиб-ўқсиб, менда бўлиб туради... айниқса, қаттиқ ичиб қолсам... Сапчиб зинага чиқдим, пастига тушдим-да, холи кўча бўйлаб югурга кетдим. Кўчада биронта ҳам йўловчи йўқ эди. Негаки, Нью-Йоркда ярим кечада фақат эс-ҳуши норасо одамгина юрак ютиб сайр қилгани чиқади. Ё тентак одам. Ёхуд Москвадан келган муҳожир...

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 90600 фут.*

Ассалому алайкум! Қалай үхладингиз? Қаранг, тонг ёришиб қолнипти. Биз ҳали ҳам океан устидамикинниниз ё тагимизда Оврупо бошландимикин? Айтганича, мен ҳуррак отмадимми? Баъзан бўлиб туради. Шунишг учун ҳар житимолга қарши узр сўраб қўяй.

Ҳар ҳолда, мени авф этасиз-у, лекин биз сиз билан аллақаерда учрашганимиз. Москвага етгунча ҳали анча бор, ҳали эслайман. Ҳозир бўлса, бизга ионишта олиб келишади. Унгача яна жиндай оғзимизни шабадалатиб оламиз. Йўқ демасангиз Исроналда кечган ҳаётимдан икки-уч оғиз айтиб берай. Хўпми?

Айтинг-чи, муҳтарам зот — жуда чиройлик, жаранглаб эшитилувчи, муаттар бўйли бир сўз бор — «абсорб-

ция» деган. Шунни эшитганингиз борми? А-б-с-о-р-б ц-и-я! Эшитмаганимисиз? Унда хўб омадли одам экансиз. Шубҳа йўқ, онангиздан кўйлакда туғилган экансиз.

Мен бу абсорбция билан Исройлда танишдим. Бутун масъулнингизни зиммамга олган ҳолда сизга айтаман: бу сўзни яхуций халқининг энг ёвуз душманлари ўйлаб топган. Анави «Сион дошишмандларининг қайднома»ларини ёзганга ўшаганлар ёки Нюрибергда яхудийлар масаласини узил-кесил ҳал қилингга аҳд этгайлар. Бу сўз ҳам «геноцид» ёки «каннибализм» деган сўзларга ўшаб қулогимга қаттиқ ботади.

Исройлда бутун бошлиқ Абсорбция вазирлиги бор. Унинг бор-йўқ қиладиган иши шуки, яхудийларни исройлликтарга айлантиради. Эркин, сирти сувари кўрмаган яхудийларни яшаб турган жойларидан худди Прерияда ёввойи мустангларни овлагандек тутиб қелтиришади-да, абсорбция машинасининг бу томонидан солиб, нариги томонидан қолипга тушадиган аҳволга қелтириб, қулинг ўргилсин исройллик қилиб чиқаришади. Тасаввур қила-оласизми — шўринг қурғур яхудийни қолиллардан кичикроқ бўлса, қўл-оёғидан чўзишаётганда ёки Исройл ўлчовларига сифмаса жамикӣ ортиқча жойларини қирқиб ташлашаётганда қанақа қий-чув, шовқин-сурон күтарилади.

Мен умримда бирон марта металлургия заводида бўлган эмасман, лекин темирга қандай ишлов беришларини кинода кўрганман. Шаклсиз темир гўлалардан рельс ясашади ёки уни бошқа бирон керакли шаклга киритишади. Ўлласизми, буни қантай қилишади?

Бир бўлак темир гўлани аввал қиздириб лағча чўқقا айлантиришади, кейин уни узлуксиз айланиб турган темир валиклар орасига жойлашади. Бунақа валиклар беҳисоб. Шўрлик гўла бир валикдан қутулиб, иккинчи-сига тутилиб бораверади. Уни эзғилашади, босишади, ёйишади, қисишади, чўзишади, кетига тепишади, бошига уришади, ниҳоят, қарашса, темир бечорадан ҳеч нарса қоладиган эмас. Шунда машина уни улоқтириб отади. Бутунлай кўкариб кетган, нафас олишдан тўхтаган гўла гуп этиб ерга тушади.

Темирни шу кўйларга солиша ти. Шунинг оқибатида рельс пайдо бўлади.

Абсорбция — лаънати прокат станидан беш баттарроқ нарса. Сизнинг бутун ичак-чавоғингизни ағдариб кўришади, қўл-оёқларингизни майдалашади. Кейин бу

ҳам етмагандай башарангизга туфлашади-да, ўзи шуна-
қа эди деб бақрайиб тураверишади.

Бу машинанинг парраклари орасига тушиб қолган шўрлик яхудий учун темирнинг аҳволи ҳолва бўлиб қолади. Темирнинг кўрганлари абсорбциянинг ярими, холос. Парвардигорнинг кўмаги билан уни рельсга айлантириб бўлганларидаи сўнг ўзини улоқтириб юборишади-ю, вассалом. Агар уни бутунлай занг босиб кетса, ҳовлиқиб кўтаришади-ю, яна бир марта прокатдан ўтказишади, лекин бу гал қиздиришмайди, оворагарчилик камроқ бўлсин учун совуқлигича ўтказишади. Занглаған рельс бунга дош бермайди-да, уқалашиб кетади. Шунда Абсорбция вазирлигидаги улдабуронлар қўлларини ёйиб зорла-
нишади:

— Ана кўрдингизми? Диаспорадаи бизнинг иктиёри-
мизга ана шунақа бўлмагур материал келади. Чиқинди.
Ахлат. Улар ўзларининг тарихий ватанларига муносиб
эмаслар.

Бюрократия нима эканини сиз биласиз, албатта. Ху-
дога шукур, Россияда бу буюм керагидан ортиқроқ бор.
Немис бюрократияси ҳам бор. Америка бюрократияси
ҳам. Ҳамма жойда ўзининг бюрократияси бор. Шундоқ
бўлиши ҳам керак. Чунки полиция бўлмаса бўлмагани-
дек, бюрократиясиз ҳам ҳеч йлож йўқ. Албатта, бундан
одамларга унча қулайлик йўқ, лекин тартиб кўпроқ бў-
лади. Бу, биласизми, катта машинага ўхшаган гап. Унинг
айтайлик, катта-кичик юзта ғилдираги бор, улар бир-
бирларига туташган, бир маромда ҳаракатга тушириб
қўйилса, умрбод шу йўналишда айланниб ётаверади. Иш-
ингиз аввал биринчи ғилдиракка тушади, у билан бирга
айланади, кейин иккинчи ғилдиракка ўтади, иккинчиси
учинчисига ўтказади — шу аҳволда юзинчи ғилдирак-
кача бораверади. Юзинчи ғилдиракдан чиққандан кейин
иш битди деб ҳисоблайверинг. Ана унда бошингизни қо-
тирасанги ҳам бўлаверади.

Албатта, баъзи бир ишларни бир-иккитагина ғилди-
ракдан ўтказиб ҳам қилса бўлади. Бироқ Исройлда бу
номерингиз ўтмайди. Албатта, юзта ғилдиракдан ўтасиз.
Биронта ҳам кам бўлмаслиги керак. Бюрократия деган-
лари ана шу. Жуда яхши созланган машина. Унинг би-
рон мурватини ўзгартириб бўлмайди. Секин ишлайди-ю,
лекин тўгри ишлайди.

Ростини айтадиган бўлсан, мен тарихий ватанинга
бориб келганимдан кейин, шу бюрократия машинасининг
қаршиисига тиз чўкиб, унинг ҳар бир ғилдирагини ўшишга

тайёрман. Аввалларни бекорга уни чангитиб сўкиб юрган эканмиз-да...

Нима учун дейсизми? Шунинг учунки, мен Исрол бюрократиясининг нима эканини кўрдим. Ҳамма нарса таққослаганда билинади. Исрол бюрократиянинг энг отий нуқтасига эришган. Ҳолбуки, унинг машинаси дунёнинг бошқа машиналардан ўзга эмас. Унда ҳам гилдираклар юзта. Ортиги ҳам, ками ҳам йўқ. Лекин битта фарқи бор. Бу гилдираклар бир-бири билан туташган эмас. Уларнинг ҳар қайсиси ўзича айланади. Ишинг биринчи гилдиракка тушдими, бас, айланаверади, айланаверади. Үмрингнинг охиригача ҳам айланаверади. Фақат ўзининг ёнига турмоғинг керак, оҳ-фарёд қилиб, сўкишу қарғишлар билан ишингни биридан олиб иккисига ўтказиб турмасанг, бўлмайди. Юзинчи гилдираккача.

Мен аввалларни гўллик қилиб, фақат большевикларгина ҳар қандай ишни расво қилишга қобил деб ўйлаб юрар эканман. Энди сизга айтишим мумкинки, менинг тарихий ватанимдаги юртдошларим билан таққосласа, большевиклар уларнинг олдида гўдак экан. Бегуноҳ бир гўдаклар янглиғ уларнинг бошини силаб, қип-қизил иккя яногига шапатилаб қўйгинг келади.

Исрол бюрократияси дарди бедаво СПИДга ўхшайди. Бу мамлакатнинг халқини ҳамма доносликни деб тан олган. Лекин у бу дарднинг давосини изламайди, аксинча, дуч келганга гердайиб, гурур билан «бизнинг бюрократия ана шунаقا» деб гапириб юради. Ўзларнинг бюрократияси эмиш. Бу жуда ғалати туюлар эканки — гўё ҳар чорраҳада «бизнинг оилавий захмимиз авж нуқтада» деб мақтанигандек.

Хозиргача менинг кўз ўнгимдан Исрол пакидининг совуқ турқи кетмайди. Қўполроқ гапирганим учун маъзур тутасиз — пакид дегани иврий тилида мансабдор дегани бўлади. Лекин мен иврий тилида унча зўр эмасман — пакид дегани ундан беш баттар бир нарса.

Стол ортида тўнгакка ўхшаган бир одам. Мудроқ кўзларида нур дегани нарсанинг урвоғи ҳам йўқ. Ўтириб олганча, кўрсатгич бармоғи билан ўзининг яҳудиёна бурнини мазза қилиб кавлагани кавлаган. Сен бўлсанг унинг қаршиисида стулда омонатгина ўтирибсан, тоқатнинг тоқ бўйтанидан ўтирган жойингда типирчилайсан, оёқларингни букиб, ичига тортасан. Унинг мудроқлиги сенга ҳам юқади. Ниҳоят у бармоғини бурнидан олади, сен эса бу бармоқдан кўзнигни узолмай қараб тураверасан. Икко-

вийгиз ҳам бармоқнинг учига, ундаги бурун қаъридан олиб чиқилган нарсага термуласиз. Кейин бармоқ яна бурун қаърига кириб кетади.

Мабодо сен беҳосдан ана шу осуда машғулотга халяқит бериб қолсанг, худо кўрсатмасин, уни чалгитсанг. У оғзини карракдек очади-да, «Қўшиқлар қўшиги»нинг бениҳоя жарангдор гўзал тилида устинга бир челак ахлат ағдарилади. Шунда бу тил сенга ўрис тилидан ҳам ўткирроқ туюлиб кетади. Ҳолбуки, рус тилидан ўткирроқ тил йўқ, оламда.

Сизга равшанроқ бўлсин учун битта мисол келтирай. Бу мисолиниг бирон бир ажралиб турадиган жиҳати йўқ, аммо у ҳар қандай рақамлару олди-қочди воқеалардан кўра масаланинг моҳиятини яхшироқ очиб беради. Ахир, океанинг суви шўрлигини билмоқ учун бутун океани ичиб тугатмоқ шарт эмас-ку, океан сувининг бир қултумига қараб буни билса бўлади.

Москвада бир ёзувчи бўларди. Албаттаники, менинг мижозим. У ҳам бошқа санъат арబоблари каби дворянлар уясида истиқомат қиласиди, лекин менинг унга ҳурматим анча баланд эди, чунки унинг истеъоди бор эди. Истеъод эса, ўзингиздан қолар гап йўқ, пулга ўҳшаған нарса — бор бўлса бор, йўқ бўлса минг «войдод» деганинг билан пайдо бўлиб қолмайди. Ҳалиги ёзувчидан икковидан ҳам бор эди — истеъод ҳам, пул ҳам. Яна шуҳрати ҳам зўр эди. Жамиятдаги нуфузи ҳам юксак эди. Яна бунинг ҳаммасининг устига устак чиройли ҳамда оқила ва олижаноб хотини ҳам бор эди. Бунақаси одатда кам учрайди. Фарзандларӣ ҳам бинойидек — ҳозиргиларга ўҳшамайди, жиддий, гапга кирадиган, чекмайди, ичмайди, ота-онасиининг пулинни совурмайди.

Қани, ўзингиз айтинг-чи, баҳтиёр бўлмоқ учун одамга бундан ортиқ яна нима керак?

Бу одамнинг калласига менга бир нарса етишмаяпти деган фикр ўрнашиб қолипти. У миллий яҳудий ёзувчиси бўлмоқни истаб қолипти. Нима учун? Мақсад нима? Яна қаерда дeng? Совет Иттифоқида.

Аслида-ку барига қаноат қилмоқ керак. Беш панжани оғзиннга тиқма деган халқ мақоли бор.

Яна шуниси ҳам борки, у рус ёзувчилари ичидә энг яхшиларидан бири ҳисобланарди. Мен, албатта, Пушкин билан Гоголни эмас, ҳозирги ёзувчиларни назарда тутяпман. Газеталарда унинг тўғрисида «у соғ рус тилида ёзади, у рус кишисининг психологиясига чуқур кириб боради» деб ёзишарди. Энг муҳими эса, Дворянлар уя-

Сидан чиққан бошқа күпгина ёзувчилардан фарқ қила-роқ, у ҳалол ва виждонли одам эди. Виждонига хилоф иши қилмаслик ва ёлғон гапирмаслик учун тақиқланган мавзуларга құл урмас эди, мабодо бирор нарса түгриси-да ёзадиган бўлеа борми, қойил қилиб қўярди. Кутуб-хоналарда унинг китоблари ўқилавериб титилиб кетган эди. Байрам кезларида эса катталар уни мукофотларга тавсия этишарди. Шу сабабли унинг орденлари бирор генералиничилик бор эди.

Ялпи телбалик бошланган кезларда шундоқ одамнинг кўнглида яхудийлик туйғуси уйғониб қолипти. Ортиқ рус ёзувчиси бўлгим келмай қолди. Уз халқимнинг довруғини кўйламоқ истайман. Менинг чукчадаш ёки, айтайлик, қирғиздан нимам кам? Хуллас, бу одам яхудий ҳикоялари ёза бошлади.

Албатта, ўзининг сезиб турибсиз... Кўзгу бўлмаса қулоқларингизни кўра оласизми? Унинг ҳикояларини босиб чиқаришмайди. Қайси нашриётга бормасин, ҳаммасидан рад жавоби олди.

Шу тарзда унинг ҳикоялари қўлёзма ҳолида Москва бўйлаб қўлма-қўл юра бошлади. Бунақани «Ўзашр» деб аташади. Одамлар жон-дили билан ўқииди. Бир-бирларининг қўлидан саҳифаларини юлиб олиб ўқиша-ди. Тан олмоғим керакки, мен иккита ҳикояни қўлда тутиш шарафига мусассар бўлдим. Кейин туви билан мижжоз қўймай чиқдим — ҳаяжондан юрагим ўйнаб, ҳапқириб чиқдим. Жуда ҳам зўр-е! Олий даражада! Гузукроқ давлатларда бунақа ёзувчиларга ҳаётлигига даёқ ҳайкал қўйиншади.

Московада бўлса бунақа ижод учун ҳуқна (клизма) қилишади. Қилғанда ҳам каттасини қилишади. Нақд томогигача етадиган қилиб. Ўнинг асарларини, умуман, чоп этмай қўйиншади. Ҳатто аввалги — «рус ёзувчиси» эканнингизда ёзилган асарларини ҳам. Ёзувчилар уюшмасидан ҳам кетинга бир тепиб учирив юборишади. Номинни тилга олишини тақиқлаб қўйиншади, ҳатто маълумотномалардан ҳам учирив ташлашади. Бутунлай унунишади. Тириклай гумдан қилиншади.

Шунда у Исероилга кетишга рухсат беришларини талаб қиласа бошлади. Яъни тарихий ватанинга. У дасти узун одам эди. Теварак-атрофида шунақа тўлғин кўтардики, ҳукмдорлар тинчини йўқотиб қўйди. Уша пайтларда Нью-Йорк шаҳрида Бирлашган Министратлар Ташкилотининг Баш котиби бўларди. У Тан деган. Узи бирмалик. У рак касалидан вафот этгунинга қазар россиялик ҳаммез яху-

дийлар Йироилга жұнаб кетишиңға ёрдам беришими сұраб унға хат өзишарди. Бизинг әзувчимиз ҳам У Танға мактуб йүллади. Үннің мактуби юракларни ўртар даражада таъсирли әди. Үннің мактубидан газеталар парчалар келтиришар, митингларда ўқыларди. Үни әшитғанларнинг күзидан ёш тирқиради. Булар жағон жамоатчилигининг жиғібійронини чиқарди. КГБни ҳам роса хуноб қилди.

Лекин үзинни ҳам Москвада ёмон тузлаши-да! Турмага тиқиб қўйишиди, устидан думалоқ хатлар уюштиришиди, бошларига бир хил шапка қўндириб олган фуқароча кишиндаги КГБнинг шоввозларн үнніг уйн олдида ўлгудай калтаклашиди.

Лекин ӯ қўрқув нималигиши билмайдиган довюрак одам әди — уруш йилларида қиравчи самолётда учар әди. Немислар Одесса усти ҳаги ҳаво жангиде уни уринб туширишиди. У ярадор ҳолида парашютда сакради. Үннің довюраклигига ҳурматан немислар уни отиб ташлашмади, балки иззат-журмат кўрсатиб ҳарбий госпиталга ёт-қизишиди ва самолёт кабинасида қолиб кетган кўзи ўрнига шиша кўз ясад бершиди. Кейин у бутун умри давомида бу кўзини жойидан қўзғатгани йўқ, үнніг устидан қора духоба тасма тутиб юрди. Дворянлар уясидаги аёлларнинг гапига қараганда бу қора тасмада у лорд Байронга ўхшар экан. Мен лорд Байрон билан шахсан таниш эмасман, шунинг учун уларни бир-бирига таққослай олмайман.

Ҳукмдорлар уни синдира олмадилар, шундан сўнг адабни СССРдан қувиб чиқаришиди. У Москвада ўзидан яхши хотирот қолдириди — бор будини ва пулларини яхудийтарга улашиди. Пули анча-мунча әди. Орзу қилган Йироилга шип-шийдам бўлиб кетди. Аэродромда уни обдан текшириб кўришиди, ҳатто орқа чиқарув тешнгини ҳам кўздан кечиришиди — ҳали эълон қилинмаган қўл-ёзмаларидан бирон саҳифасини ҳам олиб чиқиб кетмаслиги керак әди-да!

Кейинги тарихи жуда қисқа ва жуда ачиннарли. Йироилда у жуда қашшоқ ҳаёт кечирди: бунга мардона чидади, ҳеч қаерга ёртам сұраб, қўл чўзиб бормади — бунга ғурури йўл қўймади. Туну кун ёзди. Ёзишдан чарчамади. Эркинликка эришгач, йиллар давомида үннің яхудиёна қалбида жўш урган фикрлар ва туйғуларни оқизмай-томизмай қофозга тўкиб солишга ҳаракат қилди.

Маълумки, ёзаётган чогингда пул тополмайсан. Фақат сарфлайсан. Сиёҳга, қофозга дегандай... Овқатга ҳам.

Өвқатга кам сарфлайсан. Җалақурсоқ бўлиб юрсанг бас. Асарингни ёзиб битиргунча очликдан тараша бўлиб қолмасанг бўлди.

У яхши ёзувчи эди, ўзига талабчаш эди. Ёзарди ва ёзганини ўчиради. Ёзарди, ўчиради.

Ниҳоят, унинг биринчи ҳикояси битди. Жуда зўр ҳикоя эди, мен сизга айтсам. Бир яхши одам топилди — у ҳикояни иврий тилига таржима қилди. Сўнг ҳикояни журналда босиб чиқаришди.

Бу ёзувчи учун байрам эди. Орзиқиб-орзиқиб эришгани тарихий ватанидаги биринчи ва охирги байрам.

Ғаройиб воқеалар кейин бошланди. Маълум бўлдики, журнал қалам ҳақи тўламас экан. Умуман, Исройлда бу масалада катта қийинчилклар бор экан. Ёзувчинлик билан ишдан кейин кўнгил ҳушига шуғулланишар экан. Тирикчилик учун маблағни бирон идорада муқим ўтириб ёхуд тер тўкиб топишар экан. Асарини босиб чиқарниш учун эса муаллиф баъзан ноширга ўзи пул тўламоги керак бўларкан.

Эркинлик! Цензура йўқ. Шунинг баробаринда қалам ҳақи ҳам йўқ. Шунинг баробаринда яхши адабиёт ҳам йўқ. Кун бўйи оғир меҳнат билан банд бўлганинг-дек кейин кечки овқатдан сўнг ухлайдиган вактгача ўтириб ишлаганда, дурдона асар яратиш камдан-кам одамга насиб этади, ҳафталаб, ойлаб ўтирасан.

Унинг ошиги пукка тушди. У аввалги ҳаётидаги ҳамма неъматлардан воз кечиб, фақат яҳудий миллий санъатини яратиш мақсадида Исройлга келган эди. Бу орзуси совун кўпигидай ёрилди-кетди. Яҳудийлар давлатига ўзининг қўшиқчилари керак эмас экан. Куйчи-ларга касбини ўзгартириб, ҳисобчи бўлишни таклиф қилишди.

Унга қолса, бу зарбага дош бера оларди — ҳар ҳолда Россияда чиниққан-да! Вакти соати билан бад-қовоқ бир ҳисобчи ҳам бўлиб олиши мумкин эди. Унда яҳудийлараро яҳудийдай яшаверарди. Жиндай одамовироқ бўлиб қолармиди? Балки бошқа ҳамма яҳудийларга ўхшаб секин-аста бурнини кавлашни ҳам одат қиласмиди? Ким билсин, эҳтимол шундоқ ҳаёт тарзига эришса, ўзини баҳтли деб ҳис қиласмиди?

Аммо... Кимдир яҳудийча меҳрибонлик кўрсатиб, унга ғамхўрлик қилипти. У расмий хат олди. Мактуб иврий тилида ёзилган эди. Адиб ҳали иврийни ўрганиб олганича йўқ эди. Мактубда маълум қилиннишича, журнал унга қалам ҳақи тўламагани учун Абсорбция ва-

зирлиги унинг мамлакатда янги одамлигини инобатга олиб, қалам ҳақини қайтариб олинмайдига ишада пулни сифатида унга бериши мумкин. Бошқача айтганда унга садақа беришмоқчи бўлишган эди. Ҳар қандай одам учун ҳам бу жуда таҳқирлик. Машҳур одам учунку ўн чандон таҳқирли.

У аламидан бўкириб юборди ва бу таҳқирли мактубни майда-майда қилиб ташлади. Аммо абсорбция машинаси ишга тушиб кетган эди. Яна хат келди. Унинг кетидан яна ва яна. Уйда сариқ чақа йўқ. Очлик билан ўйнашиб бўлмайди, биласиз. Хотини билан болалари унга илтижо билан термулишади. У ўйланиб қолди. Ўзини оқлайдиган сабаблар топа бошлади. Гарчи пулни унга садақа тарзида берадиган бўлсалар ҳам, бунга у ҳалол меҳнат билан эришди, асарини ёзиб ўзлон қилди.

У Абсорбция вазирлигига жўнади. Тўзонли, дим Қудуси шариф орқали йўловчиларга лиқ тўла автобусда. Сўнгги йигирма йил ичидаги дунёда автобус деган нарса борлиги унинг эсидан ҳам чиқиб кетган эди. Биринчидан, Москвада унинг ўзининг автомобили бор эди. Иккинчидан эса, унинг топгани ёзувчига бутун оиласи билан таксида юришга етиб-ортарди.

Вазирликда уни Зарба устига зарба кутарди. Аввало анча вақтгача хўрланиб навбатда туришга тўғри келди. Кейин қогоз тўла семиз-семиз папкаларни эрина-эрина узоқ титкилашди, ниҳоят, арзимаган бир миқдор пулни шахсий ҳужжатига ёзиб беришди; лекин пулни камидаги бир ой кутиши кераклигини, ундан олдин пул берилмаслигини айтишди.

У караҳт бир аҳволда уйига келди.

Икки ой ўтгач, уни пул олгани чақиришди. Уша автобусда терлаб, димдан кўнгли беҳузур бўлиб, бир амаллаб вазирликка етиб борди, иссиқдан ҳансираб, тили осилиб, хатда кўрсатилган қаватга ўрмалаб чиқиб, керакли эшикни тақиллатди.

Бу гал ҳам унга пул беришмади. Лоақал кекса одамии овора қилганлари учун узр ҳам сўрашмади. У газабини ичига ютиб, қизарип-бўзарип қайтиб кетди. Кўчадаги йўловчилар унинг оғзини пештахам қилиб сўкинганини эшишишди. Ҳолбуки, адид шу пайтгача сўкиш нима эканини билмай келган эди.

Бир ойдан кейин уни яна хат билан чақиришди. Тепса тебранмас пакид яна пул йўқ деди ва яна узр сўрамади. Адабимиз тутаққанича вазирликни тарк этди.

Пўловчилар унинг итга ўхшаб улиганини эшитишди. Адаб теварак-атрофда унга тикилиб турган кўзларни пайқамас ҳам эди.

Учинчи марта пулга келиш ҳақида қогоз келганида у боришдан қатъянин бош тортди, аммо хотини билан болалари ундан сўнгги марта боришини илтимос қилиб туриб олишди. Бу галти бориш чиндан ҳам сўнггиси бўлди.

Сезиб турипсиз шекилли, унга бу гал ҳам пул беришгани йўқ. У ёниб кетди ва овозини кўтариб, нима учун мени бекордан бекорга югуртираверасизлар, ҳатто узр сўрашни хаёлларингга ҳам келтирмайсизлар деб ўшқирди. Пакид лол қолиб, бармоғини бурнidan чиқарди-да, босиқ оҳангда сўради:

— Сиз кимсиз? Граф Толстоймисиз?

— Ҳа! — деб қичқирди адаб. — Мен — граф Толстойман.

Шундай деб барқут тасма остидан шиша кўзини олиб, пакидга қараб отди.

Пакидвой-войлаганча қолди. Дарҳол полиция етиб келди. Адаб типирчиларди. Унинг қўлинин орқасига қайирдилар. Кўзини боғлаган тасма эшилиб бўйнига тушди. Кўзининг ўрни очиқ ярадай қизариб турарди.

— Жуҳудни ур! Россияни қутқар! — деб қичқирар эди атоқли адаб, барваста яхудий полициячилар эса уни зинадан пастга судрашар ва ботинкаларининг тумшуги билан биқининг ўхшатиб тепмоқда эдилар.

Бу гал энди уни узил-кесил жиннихонага қамаб қўйишиди. Врачлар бирон-бир кун келиб, унинг бу ердан чиқиб кетишига умид йўқлигини айтишяпти.

Мен уни икки марта кўргани бордим. Нима деганда ҳам, қадрдошлигимиз бор. Эски мижозим. Чакки ёзувчи эмас. Бунақалар ҳар қадамда қалашиб ётмайди.

Биринчи марта у мени таниди ва шу ерда ётиб У Таңга ёзган мактубини кўрсатди. Мактубда у тарихий ватанидан нотарихий ватанини қайтиб кетишига ижозат беришларини сўрапти. Рост, нотарихий ватани қайси эканини хатда ёзмапти.

У авваллари Москвада бўлгани каби бутун жиннинадан бу мурожаатнома-мактубнинг тагига имзо тўплапти. Жиннилар иврийда ҳам, яна ўнларча бошқа тилларда ҳам бажону дил имзо чекишипти. У бўлса ҳушёrlигини намоён этиб, шўро КГБси ва Иеронил

Шин-Бетиниң күрдікорлардан ҳавотір оліб, төвә-
рак-атрофига олазарак назар ташлаб турипти.

Мен құлымдан келганича уни тинчтишиға ҳаракат
қылдым. У Тан аллақачон ракдан ўлыб кетганини,
СССРдан борган яхудийлар мактублари остига күми-
либ кетганини, ҳозир унинг ўрнига австрийлик Курт
Вальдхайм бўлганини, у ўз вақтида немис армияси
сафларида СССРга қарши жанг қилганини, яхудий-
ларни, менинг назаримда, унча ҳуш кўрмаслигини ту-
шунтирдим.

У ҳеч нарса тушунмади ва менга жавобан ҳудди
кўп минг кишилик йиғинда нутқ сўзлаётгандай ҳайқир-
ди:

— Халқимнинг ихтиёрига қўйиб қўй! Қахол ве
лаван!!

Кейин бардам кайфиятда куй бошлади:

Тонг шафақ-ла безайди нафис,
Кремлнинг кўҳна деворин...

Иккинчи гал борганимда, мени унинг олдига кири-
тишмади: уни хатарли жиннилар қаторига қўшиб қў-
йишипти. У мени ҳовлида кўрибоқ, қўлни панжарадан
чиқариб, кир дастрўмолини силкитди ва чинқиргандай
деди:

— Сион маҳбусларига эркинлик берилсин!

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Баъзан калламга ғалати фикрлар келиб қолади.
Сизда ҳам шунақа бўладими? Ҳар бир одамда, ҳатто
энг арзимас одамда ҳам баъзан калласига шунақа фикр
келиши мумкин.

Совет Иттифоқида юздан ортиқ ҳалқлар ва элатлар
дўстона социалистик оила бўлиб яшар ва бир-бирлари-
ни шавлага қўшиб ютиб юборишга тайёр эдилар. Эъти-
бор бердингизми, шу мамлакатда ғалати бир воқеа рўй
берди. Сўнгги ярим аср мобайнида юқорининг топши-
риги билан ҳар битта энг кичкина ҳалқа ҳам унинг
маданиятни яратиб беришди. Шаклан миллий, маз-
мунан социалистик дегандай.

Масалан, айтайлик, тайганинг бирон бурчагида бир
қабила яшайди. Улар ҳали дараҳтдан ерга тушган
эмас. Олов ёқинши ҳам яқингинада ўрганишган. Чена-

¹ Мовий за оқ (иврит) — Исроил байрогининг ранги.

Fa қүшадиган итларини ҳисобга олмаса, уч юзтация одам. Албаттанки, маданият деганидан асар ҳам йўқ. Яхши эмас, дейди большевиклар. Лаънати чоризм уларни нодонликда ва зулматда яшашга мажбур қилган. Биз инқилоб қилган эканмиз, бундан мақсад — ҳар қандай авлоқ гўшага ҳам маданият нурларини тарқатишдир. Маданият яратмоқ керак! Ёзув, алифбо, қўшиқ ва достонлар, шеър ва биринчи роман! Ва, албатта, қўшиқ ва рақс ансамбли бўлмоғи шарт!

Бу қабиланинг олдига бир жуфт олим яҳудийларни жўнаташибади. Нега яҳудийларни жўнаташларини кейин тушунтириб бераман. Кўрсатилган жойга яҳудийлар йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, сув кечиб, тоғ ошиб етиб боради. Етиб боргач, гавдасининг ҳамма зарур жойларига заҳилга, силга, трахомага ва яна алланима балоларга қарши укол қилиб олиб, ўша қабила билан бирга умргузаронлик қила бошлиди.

Яҳудийлар бу қабила билан бирга истиқомат қилар экан, хом балиқин танаввул қилишади, ясама тишлари билан гўштларни тортқилашади, янги ўлдирилган жонворларнинг қонини совутмай илиғлигига сипқаришади, асрӣ анъаналарни бузмай, уларнинг хотинлари ва қизлари билан ётишади. Уларнинг ҳаётини ўрганишади, гап-сўзларини тинглашади, яшаш тарзини кузатишади ва маданиятини яратса бошлишади. Алифбосини рус алифбоси заминидаги тузиб чиқишади — таомил шунаقا. Маҳаллий аҳолининг луғати кам, қашшоққина тилини ўртоқ, колхоз, совхоз, кооператив, коллектив, социализм, капитализм, оппортунизм каби сўзлар билан бойитишади.

Кейин қўшиқлар ижод қилишади. Аввалига русча қофнялаштиришади ва бу матн вақт-соати билан бутун мамлакатга маҳаллий ҳалқ ижодининг дурдонаси сифатида танилади. Кейин уни шоша-пиша, мендан кетгунча, эгасига етгунча қабилида маҳаллий қабила тилига таржима қилишади. Бунинг аслини ким ҳам тингларди, дейсиз. Ахир, қабиланинг катта-кичиги туну кун ов билан, балиқ тутиш билан банд. Ҳали яна кўпгина авлодлар келиб кетади. Шундан кейингина тайга аҳли англаб етадики, Россиянинг аллақаेрида инқилоб бўлган ва мазлум ҳалқнинг энг яхши дўстлари бўлмиш коммунистлар бу шўринг қурғур забун одамларга маданият олиб келиш учун кучларини ҳам, пулларини ҳам аямай чоғишиб ётишишти. Ҳозирча эса трахома сабаб кўр бўлиб қолган, бурни ириб, ўйилиб қолган

қария гулхан ёнида ўтириб, ёғочга тортилган мол ичагидан ясалган торларни чунонам чертадики, унинг машқидан шунақа овозлар тараладики, ҳатто ченага қўшиладиган итлар ҳам чидаёлмай ойга қараб улиб юборади. Шу билан қабиланинг маданий эҳтиёжлари тўла қаноат топади.

Чоризм даврида унутиб юборилган кичик халқларда бунақа ижрочилар нима деб аталади — аниқ эсимда йўқ. Ошиқ-оқин дермиди ё шаман-шайтон дермиди, билмадим. Пўқ, алдадим, шаман-шайтон дегани бунга тўғри келмайди.

Шунақа ошиқдан биттасини ўзим шахсан кўрганин. Москвада. Куппа-кундуз куни. Ҳайвонот богида эмас. Дворянлар уясида. Пўстини товонига тушади, тескари, бурунсиз кичкина бошида тулки телпак. Қўлида мол ичагидан ясалган торлик ёғочи. Баайни, алвастининг ўзи, дейсиз...

Унинг таржимони мени уйнга таклиф қилди — меҳмонни Кремлда кўз-кўз қилмоқлари керак экан, шунинг учун соч-соқолини қиртишлаб, кўримлироқ қилиб қўймоқ зарур экан. Уни кўримли қилиш — айтишга осон. Атоқли оқинининг қабиласида темир тартиб бор экан. Унга кўра ҳаётда фақат икки марта — туғилганда-ю, ўлганида баданига сув тегар экан. Бинобарин, меҳмонимиз ўзининг бу ҳуқуқидан ярмини амалга оширган, холос. Шунинг учун уни аввал яхшилаб буғлаб, совунлаб ювингтиришга тўғри келди. Қайчилар ишдаи чиқиб қолмаслиги учун меҳмоннинг сочиға бир челяк шампунъ билан икки бўлак кир совун сарфлашга тўғри келди.

Юзига упа, кўзига сурма қўйдик, тайганинг ҳидларини кесиш учун аямай атир сепдик, шу кўйин Кремлга олиб кетишиди. Ҳукумат аъзоларига қўшиғини айтиб берив, уларнинг қўлидан мукофот олмоғи керак эди. Уни автомобилга ўтқазишиди, у бўлса қўрқиб кетганидан теварак-атрофиға туфлай бошлапти. Бир зумда автомобилнинг ойнаги тупук бўлиб кетипти. У умрида ойнак кўрмаган экан, шунинг учун рўпарамда бўшлиқ деб ўйлапти.

Унинг таржимони, менинг мижозим бу ошиқни йўқдан бор қилганди, яъни унинг учун ҳаммасини ўзи ёзиб, ёзганини аслидан таржима деб кўрсатган эди. Бу иши учун у пулнинг тагида қолиб кетган эди. Ошиқнинг бўлса доғи бутун СССРга таралди. Кўксини орден-медаллар безади. Уни шўроларнинг миллый сиё-

сатига мисол қилиб кўрсатадиган бўлишди. Шимолда унга ўтов қуриб беришди. Синтетик толалардан. У шўрлик бу ўтовда зотилжам бўлиб, бир ўлимдан қолди. Радиода унинг тўғрисидаги узлуксиз эшиттиришлар берилди. Мактаб болалари унинг достонларини ёд ола бошлиши. Кимда ким бу шеърлар ичидаги қалин ўрмондагидек адашиб қолса, икки оларди. Артистлар унинг шеърларини саҳнадан ўқишиади. Улар ҳатто шу қабилага хос бўлган талаффуз оҳангларини излаб тошишади ва бунинг учун юксак унвонларга сазовар бўлишади. Фан номзодлари аллақачон докторлик диссертациялари ёзицига киришишган.

Машина бор кучи билан ишлаб турди. Менинг таниш яҳудий таржимоним унинг шеърлар, достонлар, манзумаларини қаторлаштириб ташлади. Кечаси-ю, кундузи тиимайди. Қўллари қавариб кетади. Лекин биронтасига ўзининг исмини қўймайди. Лекин ишнга яраша мўмайгинна ҳақ олаверади.

Бу воқеаларнинг бош сабабкори эса Тайгада, кулбасининг олдида гулханга исиниб, қўлнадиги суврати чиққан газета билан чивинларни қувлаб, хурмачасига сиққанича спиртдан тортиб ўтиради, ҳушига келиб қолганда эса зўр-базўр торини тириглатиб қўяди. Ченага қўшилдиган кучуклар увлайди. Тайга акс-садо билан жавоб беради. Унга бундан ортиқ яна нима керак?

Бутун мамлакат бўйлаб, унинг ажойиб номи теварагида қанақа шовқин-сурон кўтаришганидан, ўзи қандай буюк дилбар одам эканидан у шўрлик бутунлай бехабар. Буларнинг ҳеч қайсиси етти ухлаб, унинг тушига ҳам киргиз эмас. Кунлардан бирида шўрлик оқин ўзининг кулбасида кўпроқ ичиб қўйиб жон таслим қилади, аммо унинг ўлгани ҳақидаги бу шум хабар Москвага етиб боргунча, менинг ошна таржимоним яна беш йилча марҳум учун янгидан-янги достонлару, қиссаларни қалаштириб ташлади, газеталар эса унинг у дунёга риҳлат қилишганидан бехабар уни кўкларга кўтаришда давом этади. Езувишлар уюшмаси ҳар йили унинг түғиғзин кунида узоқ йиллар самарали яшаши ва янги ижодий муваффақиятлар тилаб телеграммалар жўнатишими қўймади.

Кўп чиазатли шўро адабиётидаги бу оғар жудозлик ошкөр бўлиб қолгандга эса таржимоннинг киссалига оқаб турган оғтим ирмоқ оқишдан тўхтади, беладиган пуллар келмай қолди. Бизнинг бўргут етим қолди. Бутун вужудими қайгу кемирди. Шунда унинг мажседа

миллий онги уйғонди-ю, тарихий ватанини құмсаң қолди. Бир вақтлар у маҳаллий тиілдан қылған таржималарида ёзғанидек, орадан күп үтмай долғали шамоллар ўз қанотида қаҳрамонимизни севған ватани томонға олиб кетди. Севған томони эса, албатта, Ісероил давлати бўлди.

Шу ерга келганды мен собиқ чор империясингиннегамма бурчлари томон кичик халқлар ва элатларга ёзув ва маданият яратиб бериш учун нима сабабдан айни яҳудийлар отланганини айтиб берай.

Шўро ҳокимиияти жонини жабборга бериб, энг кичкина, энг пойгакдаги миллий гурӯҳ учун ҳам нима қилиб бўлса-да, маданият яратиб бериш ҳаракатига тушиб қолди. Очигини айтганды, бу миллий гурӯҳ маданияти йўқлигидан унчалик озурда ҳам эмас эди. Ҳар қалай, у ўз маданиятини барпо этишни орзу қилиб, куйиб-нишайтган эди, деб бўлмайди. Лекин, нима дейсиз — дод десанг ҳам,вой десанг ҳам, ҳамманинг маданияти бўлмоғи керак — инқилобнинг шиори шунақа! Ҳамманинг! Ҳамманингми? Ҳа, албатта! Фақат битта мустасно бўлиши мумкин. Сиз, ҳойнаҳой пайқаган бўлсангиз керак? Албатта! Яҳудийлардан бошқа. Бунақа миллат йўқ, ўзи, бинобарин, бунақа маданият ҳам йўқ. Буни Сталин аниқлаб берди. Марксча фалсафанинг қаърига чуқур шўнғиганида. Ўзининг доҳиёна кашфиётини қылғандан кейин Сталин ҳар қандай қинғир-қийшиқ гапларга ўрин бермаслик учун деярли ҳамма яҳудий ёзувчилари, шонрлари, артистлари, хонандаларини қириб ташлади, гўёки улар ҳеч қачон бўлмагандай бўлди — қолди. Мактаблар ҳам ёпилди, театрларнинг эшигига дамба урилди, тиілни эса тақиқлаб қўйди. Уни ёт тил деб эълон қилди.

Миш-мишларга қараганда яҳудийларнинг ўз маданияти бўлган экан. Бўлганда ҳам анча бой маданият бўлган экан. Эндиликда улар ҳеч нарсасиз, онадан яланғоч туғилгандай шин-шийдам бўлиб қолишли. Гўёғалаба қозонган социализм мамлакатида яҳудийлар бўлмаган ва йўқдай.

Аммо улар бор-ку! Уларни қириб битирмаганлар-ку! Уч миллионча чиқиб қолар! Лекин ўзи ҳам ўлгудай тиришқоқ халқ, бир жойда ўтиrolмайди, доим куймангани куйманган, аллақаёқларга талпинади. Истеъоддога тўлиб-тошган, ғайратидан ёрнлай дейди.

Ниҳоят, чораси ҳам топилди. Халқлар доҳийси томонидан таланган яҳудийлар, дод дейишди,вой дейиш-

ди, йиглаб сиқташди, кейин кўз ёшларини артиб, партяянинг чорлови билан авваллари ҳеч қачон маданиятга эга бўлмаган халқларга маданият яратиб беришга кирнишишди. Юракларининг авра-астарини ағдаришди, тилларини ҳакка чўқигандай дудуқ қилишди ва бегона овозларда куйлай бошлишди. Бепоён мамлакатнинг ҳамма бурчакларида Кавказ тоғларида, Чукотка тундрасида, Сибирь тайгасида кўп миллатни маданият гуллаб-яшнай бошлади.

Дворянлар уясида ўнлаб, йўғ-е, ўилаб эмас, юзлаб СССРдаги қардош халқлар тилларидан таржима қила-диган таржимон деб аталмиш одамлар пайдо бўлди. Албаттаники, уларнинг ҳаммаси яхудиёна бурунга эди. Улар фамилияларини тахаллусга алмаштиришди, аммо бурунни тўғрилаб олиш амримаҳол эди — у пайтларда маданиятнинг ривожи косметик жарроҳлик соҳасидан анча оддинлаб кетган эди.

Аммо улар ўзларининг миллий ўтмишларини соғиниб кўп ҳам сиқилиб юрганлари йўқ, ҳарбийларнинг тили билан айтганда, шаронгта мослашишди. Ютқизишгани йўқ, кам бўлишмади. Янги қардошлар маданиятини барпо этиш учун доқумият мўмайгинна ҳақ тўлар эди — ҳадемай таржимонларнинг қориблари тарзудек дўлтлайб қолди. Уларнинг хотибларининг қулоқларидан бошқа имкони бер ва никони йўқ жойларининг ҳаммасида бўлалаштилар яхтирай бошлиди. Москва теззаратди. Кремъя ҳам. Болгар бўйида ҳам ёнғирдан кейинги қўзаккорендиж яхти тарбиялар потирлаб қал кўтара бошлиди. Соғлараст муаллифлар, панада юрдаган ар通俗ists муаллифлар Россиядаги энг балгиззат сизмасида айланадилар. Миллий азотқозарларни охинлару ошачасар уларни жон-интибаридан яхши кўришига ва валинесъматларининг кўнглини олмоқ учун еттизек бўлиб кетишарди. Москвага келеб турадиган Ҳизонларнинг кети узилмас эди — қўзаклар, сенга балиқлар, сұхсурлар, олмажонлар. Уларни бутувлай нийдериб олиш учун эса ҳатто яхудий латифазарини ўзлаштириб, айтуб юршарди. Лекин улар айтганда бу латифазарнинг куладиган жойи билинчай қоларди.

Аммо яхудийларнинг ижодий иштаҳасини ёлғиз кинчик халқларнинг ўзи билан қондириб бўлмас экан. Улар киши билмас тарзда улуғ рус маданиятига ҳам тегина бошлидилар ва секин-аста жуда хотиржамлик билан уни ҳам бойитишга тушдилар.

Маътумки, яхши нарсанни яхшилайман деган одам

уни бузади, холос. Сиз шўро давридаги рус адабиётидан бирон нарса ўқиганмисиз? Уқиган бўлсангиз, бир нарсани пайқаган бўлишингиз керак; кўпгина китоблардан яҳудийларнинг нафаси сезилиб туради. Аҳён аҳёнда мен ҳатто ҳозирги рус адабиёти Москвада эмас, Ленинградда эмас, балки Одессада яратиладими деган ўйга борардим.

Очигини айтганда ўзим худога ишонмасам ҳам айтман — яҳудийларга ўз маданиятига эга бўлишни тақиқлаб қўйғанлари учун Худонинг қаҳри келди ва уларни жазолади. Ўзининг маданиятига эга бўлмагандан кейин яҳудийлар чор-ночор қўшиларининг маданиятига дахл қилдилар ва бу борада тўйиб-тўйиб хунар кўрсатдилар.

Мана, мисол учун, рус қўшиқларини олайлик. Шўро давридагисини. Фуқаролар уруши давридан бизнинг кунларимизгача яратилганини. Яхши қўшиқлар. Дилбар қўшиқлар. Ҳалқ қўшиқлари. Рус кишиси, панд еб қолишини хаёлига келтирмай бажону дил уларни шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам куйлади. Мен ҳам анча вақтгача куйлаб юрганман, ҳеч нарсани пайқаган эмасман. Лекин бир куни бир музика мунаққиди — албатта, сезиб тургандирсиз, у менга музикадан сабоқ берган эмас, балки соч-соқолини олдиради. — шу мунаққид десангиз менинг кўзимни очди ва масаланинг илдизига назар ташлашга унади. Биласизми, қарадим-у, ҳангманг бўлиб қолдим. Қайси бир рус қўшигини олманг, деярли ҳамиша унинг замирида яҳудий куйи бор экан. Қаердан? Нечук?

Жуда жўн. Совет Иттифоқидаги қўшиқчи бастакорларнинг кўпчилиги ҳамма вақт бўлмаса ҳамки, лоақал сўнгги пайтларга қадар бизнинг уругимиздан — ўзимизнинг яҳудийлардан бўлган экан. Мен композиторларнинг тўртта кооператив уйининг хизматини қилар эдим. Шунинг учун гапимга ишонаверинг — нима деётганимни биламан.

Хўш, композитор ўз ижодида қайси куйларга таяниб иш юритади? Жавоб равшан — ҳалқ куйларига. Бу куйларни у она сутни ё бувисининг сутни билан бирга ўзлаштирган. Улар бу куйларни бўлғувси бастакорга бешиги устида куйлашган.

Қани, менга айтингчи, ҳозирги пайтда бўлғувси бастакор бешикда ётиб, Бобруйскда ёхуд томирда яшайдиган яҳудий бувисидан нимани эшита олади? Албатта, рус терминларини эшитмайди. Менга ишона-

мерит. «Хүн, сөзмөни жарыни ҳам эшиткәйди! Күзим түбкүта көтәр экәц, у ўтроолык белгеләри мөрсәләштән гәмгия қўшишларни тинглайди. Айни шу қўшишлар учун синчиз миссига ўриашаб ҳолади. Орадан күп шахалар ўтказ, рут ҳалқи ҳамижичатлик балан ани шу сал-вал шарқона тусла эта бўлган гамгия қўшишларни айтга бошлади.

Мисол учун. Шимолий ҳалқи хорини олайлик. Архангельскдан. Булар денгизчилар да. Шунақа ашаддий славянларки, қўяверасиз. Брисча кўйтакларига хўрз суврати тушнирилган. иштонлари бўздан, этиклари мойланган. Соқоллари — курак нусха. Аёллар сарафанда. Ҳаммаси малла. Кўзлари осмондай мовий. Хуллас қадом, бориб турган асли ўрис. Ҳатто татар истилочинларининг қўли тегмаган. Айтишларича, татарлар шимолга бу қадар олис кириб боришмаган эмиш. Боришмаган бўлса, шунисига ҳам шукур. Акс ҳолда биз ҳаётдаги кўпгина шодликлардан маҳрум бўлардик. Бизнинг ҳиссамизга фақат бўялган малла қизлар қоларди, холос.

Мен чалғиб кетдим. Демак, Шимолий хор. Денгизчилар қўшиги: «Хой, сен Шимол денгизни». Ё Парвардигор — бир бошлашса, бир ёйниб айтишса борми, ўзимни тўхтатолмайман, худди маҳшар куни Синагогдагидай кўзимдан ёшим шашқатор.

Еки «Баҳодир казаклар» қўшигини олайлик. Ҳеч кимга сир эмаски, агар Россияда антисемитлар бўлса, уларнинг энг ашаддийлари — казаклар. Яҳудийлар билан казаклар икки дунёда чиқишимасди, дейди олимлар. Бир сўз билан айтганда, ит-мушук, музу олов.

Энди бир дақиқа тасаввур қилиб кўрингчи, — саҳнага бир тўп казаклар чиқиб келди, шапкаларининг тагидан гажаклари ўйнаб чиққан, башаралари қароқчиникидай, лампаслик шим, ҳар бирининг биқинида қилич. Бирдан рақсга тушиб кетишади, ашуланни ванг қўйиншади. Биласизми, биринчи садоларни эштишим билан нимани истаб қоламан? Бармоқларим билан камзулимни ушлаб олсан-у, мен ҳам рақсга тушиб кетсан! Сизга ёлғон, менга чин — казаклар жуда ўринлатиб, яҳудийча никоҳ рақсига ўйнинга тушишди. Агар бирор фарқи бўлса, шундан кўринидики, казаклар безориларча шовқин кўтариб ҳуштак чалишди, ўрис дегани ҳуштак чалмаса туролмайди-да. Ҳуштаксиз ўйин ўйин эмас. Ҳаёт ҳам ҳаёт эмас. Ана шунақа, азизим. Вақт ўчини олади. Агар Россияда битта ҳам яҳудий қолмаса-да,

барибир, ҳали кўп йиллар мобайнида ундан яҳудийнинг руҳи йўқолиб кетмайди. Русларнинг бола-чақалари ҳам яна неча авлодлар давомида яҳудийча услубда кўйлаб рақсга тушади. Кичик ҳалқлар тўғрисида-ку гапирмай қўя қолса ҳам бўлади. Ана шунаقا гаплар. Лекин сиз ҳикоясини тамом қилишти деб ўйламанг.

Айтишларича, Дворянлар уясила одам анча сийраклашиб қолган эмиши, менинг кўпгини мижозларим иссиқ жойларини совутиб Йероилга кўчиб ўтипти. Баъзи бирорвларни у срда учратдим ҳам. Қадимий романларда ёзишгани каби аяичли маизара. Янги жойда кўкаришмапти. Замии бошқами, ё калла ўзгачами? Лекин каллани алмаштириб бўлмайди-ку! Яна бунинг устига, ёшининг ўтиб қолган бўлса! Бу СССР да эди — яҳудий оқинлари-ю, оишиқлари битта сурнайни чалиб ўрганиб қолишган эди. Уларни қайта ўргатолмайсан.

Бир нусха маҷаллий газеталарга мақолаларини сукшишира бошлади. Нима бўлди, денг? Газетадагилар бошларини чанглаб қолиши. У нусха шўровий қолипларни Йероилчасига мослаштироқчи бўлипти. Агар хотираам панд бермаса, у тахминан бундай ёзган экан:

«Бизнинг жонажон Үлиқ денгизимиз». Ёки: «Қудуси шариф аҳолиси йиги девори олдида шанбани хушвақтлик билан ўтказди».

У ҳозир касбини ўзгартирган, устачилик билан умргузаронлик қиляпти. Янги туғилган ўғил болаларнинг қўлини ҳалоллайди. Турмуши чакки эмас.

Бошқа бир мижозимнинг ишлари эса анча чатоқ бўлди. Москвада у гўянда кампирлар учун достонлар ва ҳалқ марсиялари ёзиб берарди. Бу кампирларни Москвага ҳукумат аъзолари олдида гўяндалик қилиш учун олиб келишарди. Мижозим уларни кўриб, ҳалқ ижоди булоқдай жўш ураётганидан хурсанд бўларди. Лекин у чинакамига устаси фаранг эди.

Йероилга келиб, у теварак-атрофига назар солди, кўкрагини тўлдириб, тўйиб-тўйиб нафас олди ва тарихий ватанида ўзининг биринчи асарини яратиб яҳудий ҳалқига туҳфа этди. Бу марсия эди. Номи ҳам жўнгина бўлиб, «Рус қайнотининг Йероилда абсорбция қилинган куёв ҳақида йигиси» деб аталарди.

Бу марсия қўйидаги сўзлар билан бошланади:

«Ҳой сен азиз азamat йингит,
Куёвгинам Аарон Монсеевич».

Биринчи мисрадаги «Хой» сўзи Исролда баъзи бирорларни ҳушёр тортириди.

«Қадрдоним, менинг пейсатим», — деган мисра бор эди асарнинг ўртасида. Бу мисрада диндорларга тегиб кетадиган гап бор эди. Пейслик яхудийлар бор. Россиядан келган яхудийлар уларни «пейсат» деб аташади. Улар бу мисрадан қаттиқ хафа бўлишлари мумкин эди. Асарнинг яна бир жойида «ухо-жуҳо, кит балиқ» деган иборани ҳам ишлатган экан, шу «жуҳо»си учун унга бутуилай тескари қарайдиган бўлиб қолниши.

Асари ўтмади, гўяндалик бўлмади. Муаллифнинг руҳи тушиб кетди. Мазаси қоча бошлади. Лекин ҳали бутунлай нохуш бўлгани йўқ эди, шекилли.

Кейинчалик бир танишимдан эшитдим. Исрол вертолётлари узоқ излагандан кейин уни Синай саҳросидан топишибди. Куёшда куйган, жазирада суви қочиб тарашадай бўлиб қолган ҳолда бадавийлар ўтирган жойнинг гирдида айланаб юрган экан. Бу кум саҳросида Худо маданият улашаёттанида кеч қолган бирон қабилга топилаб қолар деб умид қилиб юрган кўриниади. Шунака бўлиб қолса, яна унинг хизмати асқатиб қоларди да...

Атлантик океани устида.
Баландлик — 3060 фут.

Эди бўлсез тайёр бўлиб туришг. Гамғин бир воқеани эшитасиз. Лекин аввалига у сизга кулгиги кўриниш мумкин. Адабий таниқачилар — Москвада мен уларниң дэйрли заммасини танирдим, танигандা ҳам башарасидашника эмас, ҳатто бошидан танирдим, чунки ўзигиз билб турганингиздай, уларнинг барни менинг мажозларим эди — ҳалқ айтганни каби, бу кулги кўз ёни зорлами кулги бўлази.

Москвада Матвей деган бир журналист бўлгувчи эди. Фамилиясини тилга озмай қўя қолайлик. Баъзи бирорларга тегиб кетини мумкин. Бу Матвей деганимиз анича-мунча таниқали журналист эди. Адабий донорларда айтишларнича истеъод учқунидан бебаҳра эмас эди. Бироқ эътиқод масаласига келсак, унинг бу тўғрида тасаввурни ҳам йўқ эди. Нима дуч келса, шу тўғрида ёзиб кетаверар эди. Оғзига келган ёғонни қайтармас эди. Маълумки социалистик реализм бунақа нарсанн тақиқламайди, аксинча, ҳатто рағбатлантиради. Шу сабабдан бизнинг Матвейнинг ошиғи ҳамиша олчи турарди. Оладиган қалам ҳақи ҳам ҳазилакам бўлмасди.

Журналистлар уйида ҳамма билан, ҳатто ошпазлар билан ҳам оғиз-бурун ўпишганди. Шу важдан мен билан ҳам муносабати қалин эди — албатта-да, модадаги сартарош бўлса, ҳамма казо-казоларнинг соч-соқолини олса, қатордан қолиб бўларканми? Ҳолбуки, калласидаги соchlарни бармоқ билан санаса бўларди.

Хуллас, қуруқ одам эди. Нуъл ҳисоби. Газетада ҳам ёлғонни ёзарди, ҳаётда ҳам ёлғонни гапирарди. Қарз олса, қайтарни эсидан чиқиб қоларди. Таниш-билиши жуда кўп, лекин ҳеч ким унга дўст эмасди. У сизга ёмонлик қилмайди, лекин яхшилик қилишга ҳам қобил эмас. Бамисоли капалакдай. Капалакмисол гулдан гулга кўчиб юради, лекин ўзидан ҳеч қандай из қолдирмайди. Эҳтимолки, ундан ахлат қолар. Жиндай. Зигирдаккина. Чунки ахлат қолдирниш учун ҳам одам бирон нарсага эга бўлмоғи керак.

Албатта, Москвада ҳамма яҳудийлар ақлдан озиб, сионизм касали борган сари авжга чиқаётган кезларда Матвейга ўхшаганлар аввалига ҳеч нарсани сезишмади, гап нимада эканлигини фаҳмлаб қолганларидан кейин эса ҳукмдорларга садоқатларини намойиш эта бошлишди. Ҳудди циркдаги масхарабозларга ўхшаб. Агар сионизм муҳри билан тамғаланган бўлса, ўзларининг аввалги ошна-оғайниларнинг қадам изи қилмай қўйиншиди, ҳатто қўнғироқ қилишни ҳам бас қилишиди.

Мен-ку бор-йўғи бир сартарошман. Ҳатто мен билан ҳам салом-аликни йиғиштирди. Мен ҳали ишдан кетмагандим, лекин Матвей менда соч олдирмай қўйди. Бир куни эса кўчада кўриб қолиб, югуриб нариги бетга ўзини олди. Шунақа ҳовлиқиб ўтдики, троллейбуснинг тагига тушишига сал қолди.

Кўрқоқ маҳлуқ. Бунақаларни болалигида шунчаки, ҳар эҳтимолга қарши калтаклаб туришади, армияда кечаси солдатлар тўшагининг тагига сийиб қўйиншади, турмада эса жиноятчилар уларни ёғоч кроватларнинг тагидан чиқармайди.

... Мен Москвадан кетиб, Ислонларни насибамни ҳам охирига етказиб, Римда Америкага виза кутиб ўтирадим. Газета ўқиётуб, кўзларнига ишонмай қолдим. Ўша Матвейни йирик бир сионист деб, яҳудийларнинг Ислонларни кетиш ҳуқуқи учун курашчи деб таърифлашипти. Уни Москвада ҳукумат таъқиб остига олган эмиш. Бизнинг Матвейимизни Кремль чангалидан халос этиш учун Англия ва Америкада турӯҳлар тузилипти. Авва-

Лига буларнинг бари газетанинг олди-қочдиси деб ўйладим. Москвадаги ажнабий мухбир бирор нарсани чалкаштирган бўлса керак. Улар ҳам Россияда қўркувдан дағ-дағ қалтирашади. Йўқ, ундоғ эмас экан. Бошқа газеталар Матвей билан суҳбатларни эълон қилишини. Бизнинг Матвей шўро яҳудийлари номидан гапноряни, шўро ҳукуматини фош этяпти, жаҳон жамоатчилигини даъват этяпти. Хуллас қалом, атоқли курашчи, оташин сионист.

Роса бўлган экан, деб ўйладим. Е мен жинниман, ё бутун дунё ақлдан озган. Бу орада Москвадан яҳудийларнинг янги гуруҳи келиб қолди, уларнинг орасида менинг собиқ мижозларим ҳам анча-мунча экан. Мен аста суриштира бошладим — Матвей билан нима мўъжиза рўй берди? Биз, яъни унинг замондошлари қандай қилиб шунаقا зўр миллӣ қаҳрамонимизни — яҳудийлар пайғамбарини назардан қочирибмиз? Биласизми, ҳамчалари мийигида кулишади-да, бир нарсалар дейнишади. Уларнинг узуқ-юлуқ истеҳзоли ибораларидан мен тахминан шундай бир манзарани кўз олдимга келтирдим.

Матвей енгилтак одам сифатида нима учун ҳамма яҳудийлар ақлдан озганини, уларни туппа-тузук турмушиларидан кечиб, олисдаги номаътум Исройлга чорлаётган сабаб нима эканини анча вақтгача тушунолмай юрди. Нима учун Матвей ҳамиша эҳтиром билан қараб келган атоқли ёзувчилар, артистлар, режиссёрлар ҳам Исройлга қараб югуришяпти. Ахир уларга нима этишмәётган эди? Улар учун ҳамма нарса мұхайё эди-ку, қўш сутидан бошқа. Матвей калласини ишлатиб, демак, уларни Исройлда аввалиндан яхшироқ шаронт кутмоқла деган хуносага келган. Кейин бирдан ваҳимага тушган: то у боришига аҳд қилгунча қолганлар етиб бориб, ҳаммасини бўлишиб олишса-я? Матвей қуруқ қолса-я! Шундан кейин қўркувдан юраги ёрилай-ёрилай деб, ОВИРга ариза берган. Матвейни турган гапки, ҳамма таҳририятлардан кафшини тўғрилашган. Аммо унинг пулдан қиситган жойи йўқ эди, шунинг учун уячалик азият чекмади. Жўнашга рухсат беришларини кута бошлади. Яҳудийларга тез-тез аралашадиган бўлиб қолди, аэропорга бориб турадиган, омади кулганларни кузатадиган бўлди.

ОВИР Матвейга визани рад этди. Нима учун? ОВИР қандай мантиқ асосида ҳаракат қилишини биладиган бирор тирик жон борми ўзи? Рад этишди — вассалом.

Айтишади-ку, изоҳга ҳожат йўқ. Шўрлик Матвей ОВИРдан тарвузи қўлтиғидан тушнб чиқиб кетади. Кўзда ёши шашқатор. Қараса, рўпарасидан хорижий мухбир келяпти. Журналистлар уйида орттирган таниши Матвейдан ҳол-аҳвол сўраб, ҳаммасини билиб олади-да, унинг тўғрисида Фарбда мақола эълон қиласди. Ҳамма гап шундан бошланади.

Матвей шуҳрат қозониб кетади. Унга Нью-Йоркдан ва Лондондан таниқли яхудийлар, парламент депутатлари, жуда донгдор журналистлар қўнғироқ қилиб туришади. Уни қўллаб-қувватлашади, ундан ифтихор қилишларини, унинг гурбатхонасида ҳам эрк нури порляяжагини айтишади. Хуллас бошқа ишлар ҳам шурӯдда бўлади.

Матвейнинг боши айланиб қолади. У бу гапларга чиппа-чин ишонади.

Худди шу кезларда шўро ҳукмдорлари унинг телефонини узиб қўйишади. Жаҳонда норозилик бошланади. Матвейнинг суврати газеталар саҳифаларидан ўрин олади. Хулласи калом, инҳоят унга виза беринганида Матвей узил-кесил қолган ақлидан ҳам ажраб бўлган эди ва бутун дунё уни қучоқларига босишга муштоқ деган қарорга келган эди.

У Исройлга бормади. Қўлами тўғри келмади. Унга Америка тўғри келарди. Бутун сайёра тўғри келарди.

Нью-Йоркда на тўда-тўда мухбирлар, на оркестр бор эди. Матвейни кутиб олгани ҳеч ким келмади. Уни бошиқа мұҳожирлар билан бирга қаланғи-қасалғи бир меҳмонхонага жойлашди. Тўрт томонида суварак. Овқат-повқат учун қўлига юз доллар тутқазишида, ўзини қолдириб кетворишиди. Матвей ҳанг-манг бўлиб қолди. У ёққа югурди, бу ёққа югурди. Сенаторларга, журналистларга, миллионерларга учради. Бу ёғи қандоқ бўлди? Нима гап ўзи? Нима бало мени танимадиларми? Бу менман — улуғ сионист, яхудийпараст Матвейман!

Улар бўлса ундан тарақайлаб қочишарди. У ҳадеб сурбетлик қилиб жонларига тегиб кетганда унга ётиги билан тушунтиришади; сионистга энг маъқул жой Бруклинда эмас, Сионда, Америкада ҳеч кимниңг сенга кўзи учиб тургани йўқ эди.

Бир куни уни гарансиган ҳолда учратиб қолдим, у гўё бошига тўқмоқ тушгандай эди. Мен билан гаплашмади. Бунақалар билан пачакилашмаймиз, дейди. Фақат Америка Кўшма Штатлари Сенати даражасида

бўлса гаплашамиз. Сенларнинг ҳамманг хашакисанлар. Менинг кўзим пишиб қолган: қарасам, эсидан оғяни. Охири «вой» бўлади. Кирди-чиқди бўлиб қолипти. Раҳмим келиб кетди, ҳар не бўлганида ҳам одам-ку! Тирик маҳлук. Ердам бермоқчи бўлдим. У бўлса, менга бошдан оёқ ижирғаниб қаради-да, қўлини ҳам узатмай, йўлига кетаверди. Кейин аҳволи жуда ёмон бўлди. Қайси томонга бош урмасин ҳамма жойда ундан касалдан қочгандай ўзларини олиб қочишиди, қашшоқланиб, кунини кўролмай қолди. Америкачасига қашшоқ бўлди. Витриналарда ҳамма нарса бор, чўнтакда ҳемири ҳам йўқ. Шунда Америкада амакиси борлиги эсига тушди. Амакиси Нью-Жерси штатида дўкон тутарди. Матвей унинг ҳузурига бош уриб борди. Ердам сўрай деса, ғурури йўл қўймайди, ҳар ҳолда миллий қаҳрамон эмасми! Амакисининг ўзи эса била қолмайди. Бирон цент ҳам бермади. Фақат ўтиб кетган бобосининг сувратини совға қилди. Матвей Нью-Йоркка қуруқ ҳамён билан қайтиб кетаётганида автобуснинг деразасидан сувратни улоқтирди. У кўчакўйда яҳудийларга рўпара келганида, уни титроқ тутар эди. Бундан буён бу одамлар унинг шахсий душмани эди. Улар ўз қаҳрамонига хиёнат қилган нокаслар эди. Ва, албаттаки, бунга номутаносиб эди улар. Москвада юрганида Матвей унчалик ҳам заковатли кўринмас эди, лекин соғлиғи жуда зўр эди. Одам эмас, бамисоли чинор. Нью-Йоркда тагидан болта урилгандай қулади. Кўчада кетаётниб йиқилди-ю, юраги ёрилиб, бир зумда жони узилди-қўйди.

Ҳаётда ҳамма нарса аралаш-қуралаш-да, кулги ҳам, фожна ҳам.

Мен унинг дағи маросимида қатнашдим. Матвейни Нью-Жерси штатидаги кичкина бир шаҳарчада дағи этишди. Ҳа, ўша амакиси дўкон тутадиган штатда. Амакисига ҳурматан маҳаллий жамоанинг ҳаммаси азадор хонадонга йиғилиб, Россиядан келган шўрлик яҳудий муҳожирининг хотирасини ёд қилишди. Матвей сара ёғочдан ишланган қимматбаҳо тобутга солинган эди. Тобутнинг устига олти бурчакли юлдузнинг суврати чакилган. Амакиси хасислик қилмалти. Унинг гапига ишонса, дағи чиқими унга беш минг долларга тушипти. Маҳаллий раввин ўхшатиб ваъз айтди. Уни эшитиб, жигарларим хун бўлди. Негаки, маросимга йиғилган бир тўда америка яҳудийлари орасида уни ҳаётлигида билган одам, унинг тентак бошини тирик-

Лигнда қўлларида ушлаган, қайчи ёрдамида бу бошга зеб берган одам ёлғиз мен эдим.

Раввин уни Матвей деб эмас, инглизча йўсинда Мэтью деб атаб, унинг ҳурматини бажо келтириди. Ҳолбуки, у бу ҳурматни жаҳон яҳудийларидан тириклигига кўришни орзу қилган, лекин орзу орзулигича қолиб кетганди. Раввин унинг шаънига мадҳия ўқиди. Уни улуғ сионист инсон ҳуқуқлари учун оташин курашчи, ута истеъододли журналист, халқимизнинг қаҳрамон фарзанди, донгдор шахс, қўрқув билмас довюрак инсон деб атади.

Бир тўда америкалик яҳудийлар кўзларига ёш олишди. Лекин номигагина, ёхтиёт бўлиб. Киприкларига сурган бўёқлари оқиб кетмасин деб. Ҳазми таом иўсини бузилмасин деб. Тушлик вақти яқинлашиб қолганди. Раввин очилиб кетиб, борган сари авжига чиқа бошлади. Менга шундай туюлдики, Матвей ҳозир ётган жойидан сакраб чиқади-ю, миннатдорлик билан раввиннинг бўйнига осилиб олади.

Е Парвардигор, део ўйладим. Бу гапларни Матвей тириклигига эшиганида борми, у ҳеч қачон ўлмаган бўларди. Амакиси унинг дафи маросимга харжлаган беш минг долларини ўзига бериб қуя қолганида, у но-чорликка тушмас ва юраги ёрилиб ўлмасди.

Уни кичкина яҳудийлар қабристонига дафн қилишди. Амакиси бу қабристондан ўзи учун жиндай ер олиб қўйган экан. Қариндошлигига борио, бўлажак қабристонинг этагидан жиянига жиндай жой оерди. Хизматкор негрлар тасмалар ёрдамида тобутни бегона чуқурга туширишди, сўнг унинг устидан бегона тупроқ тортишди.

Дафи маросимидан қайтиб келаётганимда кўнглим беҳузур бўлиб қайд қилишимга сал қолди.

Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.

Менга ростингизни айтинг — гапларимни тинглаб ўтириб, бу Аркадий Рубинчик деганлари — шунчаки бир хашаки иғвогар экан, зардаси қайнаб, ҳамманинг устига мағзава ағдараверадиган бир кимса экан деган ўйга бормадингизми? Бўлмаса, у ҳадеб айтмаган жойга ўйнмаган таёқ бўлиб, тўғри келган-келмаган жойга бурнини сукавермасди, шунча жавобсиз савол бериб, бутун дунёнинг бошини қотирмаган бўларди демаяпсизми?

... Қизиқ-да нега мен бу гапларнинг ҳаммасини юрагимга яқин оларкинман? Ким менга бунинг учун раҳмат дейди? Раҳмат демагандан ҳам, бирор мени эси бутун деб ҳисоблармикин?

Худога шукур, қўлинида ҳунарим бор. Э-э, ўриндингни ёнида туравермайсанми, инсон! Ҳуснбузар билан қопланган башараларни қиравермайсанми, ювилмаган патила сочларни турмактайдермайсанми? Ҳар гал қўлингни совуилаб юавермайсанми, бирор фалокат касални орттириб олмай десанг. Аммо бунинг иложи бўлмайди-да! Айтайлик, биттасининг сочини оляпсан, аммо, қани энди бир лаҳза оғзи тинса-чи! Лекин жуда қизиқ гапларни гапириб беради. Мен, ахир темир эмасман-ку! Ҳаяжонлана бошлайман, сўраса-сўрамаса, маслаҳатимни айтаман. Унинг ўз қарашлари бор, менинг қарашларим сал бошқачароқ. Хуллас, бир одамнинг соч-соқолини оламан-у, ўзимга битта душман ортириб оламан.

Мана, масалан, бир нарсанн сира ҳазм қила олмаяпман-да: Россиядан келган яҳудийлар орасида кимда-ким у ерда ифлос, виждонсиз одам бўлган бўлса, бу ерда ҳам ўшанинг омади юришган. Нима дерди бунақаларни — узукка кўз қўйгандай-да! Илғор ғоялар йўлида қийналиб, жон фидо қилиб, курашганлар, турмаларда ўтирганлар эркин дунёга чиқишилари ҳамоно пешоналари тақ этиб деворга тегди. Эркин дунёning уларни кўргани кўзи йўқ.

Истроилнинг ўзини олиб кўринг! Кимни бағирларига олишди у ерда? Бизникилардан ким у ерда ватанпарвар деб ном чиқарган? Ким кўкрагига уриб, бунақа ватанпарварлиги етарли бўлмаган одамларни ғазаб билан фош қиласди? Билмайсизми? Ҳа, ўшаларда СССР да энг сўнгги кунгача — биз орқаларига телиб қувиб солмагунча, шўро ватанпарвари бўлиб керилиб юрган, катталарнинг кетини ялаб, тамшаниб ҳузурланган, ҳукумат уюштирган митингларда, умуман, жаҳон сионизмига, хусусан, истроил агрессорларига қарши баҳамжиҳат овоз берган кимсалар...

Э, худойим-ей, уларга лоақал ўзларини қайта қуриши ҳам зарур бўлмади-я! Улар ялайдиган янги кетни топдилар-у, жон-жаҳдлари билан унга ёпишдилар-қолдилар.

Айниқса, журналист биродарларимиз. СССР да улар радио ва газеталарда шунақа сайрашардики, қўяверасиз. Коммунизм масаласида-ку Рим папасидан ҳам

авлиероқ әдилар. Тұс-түполондан фойдаланиб, СССРдан чиқып олишди. Үнчалик хатарга дуч келгандар ийүқ, лекин құрқувдан ичларидан зил кетиб чиқиши. Кейин десангиз, қоматларини ростлаб олишгандан кейин уларни күрсангиз. Қош-қовоқларигача аксиликомунизмга ботиб кетиши. Уларнинг олдида Бавариянинг Франц-Йозеф Штраус тинчликнинг оқ кабутари бўлиб кўринади. Яна уларнинг қўлида микрофон, яна газеталар уларники. Фош қилишади, лаънатлашади...

Лекин мен сизга айтсам, мени кечирасиз-у, дунё ҳам бунақа ўлаксаларга муштоқ экан-да! Ҳозир ахлатнинг нархи ошиб кетибди. Темир парданинг иккитомонида ҳам.

Ҳатто америкаликлар ҳам... Ҳеч бўлмаса, америкаликлар бу нокаслардан жиндай ҳазар қилса бўлардику! Қаёқда дейсиз!

Менинг бир мижозим бор эди. Жуда яхши зиёли одам. Ошкора айтган фикрлари учун Сибирида ўтириб келган. У СССРдан кетгани ийүқ, уни СССРдан қувиб юбориши. Шунда у бу ердан туриб, курашини давом эттиришга аҳд қилди, ўтириб келишига сабаб бўлган фикрларини бутун Россияга эшииттириб, айтмоқчи бўлди. Радиостанцияга борган эди, уни яқин йўлатишмади. Бизга эътиқодли одамлар керак эмас, улар билан бўлсанг, бошинг ғавғодан чиқмайди. Штатимиз ҳам тўлиб қолган.

Менинг мижозим штатларини кўздан кечирипти-ю, кўзларига ишонолмай қолипти. Ҳаммаси КГБнинг со-биқ айғоқчилари эмиш. Маош олмай ишлаганлар. Жамоатчилик асосида деганларидек, чақимчиликка муҳаббатлари зўрлигидан одамлар устидан чақув ёзган. Уларни гап-сўзсиз бажону дил ишга олишади. Синовдан ўтишган-да! Бунақаларда ўзининг фикри бўлмайди. Зигирдай виждон ҳам бўлмайди. Нимани буюрсанг, шуни қилишади. Гап қайтаришмайди. У ерда ҳам, бу ерда ҳам. Тўғри, бу ерда тузукроқ ҳақ олишади. Валютада.

Баъзан менга шундай туюладики, бизнинг ҳаётимиз бошдан оёқ цирк. Мана, эшиитинг. Бир кимса билан ҳаёт йўлларимиз бир неча марта кесиши. Ҳар хил минтақаларда, дегандек. Сиз, албатта, сезиб турган бўлсангиз керак — кесишиш нуқтаси ҳар гал менинг сартарошхонамда бўлган.

Москвада унинг омади юришган эди, у альпинист қояга чиққандай, амал зиналаридан юқорига тирма-

шиб, анча күтарилилган эди. Бир хил одамлар бор — улар уйқуларнда ганириб чиқишиади. У ҳам шу хил тоифа одамлардан — у тушида ҳам «КПССга шон-шарафлар!» деб қичқириб чиқади.

Шўро ҳалқининг энг ёвуз душманлари бўлмиш Исроил агрессорлари ва Америка империалистларини радиодан чунонам фош қиласдикки у, қўяверасиз. Шўринг қургур кампир Голда Меирни оёғидан судраб, ялмоғиз кампир дермиди-ей, жодугар, қашқир дермиди...

Қуддуси шарифда менинг ўринидигимга ялпайиб ўтири-ю, томдан тараша тушгандай деди:

— Голда Меир дунёдаги энг улуғ аёл, Инжилдаги қаҳрамонлар янглиғ. Мен унинг оёқ изларини кўзимга суришга тайёрман.

Биласизми, бу гапини жуда самимий қилиб, чин юракдан чиқарно гапирди, ҳатто кўзларида ёш ялтиради.

Нью-Йоркда у яна менинг ўринидигимга ўтириб қолди. Иш билан Америкага келиб қолган экан. Ўзи Лондонда турар экан. Инглизнинг валютаси Исроилнинг агулидан бақувват-да! Ҳар доимдагидек, радиодан санамоқда.

Эхси қаидлонимга ҳазмлашгандай дейман:

— Қандай юрилтилар давлатпеноқ қироличамиз? Телевизорда тузуккина жонон кўринали-а?

Бирдан ғазаби тутди-ку! Үринидан сапчиб туриб кетди.

Сиз — биродари азиз Рубинчик, бунақа бемаза гапларингизни қўйинг. Мен ўзиб қолсан ҳам одамда қироличамини дақорат қиласдириб қўймайман.

Подшопараст яхудий!

Биласизми, мен унга қараб турибман-у, ичимда ҳозир «Парвардигор, қироличани асра!» деган инглиз мадҳиясини бор овози билан айтиб юборади деб ўйлајман.

Яхудийча оҳангда, такаббурлиги британча, овозида коммунистик темир жарангি билан.

Нимага бу ҳақда гапириб беряпман? Нима сабабдан бу мени ташвишга соляпти? Сиз менга тушутириб беролмайсанзми? Мен, албатта, икки дунёда ҳам одам бўлмайдиган тўнгакман. Тўнгаклар билан букрилар эса, ўзингиз биласиз, фақат гўрда тузалади.

*Атлантик океани истида.
Баландлик — 30600 фут.*

Лейтенат Шмидтнинг болалари ким? Буни биларсиз деб ўйлайман? Сабабки, иккита одессалик ёзувчи улар тўғрисида китоб ёзишган. Бу китоб бутун Россияда машҳур бўлиб кетганди. Машҳурликда ҳатто, айтайлик, Лениннинг «Бир қадам олға, икки қадам орқага» деган дохиёна асарини ҳам ортда қолдирди. Бинобарин, Ильф билан Петровнинг асарини ўқимаган бўлса, фақат бирор ялангоёгу ёхуд телба одам ўқимаган бўлиши мумкин.

Мабодо сиз шунаقا бир ноёб нусха бўлсангизки, ҳақиқатан ҳам қандайдир узрли бир сабаб билан лейтенант Шмидтнинг болалари ҳақидаги китобни ўқимаган бўлсангиз, майли, марҳамат қилиб эшигининг — гап нимада эканини мен батафсил гапириб берақолай.

Инқилобдан анча аввал Россияда император Флотининг лейтенанти Шмидт деган бир одам яшаб ўтган. Ураслашган немислардан. Тузуккина одам бўлган. Бу лейтенант ўзининг кемасида исён кўтарган. Бироқ бу исён большевикларнинг инқилобидан анча олдин содир бўлгани учун подшо Николай II бу исённи осонгина бостирган, лейтенант Шмидтни эса қатл этишга буюрган.

Шўрлик лейтенантга одамларнинг жуда раҳми келган. Инқилобдан кейин кўчалар, заводларни унинг номи билан аташган. Бу номни ҳар бир мактаб боласи ёлдан билган. Худди шу даврларда Ильф билан Петровнинг ўлмас асарида тараинум этилган лейтенант Шмидтнинг болалари дунёга келади.

Шуниси маълум эдники, лейтенант Шмидт бўйдоқ ўтган, хотин-қизлар масаласига ҳам жуда қаттиқ бўлган. Бинобарин, унинг на қонуний, на ҳаромн болалари бўлиши мумкин эмас эди. Аммо бу ҳол фақат тарихчиларга-ю архив ходимларига маълум эди, кенг ҳалқ оммаси эса бундан бехабар эди. Шу сабабдан омманинг шўрлик лейтенантга муҳаббати осонгина унинг аллақаёқандир пайдо бўлиб қолган бола-чақаларига кўчган. Унинг бола-чақалари ҳам негадир ит балиқдай үргулаб кетган эди. Одамлар уларнинг ҳаммасини суйиб, ҳеч қайсисидан меҳрини аямаган.

Турфа хил қаллоблар, қарнию ёш муттаҳамлар бор, ҳаммаси ўзини лейтенант Шмидтнинг ўғли деб эълон қилган. Улар бутун Россияни бўлак-бўлакларга ажратиб, ҳар бирин ўзининг бўлагида хусусий одамлардан

ва жамоат ташкилотларидан бемалол ўлпон йигиб, роҳату фароғатда умр кечирган. Лейтенант Шмидтнинг вақтинча қийин аҳволга тушиб қолгап фарзандларидан ким ҳам ёрдамини аяр эди?

Ҳозир яҳудийларни СССРдан чиқара бошлаганларидан кейин бутун дунё бўйлаб ўша сиймолар у ердабу ерда кўрина бошлади. Фақат энди улар лейтенант Шмидтнинг ўғиллари эмас, неваралари қиёфасида эдилар.

Оврупо ва Америка бўйлаб, яҳудий ташкилотларида, синагогларда ва бадавлат хонадонларда совға-саломлару хайрия ионалар тарзида ўлжа йигиб мардона шўро яҳудийлари изғиб қолди. Йўқ, булар чиндан ҳам шўро ҳокимиятига қарши кураш олиб борган ва бошини хатарга қўйиб, темир пардадан тешик очган одамлар эмас. Йўқ, булар хавф-хатарга рўпара келмай, кўпчилик орасида Россиядан чиқиб олган, Оврупо ва Америкадаги омадлари чопган яҳудий жамоаларининг жарақ-жарақ пулларидан нафси ҳакалак отган кимслар эди. Шўрлик лейтенантнинг бало-қазога ўҳшаган бу неваралари то сирлари фош бўлиб, мислари чиққунга қадар Оврупони анча-мунча ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Уларнинг касридан энди рус яҳудийлари тўғрисида ҳурмат-эътибор билан гапирамайдиган бўлиб қолишли.

Ушанақа неваралардан биттаси тўғрисида сизга гапириб бермоқчиман. Унинг ўзи ҳам ўша бир вақтлар бўйдоқ бефарзанд лейтенант каби бевақт исён кўтариб, шу важдан муваффақиятсизликка учраган. Қора денгиз бўйидаги шаҳарда туғилиб ўсган. У менга адаш бўлади. У ҳам Аркадий. Фақат фамилияси бошқа. Грач. Аркадий Грач.

Бу олғир йигит муҳожирларнинг биринчи ирмоғи билан Исроилга келган эди. Қўлида иккита эски чамодани билан ёлғиз ўзи келган. Жамики бор-йўқ давлати шу икки чамадонда бўлиб, уларнинг сариқ чақалик қиммати йўқ эди. У бир-икки ҳафта теварак-атрофига разм солди, бу ерда нима билан шуғулланса бўлишини чамалаб кўрди. Қадимий иврит тилини ўрганиш унга сермашаққат иш бўлиб кўринди. Бундан ташқари — самарасиз. Нима наф кўрасан? Сирасини айтганда, тарихий ватаниннинг ўзи ҳам жиз этиб юрагидан урмади. Одамлар ҳам анча тўпори, анойироқ экан. Ҳар қадамда қуруқ сафсата! Бу жиҳатдан яқинда тарк этган аввалги ватанини эслатар экан.

У биринчи қадаминиң қўйди. Ҳар чорраҳада овози борича ўзининг Исроилга муҳаббати тўғрисида, ундан қонини аямаслиги ҳақида жар солди. Ҳатто «жонимни ҳам аямайман» деди.

Уни пайқашди. Унинг теварагида турли сионист аёллар ташкилотида хизмат қилувчи ходималар ўралаша бошлади.

Америкадан келган меҳмонларга уни Россиядан чиққан ҳақиқий сионист сифатида танишири бошлашди, ҳамма нарсага бурнини жиҳириб, энсаси қотиб қарайдиган мудожирларга эса уни ибрат қилиб кўрсатишди.

Унинг ризқига ҳам у-бу чиқиб турди. Сал-пал қарз тегди. Қайтиб берилмайдиган қарзлар. Қандайдир хусусий ионалар. Нақд пул билан. Баъзан қийим-кечак ҳам тегиб қоларди. Машиначига олиб бориб, уларни бўйин бастига мослаб оларди.

Лекин бу аҳвол узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Буни у яхши тушунар эди, шунинг учун ўлиб-тирилиб, навбатдаги қадамига имкон изларди.

Орадан кўп ўтмай бир тасодиф рўй берди. Жуда яхши тасодиф. Фақат уни уқув билан шохидан олиш керак эди-да, то қўллари толгунча согавериш лозим эди.

Олисда, Россияда, у туғилиб ўсган шаҳарда бир яхудий аёлни ҳибсга оладилар. Сионизм учун. Яъни Исроилга кетишни хоҳлаб қолгани учун. Ҳукмдорлар яхудийларни қўрқитиб қўйиш пайида эдилар. Келиб-келиб топғанлари шу аёл бўлди. Уни бир йилга кесишиди. Бошқаларга ибрат бўлсин учун, бошқалар Исроилга кетишни хаёлларига ҳам келтирмаслиги учун.

Бутун дунёдаги яхудийлар оёққа турди. Аёлнинг исми Аня Злотник эди. Унинг номи, номи билан бирга сувратлари ҳам газета саҳифаларида тез-тез учрай бошлади.

Албатта бундан аёлнинг аҳволи енгиллашиб қолгани йўқ. Аксинча, турмадаги тартибларни янада қаттиқроқ қилиб қўйишиди, аёлни эса жиноятчиларнинг қўлига бериб қўйишиди. Улар шўрлик аёлнинг онасини Учқўргондан кўрсатишди.

Хуллас калом, худди эртакдагидай. Мақол борку: эчкига жон қайғи, қассобга ёғ қайғи... Аня Злотникнинг сиёсатга тиши учча ўтмас эди. Бунинг устига ёши ҳам қайтиб қолганди. У Исроилга кетаман деган бўлса, жуда жўн бир сабаб билан бундай ният қилганди. Яхудийлар юртида шахсий ҳаётимни изга солиб юбора-

ман деб ишонган, шундоқ юртда ўзига муносиб бирор эркак топилиб қолар, у билан турмуш қуарман деб умид қилган эди. Бунинг ўрнига турмага тушиб ўтирипти.

Аркадий Грач хотирасини кучлаб, Злотник деган аёлни эслади, ҳатто унинг қариндошларидан ҳам биринкитасини эслади ва омад унга кулиб боққанини фахмлади.

У ҳаммаёққа жар солиб, ўзини Аня Злотникнинг эзи эканини эълон қилди. Шўро ҳукумати уларни бирбиридан айри қилди. У энди жаҳон жамоатчилиги ёрдамила севимли рафиқасини озод қилиши учун ва оиласини тиклаш учун кураш бошлайди.

Ғафбагиларнинг бунаقا гапга суюги борми? Улар қўш қўллаб унинг баридан тутишли. Грачнинг бутун сайёра бўйлаб тантанавор юриши бошланди. Тўгрироғи, сайёранинг яҳудийлар истиқомат қиладиган үнчалик ҳам ёмон бўлмаган қисмлари бўйлаб. Париж, Брюссель, Лондон, Торонто, Нью-Йорк, Майами-Бич. Узиёфатларда сенаторлар билан қадаҳ уриштириши, энг қиммат меҳмонхоналарда турди, фақат биринчи синиф самолётларда учди. Ва ўлпон йиғди. Нимаики ўз ихтиёрлари билан беришса, ҳаммасини олди. Узлари беришга фаросатлари етмаса, шама қилди, шинпшиди. Нақд пулни ҳам, буюмларни ҳам йиғди. Банкда ҳисоб очди. Каттароқ чамадонлардан сотиб олди.

Аркадий сайёра бўйлаб сафарда ойлар кетидан ойларни ўтказди. Ғамзада чеҳрасида ҳамдардлик билдириб турган яхудий аёллари билан, миллионер бизнесменлар билан ва ҳаттоки салкам президентлар ва қироллар билан сувратларга тушди. Еб-инчишлар ҳам меъёридан ортиб кетди. Үрисларнинг одати бор — эртанинг ғамида бугун қоринни тўлдириб олади. Грач ҳам шу одатга амал қилди. Қарабсизки, ёйилиб, қорин қўйиб юборди, ҳатто семизликдан нафаси сиқадиган бўлиб қолди.

У салобатли зодагон одамга айланди. Кийиниша энг янги модаларга амал қилди. Кўпгина машҳур фирмалар Грач телевидениеда чиққанида уларнинг кийини кийиб чиққани учун унга ҳақ ҳам тўлашди.

Аркадийнинг овози таржимонлар орқали турли-туман мамлакатларнинг парламентларида, ҳар хил ҳалқаро комиссияларда янграй бошлади. У ҳатто таниқли одам сифатида тошқиндан озор чеккан Бангладеш ҳалқининг фойдасига ёхуд қўргоқчиликдан азият чек-

кап Марказий Африка қабилалари фойдасига қаратилган хитобномаларга имзо чекди.

Грачнинг ўзи Бирлашган Миллатлар Ташкилоти биносининг олдида ўюнтирилган норозилик очликларила бир неча марта иштирок этди ва бундан соғлинига фойда етди, холос — уч килоча тошини йўқотди. Лекин шуни ҳам айтмоқ керакки, очлик тамом бўлгандан кейин норозилик вақтида емаган овқатлар учун товон тўлашларини талаб қилишини бирор марта ҳам кандо килгани йўқ. Негаки, сиёсат ўз йўлига, лекин ҳисобли дўст айрилмас.

Айрим америкалик, инглиз ва француз яхудий хонимлар, одатда бадавлат одамларнинг аёллари унинг хотинини сезод қилиш учун курашга шу қадар жонжаҳдлари билан шўнгидиларки, ғамзада Аркадийни ўз паноҳларига олдилар. Бу аёлларнинг егани олдида, емагани кетида бўлгани учун қадди-қоматлари ҳам ҳали тик, ажинлари ҳам сийракроқ, ҳусни таважжуҳлари ҳам кўрса кўргудек эди. Аркадий шўрликнинг чўзилиб кетган ёлғизлигини билдирумаслик учун меҳмонхоналар ва шаҳар ташқарисидаги чорбоқларда у билан бир тўшакни баҳам кўришди. Бу билан чинакамига яхудиёна ҳамжиҳатликни намойиш этишди.

У ўзининг Аня Злотникнинг эри эканига жуда ҳам кўнникиб кетди. Синағогларда Аня Злотникнинг тезроқ халос бўлишини тилаб ибодатлар қилишгандан у ҳам астойдил йиглайдиган бўлди. Шу аҳволда бир йил ўтганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят, Аня учун курашга ва унинг эрига ҳамдардликка шунча куч-ғайрат сарфлаган яхудий жамоалари ўртасида хушхабар тарқалди — Аня Злотник ҳибсдан бўшатилини ва Исроналга виза олипти.

Аркадий Грачнинг тилдан қолишига сал қолди. Уни қунъоқлашиб, бетларидан ўпишиб муборакбодлар қилишди. У бўлса кўздаги ёшини тиёлмасди. Фақат бу кўз ёшлар бутунлай бошқа сабабдан тўкилмоқда эди— шоду хуррамлик қўйнидаги ширин ҳаёт тамом бўлди. Туёқни шиқиллатиб қолмоқ керак.

Америкалик яхудийлар уни куёв боладай ясантириб Венага отлантиришди. Венада фироқ ҳажрида куйибёнган эр-хотиннинг тарихий учрашуви бўлиши керак эди. Уни хотинига аталган совға-саломларга кўмиб ташлашди. Бу Грачнинг кўнгли бўш ва лақма яхудийлардан шилиб олган сўнгги луқмаси эди.

Венага учадиган куннинг арафасида Аркадий Грач

изсиз ғойиб бўлди. Совға-саломлар ҳам ғойиб бўлди. Енида салобатли чек дафтари билан. Аввалига уни қидиришиди. Аммо кейинчалик Аня Злотник Исройлга келганидан сўнг маълум бўлдики, у муттаҳам экан. Бутун дунёга шарманда бўлмаслик учун яҳудийлар ёпиқлиқ қозонни ёпиқлигича қолдира қолишиди — лейтенант Шмидтнинг абжир неварасини — Сион маҳбуси Аня Злотникнинг қалбаки эрини тезроқ эсдан чиқаришга ҳаракат қилишиди.

Грач бўлса Қўшма Штатларда қолиб кетди. Ҳатто Россиядан кўтариб келган иккита йиртиқ чамоданини олиб келиш учун Исройлга бормади ҳам. Чунки Америкадаги ишлари чакки эмас эди — у яҳудий валинеъматларининг пулуга чоғроқ бир меҳмонхона сотиб олган эди.

Лекин рост — ича бошлади. Урис одатига амал қилиб. Менинг бир ошнам унинг меҳмонхонасига тушган экан ўша ерда унга рўпара келиб қолипти.

Уни кўриб, Грач хижолат чекди ё ўзини ўзи оқлай бошлади деб ўйлайсизми? Сира ҳам-да! Аксинча. Меҳмонни жуда яхши кутуб олипти.

Арқадий уни ўз ҳисобидан яхшилаб меҳмон қилипти, улар ресторандаги ярим кечагача ўтиришилти. Негр официантлар столлардан дастурхонларни йиғиб олишилти ҳамки, улар туришмапти. Кайфи ошиб қолган Арқадий уларни ҳам ўз ҳисобидан меҳмон қилипти ва уларга яқинда ўзи қанақа улуғ одам бўлганини, қанақа сенаторлару қироллар билан бир дастурхонда ўтирганини, ҳатто биродарлик учун ичишганини, Аня Злотник деган жуда донгдор ва жуда соҳибжамол хотини бўлганини гапириб берипти.

Буларни гапирав экан, икки гапнинг бирида шит-қиллатиб бурнини тортиб қўяр ва кўзларидан чиққан ростакам ёшлар шишинқираган юзларидан оқар, ерга томар экан. Негрлар Арқадий ҳисобига ичишяпти-ю, унинг биронта гапига ишонишмапти. Лекин ҳар эҳтимолга қарши, унга раҳмлари келганини намойиш этишилти.

Энди сиздан сўрайин — лейтенант Шмидтнинг ана шу невараси олдида унинг ўғиллари ип эша оладими? Унга қиёс қилганда арзимаган бир муттаҳам бўлиб кўринмайдими? Лейтенантнинг невараси Арқадий Грач жалқаро кўламдаги сиймо. Истеъдод масаласида биз — яҳудийларга қараганда қашшоқроқ бўлган бошка бирон жалқ бўлганида шундок фарзанди учун хижолат чекиб ўтирасди, аксинча, уни ўзининг қаҳрамони қи-

ларди-ю, Мустақиллик байрамларида ҳаммаёққа сувратини осиб, у билан фаҳрланиб юради

Үзим ҳам Аркадийга ўхшаганларни қоралайман деб айта олмайман-да. Қандай ҳаққим бор бунга? Нимам аъло ундан? Ахир, ҳаммамиз тирик одамлармиз. Агар одам ошкора қабиҳлик қилмаса, бизнинг давримизда унақа одамни яхши одам деб ҳисоблашади, ҳатто ҳурмат қилишади.

Айниқса, ҳозирги пайтда. Юз мингта ўрис яҳудийси кўзларини лўқ қилиб иссиқ жойларини совутиб ўтирган бир пайтда. Буткул хонавайрон бўлиб, эс-хушидан айрилиб, Исройлга келтириб ташланган бир шароитда. Гўё бирон бир серқоя орол ёнида кема ҳалокати юз бергандан кейин... Улганингнинг кунидан ҳар кўчага бош суқасан-да! Тўғри, истиснолар бор. Лекин маълумки, ҳар қандай истисно қондани тасдиқладиди.

Селяви шунақа. Француزلар шунақа дейишади. Менинг Москвадаги собиқ мижозларимдан бири ҳам. Ҳажвчи ёзувчи.

Атлантик океани ўстида. Баландлик — 30600 фут.

Сиз севиб турмуш қурғанмисиз ёки мўлжал биланми деб мендан сўраб қолишиша ўйлаб ўтирасдан «мўлжал билан» деб жавоб бераман. Ёниmdа хотиним бўлмаса, албатта.

Албаттаники, «бу Рубинчик деганлари қанақа беҳаёе, сурбет одам экан, ўйлагани мол-дунё экан-а» деган фикр хаёлингиздан ўтган бўлса керак. Мен сизга бошиданоқ айтиб қўяй, шошиб бунақа хуносага кела кўрманг. Адашасиз. Мен жуда унақа молу дунёга муккасидан кетган олғир одам эмасман. Сурбетлигим ҳам бошқаларникидан ортиқ эмас. Гарчи, дарҳол эътироф этиб қўя қолай — мен сизга жуда мусаффо, покиза одамман, яқинларим учун жон фидо қилишга ҳам тайёрман деб исбот қилмоқчи эмасман.

Ҳа, мен мўлжал билан уйланганман. Шуни ҳам айтайки, хотинимда на отасидан қолган беҳисоб молмулк, на бирон бир чорбоғ, на қасру кошоналар бор эди. У ойлигига яшайдиган оддий бир ҳамшира эди. Туар жойи ҳам ўн саккиз квадрат метрдан иборат битта-ю битта хонадан иборат эди. Бу хона каттакон коммунал квартирада жойлашган бўлиб, у ерда яна ўн битта хонада ўн бир оила истиқомат қиласади. Шун-

ча одамнинг ҳаммаси ҳамиша суви оқиб ётадиган битта ҳожатхонага, битта сири кўчган ванинга ва битта ўчоқ бошига қараб қолганди. Бекалар овқатга уннаганда ёхуд эрталаблар қирқ қўшнининг ҳаммаси уйқу қучогини тарқ этиб, турган жойида типирчилаб, оҳ-воҳ қилиб, яккаю ягона унитазнинг бўшашини кутиб навбатда турганида аҳвол қанақа бўлишини тасаввур қилмоқ учун кўп фантазия керак эмас.

Лагар шундоқ бўлса кошки эди-я — унда жанинатнинг ўзи бўларди-ку! Менинг хотиним шу хонада истиқомат қилувчи ягона одам эмас эди — у онаси Циля Монсеевна ва Бобруйскдан келган жияни Розахон билан бирга турарди. Розахон педагогика институтига ўқишга киргани, бироқ студентлар ётоғида унга жой тегмаган эди.

Мана шуларга қарамай мен хотинимга ҳисоб-китоб билан уйланганман. Ақлингиз бовар қилмаяптими? Бунинг бонси ўндақи, мен ҳикоямда битта тафсилотни тилга олганим йўқ. Хотиним энаси ва жияни билан бирга истиқомат қиладиган хона ва ана шу аҳолиси тўлиб тошган коммунал квартира дунёнинг бир бурчиди эмас. балки Ватанимиз пойтахти Москвада шундоқ-қинна Тинчлик проспектининг биқинида Ҳаммомлик тор кўчасида жойлашган эди.

Энди тушунгандирсиз? Еки яна изоҳ керакми? Мен прописка учун, яъни Москвада яшаш ҳуқуқини қўлга киритиш учун уйланганман. Сизга шуни айтмоғим жоизки, бу Оврупою Америка деганларида бошдан оёқ аҳмоқ одамлар яшайди. Мен уларга прописка нима эканини тушунтиришга ҳар қанча уринмай биронтаси тушумади. «Прописка» деган нарсага ҳеч кимнинг ақли етмаса-я! Мен уларга кичкина болаларга тушунтиргандай қилиб гапириб бердим — бўлмади. Совет Иттифоқининг ҳар бир йирик шаҳарларида ақли заиф болалар учун очилган мактаблар бор. Мен шу болаларга дарс ўтгандай ижикитаб тушунтиридим — фойдаси бўлмади. Айтдимки, бирор жойда яшаш ҳуқуқига эга бўлмоқ учун аввал маҳаллий ҳокимиятнинг рухсатини олиш керак, шундан кейинги милиция сизни бирор одамнинг турар жойига ёзиб қўяди. Негаки, сиз ўзингизнинг турар жойингизни тополмайсиз — ҳамма-ёқда турар жой бўхрони! Маҳаллий аҳоли ўн йиллаб уй слиш учун навбатда туради. Келгиндилар ҳақида гап сиғадими?

Маҳаллий ҳокимиятдан яшаш учун ижозатни фаткат фавқулодда ҳоллардагина олиш мумкин: ё жуда

йирик партия ходими бўлмоғингиз керак. Ёки шу шаҳарга жуда зарур, ноёб, топилмайдиган мутахассис бўлсангиз, ёки... пора берсангиз ижозат тегади. Тегишли одамга каттагина миқдорда қуруғидан узатасиз. Мен униси ҳам, буниси ҳам эмас эдим, киссамда каттагина миқдорда қуруғи ҳам йўқ эди. Мен Мелитополь деган чоғроқ шаҳарда яшардим. Лекин бир қанча сабабларга кўра Москвани орзу қиласдим.

Биринчи сабабдан бошлайлик. Уша пайтда менга фақат Москвадагина менинг истеъдодимни қадрлашлари мумкиндай туюлганди.Faқат Москвадагина ўзимга муносиб мавқени эгаллашим мумкин деб ўйлаган эдим. Мелитополда мен энг яхши аёллар устаси эдим. Янада баркамол бўлмоқ учун ўқий десам, мени ўқитадиган одамнинг ўзи йўқ эди. Овлоқ бир шаҳарда жуда димиқиб кетган эдим. Бу соҳада истеъдодим бор эканига ҳеч кимда шубҳа йўқ эди. Ҳатто шаҳар милициясининг бошлиғи майор Губанинг ўзи ҳам тан берганди. Ҳолбуки, бу одам ўз вақтида анча-мунча азият чекишмуга сабабчи бўлган эди. «Соғлом ва чиройли турмуш учун» деган бутун Украина танловида менинг турмакларим мукофотли ўрин олган. «Озод бўлган Африка» деган долзарб мавзуда тарашлаганим — аёлларнинг турмаги ҳатто Шекинга танловга борган эди У пайтларда биз ҳали Хитой билан дўст эдик).

Киев танловининг ғолиблари мукофотлардан ташқари яна бир жуда қимматбаҳо мукофот — Москвада ишлаш учун таклифнома ҳам оларди. Бинобарин, Москвага прописка қилинарди. Бу рўйхатга мени киритишмаган эдилар, албатта — бурним халақит берганди. Москвада шундоқ ҳам яҳудийлар ҳаддан ташқари кўпайиб кетган. Иккинчи сабаб: шу воқеалардан бир оз олдинроқ мен ўтириб чиқсан эдим. Сиёсат учун деб ўйламанг. Худо асрасин-а! Ута бемаъни бир жиноий иш учун. Беҳуда бир сабаб билан деса ҳам бўлади. Бизнинг милициямиз майор Губага менинг бурним маъқул бўлмади. Шу важдан Сибирга бориб келганман.

Вақти соати билан бошимдан ўтган бу ҳангома ҳақида бафуржа гапириб бераман. Эшитсангиз, мен билан бирга қотиб-қотиб куласиз. Негаки, ёмон гап унут бўлиб кетар экан, кулгили воқеалар турмада ҳам бўлиб туаркан.

Ўзингиздан қолар гап йўқ, шундан кейин ўша Губа милиция бошлиғи бўлган Мелитополда қолиб бўлармиди? Яна бунинг устига майор эмас, янги унвон под-

ғөлковник бўлиб олған бўлса... Шунинг учун ҳар нима қилиб бўлса-да, Москвага кетишга жазм қилдим, ҳар қандай йўл билан Москва пропискасини тўғирламоқчи бўлдим.

Москвада танишларим бор эди. Зўр йигитлар. Шимолда бирга ўтирганимиз. Жанговар дўстлардек қалинмиш. Орамиздан қил ўтмайди. Миша ва Сеня. Мендан фарқ қиласроқ, улар сиёсий айб билан ўтиришган эди. Сионизм учун. Истроил барпо бўлган қирқ саккизинчи йилдаёқ Москвада истиқомат қиладиган бу икки овсар яхудий давлати учун жанг қилишга боришишмоқчи бўлишипти. Лекин Россиядан чиқиб кетиш мумкин эмас эди. Шунинг учун улар шўро чегарасидан яширинча ўтмоққа уринган. Ҳолбуки, энг ашаддий диверсантлар ҳам камдам-кам ҳолларда бунга мувваффақ бўлишарди. Миша билан Сеняни, албатта, жўжадай ушлаб олишган. Бир пуфласа, иккови ҳам учиб бориб Сибирга тушган. Икковига ҳам катта муддат бернишган. Сталин ўлмаганда, худо билсин, яна қанча ўтиришар эди. Орадан бир неча муддат ўтгандан кейин мен ҳам ўша жойга тушиб қолдим. Улар сионист сифатида мени паноҳларига олишди ва биз биргаликда ўрмон кесадиган бўлдик.

Мен Москвага келдим, лекин бу ерда пропискам бўлмагани учун қирқ саккиз соатдан ортиқ қололмас эдим. Албаттаники, ўша жўраларим бу гал ҳам мени паноҳларига олишди. Улар ҳам, уларнинг ошналари ҳам қандай қилиб мени қонуний тарзда Москвага жойлаб қўйиш йўлларини ўйлай бошладилар. Ундоқ қилиб кўришди, бундоқ қилиб кўришди, бўлмади. Охирги имконият қолди. Ўланиш. Хотини Москвада яшаса бирон вилоятдан келган эри ўз-ўзидан гап-сўэсиз тўла хуқуқли пойтахт фуқаросига айланади.

Жўраларимнинг ўзи менга қайлиқ топиб бернишди. Ҳозирги хотинимни. Ростини айтсан, мен бу гапларнинг ҳаммаси ҳазил деб ўйлаган эдим. Оёққа туриб оламан, ишларим юришиб кетади-ю, жуфтакни ростлайман, қорамни ҳам тополмайди. Аммо... мен қиламан ўттиз... худойим қиласи тўқиз. Айтишади-ку — инсон тақдир қўлида ўйинчоқдай гап. Ҳар қанча югуриб елгани билан пешонадаги бўлади. Қани, «қўяман» деб кўр-чи, хотининг судда бор гапни айтиб берса, нима мақсадда унга уйланганимгача ошкор қилса, сени Москвадан ҳайдаб чиқариб қўйниша қолмайди, олиб бориб тиқадиган жойинга тиқади. Мен бир марта ўтириб

кўрганмай, панжарадаң қараса, осмон қанақа кўринишини биламан. Бунақа жойни елкамнинг чуқури кўрсин. Уни душманимга ҳам кўргулик қилмасин.

Шунақа қилиб, мен ҳисоб-китоб билан уйланганиман. Сепига на пул, на қаср олмай. Паспортдаги бир сассиқ муҳрни деб. Лекин шу муҳр мени катта шаҳарнинг аҳолиси қаторига қўшган.

Хўш, менинг хотиним қанақа хотини? Бунақаларни алоҳида белгидан маҳрум дейишиади. Ўртамиёна. Бирон ортиқча фазилати йўқ. Ўтириб қолган қари яҳудий қиз-да!

Буни қаранг, ўзим-ўзимни кулдириб юбордим, шекилли. Негаки, у қиз бўлиб, унча ўтирган эмас, ётган. У фронтда ҳамшира бўлган экан. Армияда биз бунақаларни КДХ деб атардик. Кўпчиликнинг дала хотини. Энди, бунақа аёлнинг устидан кимлар ўтмаган дейсиз? Взводу роталар. Ҳар хил турдаги қўшинлар. Хуллас, номаълум солдатнинг қабри!

Урушдан кейин бунақа таъриф-тавсифлар билан эрга тегиши уччалик осон иш эмас эди. Унга ўз баҳтини узоқ кутишга тўғри келди. Прописка учун ҳар қандай номаъулчиликка тайёр ҳолда мен Москвада пайдо бўлгунимча.

Сиз, албатта, куласиз, лекин мен сизга айтмоғим керакки, биз анчагина иноқ турмуш кечирганимиз. Бунақа турмушни ҳавас қилса арзийди. Деярли жанжал бўлмас эди орамизда. Икковимиз ҳам фронт кўрганимиз, ичишини дўндирамиз, бўралаб сўкишни ҳам қотирамиз. Бўлишадиган нарсамиз бўлмаса! Икковимиз яҳудийлигимизни талашармидик. Яҳудийлигимиз шундоқ ҳам бўйнимизда бўйинтуруқдай осиғлиқ эди. У ҳатто бошимизга оғир кунлар тушганида икковимизни бир-биrimizга яқинлаштирган.

У мендан бир қарич баланд эди, ўзининг аёллик меҳрини менгача исроф қилиб битириб бўлган эди, лекин оналик меҳри бир томчиси ҳам йўқолмай, тўлалигича сақланиб қолган экан. Орамизда фарзанд бўлмади. Хотиним менга худди ўғлидай муомалада бўларди. Ўғил бўлганда ҳам бебошроқ ўғилдай. Ҳатто менинг четда бўладиган унча-мунча шўхликларимни ҳам кешириб юборарди.

Хотинимнинг онаси Циля Моисеевна вафот этмагунча ва хотинимнинг жияни Розахон институтни туғатиб, тақсимот бўйича аллақайси ярим оролга жўнаб кетмагунча фақат бир нарсага ўрганолмай, роса азоб-

тортдим. Ҳонада иккита аёл турғанида мен сирә-сира холиним билан түшакда ётолмасдим-да!

Айтиб қўймоғим керакки, эр-хотин ётадиган кроватимиз чунонам ғижирлар эди-ки, қўяверасиз. Бизнинг кроватимизни қайнонамнинг кроватидан хонанинг ўртасига қўйилган жавон тўсиб турарди. Роза билан бизнинг орамизда дарпарда бор эди. Аҳволимизни бир кўз олдингизга келтириб куринг-а! Ҷиринчидан зулматда анча вақтгача дамингни чиқаролмай ётасан. Ҳудди душман орқасида пистирмада ётгандек. Соатлаб ахвол шу. Бир мадал қарасанг, ҳаммаёқ сув сенгандай, тинчдай тувлади, леъин хотиним мени қучоқламоққа бошласэ борми — ўзим онринчи бўлиб бошлашга журъат қилолмайман — бирдан Циля Монсеевнанинг йўтали тутиб қолади. Розахон бўлса шунақа бир эҳтирос билан энтиқиб, ҳансирай бошлайдики, мен сутунлари эркаклик сифатимдан маҳрум бўламан-қоламан.

Эрталаб бўлса турттовимиз ҳам уйкута тўймаган ҳолда караҳт оўлиб турамиз. Башарамизни кўрган одам оулар туни билан роса ишрат қилиб чиқсан леб ўйландим. Биз бир-биримизнинг юзимизга қарамасликка ҳаракат қиласмиз.

Рассомлар айтганидек, табиний манзара шунақа. Бир сўз билан айтсам, социалистик реализм.

Узоқ мулоҳазалардан кейин мен шундай холосага келдим: муҳаобат асосига қурилган оиласалардан кўра ҳисоб-китоб орқали бунёдга келадиган оиласалар куп экан. Мен Совет Иттифоқини ва унда яшайдиган яхудий аҳолини назарда тутияпман. Бу ҳисоб-китоб кўпинча иқтисодий эмас, ижтимоий характерга эга бўлади.

Инқилобдан кейин отилган ва сўйилгандан қолган буржуиларнинг фарзандлари соф пролетарнат авлодлари, яъни гавдасидан бошқа оғирлиги йўқ фақиру қашшоқлар билан оила қуришнинг пайдан оўлиши. Қолхозлаштириш балосидан кейин Сибирга ҳайдалишдан омон қолган дехқонларнинг ўғиллари яхудий келинга йўлиқиб қолса, уни худонинг инъомидан қабул қилишди. Бу билан улар бир зумда байнамилалчи бўлиб қолар ва уларга тоғорага йўл очиларди. Тоғораки, большевиклар партиясига.

Кейин вақти келиб, паспорт тизимини жорий қилишди ва прописка билан одамни бир жойга михлаб қўйиши. Шунда фақат ҳисоб-китоб билан қурилган оиласигина одамга яшаш жойини ўзgartиришга имкон берарди. Бизнинг кунларимизда эса яхудийлар «алви-

до, севимли юртим», деб, жамики чину ёлғонлар билан хорижга чиқиб кета бошлаганларида ҳисоо-китоб билан қурилган онла ажнабий визага оаробар оғлино қолди.

Шуниси ҳам борки, бу ҳозирги пайтда, яъни агар таъбир жоиз бўлса, рус сионизми даврида бошлангани йўқ, балки анча аввал — эллигинчи йилларнинг охирида бошланган эди. Ўшанда СССРдан иул-иула-кай каллани йуқотмай қочиб қолишнинг биринчи ошкора имкони пайдо бўлган эди.

Бир вақтлар — 1939 йилда Гитлер билан Сталин Польшани ўзаро бўлишиб олишганди. Ўшанда Шурога Польшанинг ярми — Вильно, Львов, Гродно, Үрест теккан эди. Орадан йигирма йиллар ўтгач, сониқ поляк фуқароларнга Польшанинг ғарони қисмига кучиб кетишига рухсат берилди. Сониқ поляк яҳудииларига жуда қулай имконият туғилиб қолди — улар Варшавага ооришлари мумкин эди. Варшавада ит эгасини танимасди. Унда ҳамма нарсани сотиш ва ҳамма нарсани харид қилиш мумкин эди. Бундай шаҳардан Гель-Авивга жунаб қолишнинг ортиқча қийинлиги йўқ эди.

Аммо бир замонлар поляк фуқароси бўлиш шарафига мусассар бўлмаган ва Ковелда ёхуд Ровнода эмас, Жмеринка ёки Мелитополда туғилган яҳудиилар нима қилмоғи керак?

Кўриб турибман, жилмаяпсиз, демак, фаҳмлаб турибсиз. Албатта. Ҳисоб-китоб билан онла қурмоқ керак. Собниқ поляк фуқароси билан. Неча ёшдалигидан қатъи назар. Ҳатто у одам башара эмас, эчки башара бўлса ҳам.

Сохта никоҳ. СССРдан ташқарида у ҳеч қандай кучга эга эмас. Львов билан Вильнюсда ҳатто никоҳ бозорлари пайдо бўлди. Қелиннинг ўртacha нархи (ёши ҳисоб эмас) ўн минг сўм. Эски пулга. Эски бўлса ҳам, мен сизга айтсам, чакана пул эмас. Лекин бу пулга эркинлик харид қилаётганингизни эътиборга олсангиз, унча кўп ҳам эмас.

Бу заминда қанақа драмалар, комедиялар, фожиалар рўй бермади дейсиз — уларга ҳали биронта ёзувчи қалам ургани йўқ. Эҳтимол, буни ёзадиган яҳудий ёзувчиларни ортиқ қолмагандир? Еки сабаби бошқамикин? Ҳадемай китобхонлар ҳам гойиб бўлармикан. Ахир, биз мамонтлар каби тугаб битяпмиз-да!

Шундоқ бўлса-да, ўша кезларда рўй берган икки воқеа тўғрисида сизга гапириб берай. Лоақал шу боис-

данки, сиз уларнинг қаҳрамонларини биласиз. Ҳа, ўша Миша билан Сеня, бир вақтлар мен билан бирга қамоқда ўтирган, кейинчалик эса юқорида тасвирлаганим уйланиш ёрдамида мени Москвада олиб қолишга ёрдам берган сионист жўраларим. Улар ҳали ҳам аввалигидек бўйдоқ эдилар, ҳозирча уйланиш ниятлари ҳам йўқ эди. Бироқ вильнюслик ва львовлик қайлиқларнинг сени хорижий виза эканини эштишгач, улар ҳам ғимирлаб қолиши. Улар нархи кун сайин ўсиб бораётган бу буюмни бой бериб қўймаслик учун дарҳол қайлиқлар бозорига отландилар. Мен уларнинг жўраси сифатида бу сафарга бирга бордим, шунинг учун ҳамма воқеани ўз кўзим билан кўрганман. Биз тўғри Вильнюсга йўл олдик. Чунки Львов — Галиция дегани, галициялик яҳудий эса, юмшоқ қилиб айтганда, яҳудийларнинг яхшиси эмас. Унинг қўлига тушиб қолсанг, бор-будингни шилиб олади-да, кейин оҳ-воҳ қилгани ҳам қўймайди. Вильнюс бўлса бутунлай бошқа гап. Ҳар нима бўлганда ҳам, у ерда яҳудий анъаналари бор, яҳудийча самимият ва меҳр-шафқат сақланиб қолган. У ерда савдолашсанг ҳам бўлади — жилла бўлмаганда, келиннинг нархини сал-пал тушириш мумкин.

Дарҳақиқат биз савдолаша-савдолаша Саша учун келинни тўқиз мингга туширдик, лекин Миша роппороа ўн минг тўлашга мажбур бўлди.

Қайлиқларни синагогда ҳам, сартарошхонада ҳам, бозорда ҳам, ҳатто ҳаммомнинг иссиқ хонасида ҳам тақлиф қилавернишар экан. Ҳулласи қалом, иккитадан ортиқ яҳудий йиғилиб қолса бас, савдо бўлаверар экан. Вильнюслик отажонлар ва онахонлар, яъни қайнота билан қайноталар хўрсина-хўрсина ўзларини оқлади:

— Биз сизларга асрий орзуларингни рӯёбга чиқаришга ёрдам беряпмиз, шўрлик қизимиш эса лоқал совутқич билан чангютар сотиб олади, ахир, у ерда, Эрец Церазильда соҳта эр эмас, биронта ўзинга муносиб тузукроқ эр топилиб қолса, сеплигига яраб қолар.

Миша билан Сеня Москвада бор-будларини сотиб, хорижга отиб кетадиган келиннинг қатинига еттулик пул тўплашди. Ҳатто қарэ ҳам бўлиб қолиши. Уйланадиган келинчарининг юзларига қарашгани ҳам йўқ. Афтларига қарамай, бор барака қилиши. Бу келинлар улар учун ўтган йилги қордай гап эди. Нешқилиб, чегарадан ўтиб олишса бўлгани, у ерга бориб озишгандан кейин думларини ҳам тутқазишмайди. Келинларга — совутқич билан чангютар, бизга — эркинлик.

Улар шундай деб ўйлашган эди. Яъни Миша билан Сеня. Аммо харид қилинганинг калласида бутунлай бошқа ўйлар ғимирларди.

Эшитинг, эшитинг. Ўнақасини атайнин ҳам ўйлаб тополмайсиз.

Сенядан бошлай қолайлик. Савдолашниб минг сўмни ёнида олиб қолгани, келинни Мишадан арzonроқ туширгани учун димоги осмонда эди. Унинг қалиғи Вильнюснинг узидан эмас, теварагидан эди. Бу яхудий аёлнинг гапига ишонса, у Сенядан атиги беш ёшгина катта эди, холос. Аммо унинг еши билан кимнинг иши бор, дейсиз. Ахир, бу ҳангама жиддий эмас, фақат мамлакатдан чиқиб олиш учун бўляпти-ку!

Улар Сеня билан қонуний никоҳдан ўтишлари биланоқ, келиннинг онаси тўққиз минг сўмиинг ҳаммасини қуртдек санаб олиб бўлгач, келин Москвага бориб келиш истагини билдириди. Шу пантга қадар у бирон марта ҳам Москвада бўлмаган экан. Энди бу ерларни бутунлай тарк этиш олдидан эрининг қариндошлари билан танишиб олмоқчи экан. Ёри ҳар ҳолда эри-ку!

Сеня қайлиғининг бу илтимосини қайтара олмади ва кула-кула бу сафарни никоҳ саёҳати деб атади. Аммо Сенянинг ҳаётидаги охирги бора кулиши эди.

Унинг — нима десак экан — хотинига деяверамиз-да, Москва жуда ҳам ёкиб қолди. Узи бир қишлоқда катта бўлган эмасми! Ёкиб қолди-ю, «жон-дилимдан яхши курадиган шўро ватанимдан ўлсан ҳам кеңмайман» деб оёқ тираоб туриб олди. Сенянинг уйнiga пропискадан утиб олди, унинг шулига совутқич билан чангютар харид қилди, Сеня билан унинг анча-мунча қисинио қолган қариндошларига қатъий қилиб деди:

— Ҳеч қанақа сохта-похта никоҳ йўқ! Ҳаёлларингга ҳам келтирманглар. Мен — оиласизнинг аъзосиман. Марҳамат қилиб, мени ўз қариндошларингдек кўринглар.

Масалага узил-кеシリ ойдинлик киритиш учун тегишли жойга бориб, бор ҳақиқатни айтиш бериши мумкинлигини айтди. Дарҳақиқат, бу қанақа никоҳ бўлганини, собиқ аристон нима мақсадда унга ёлғондан уйланганини тўкиб солса, шўрлик Сенянинг аҳволи нима кечади?

Қариндошлар тилини тишлаб қолди. Сеня ҳам.

Хозир уларнинг ўғли виолончель синфи бўйича консерваторияни тугатяпти. Совутқичлари ҳали ҳам ўшаша. Рост, чангютарни янгилашга тўғри келди. Аввалгиси синиб қолди. Қариндош-уруғлар эса аламдан

ва бошқа нохушликлардан қайғура-қайғура эсон-омон улиб кетишди ва шу билан улар бирга турган хона эру хотинига қолди. Сеня ҳали ҳам ҳаёт.

Энди Мишага келайлик. Унинг бошидан кечган воқеалар бутунлай бўлакча. Унинг маҳрига тушган келин жуда камсуқум, тортинчоқ, босиқ экан. Ёши ўн еттида, тузуккина яҳудий оиласидан чиққан. Оила шу дараҷада тузукки, Мишага насиға ишонишган ва қулларида бир тининни курмай туриб, никоҳни рўйхатдан ўтказишга кўнишган. Миша ўн минг сўмнинг ҳаммаси Москвада таҳт турипти деган. Бу ярим ёлғон, ярим чин эди. Москвада Мишанинг онасининг ёстиғи тагида етти минг сўм яшириб қўйилганди, қолган уч мингни топиш керак эди.

Улар Вильнюсда уйланишди ва табиийки, икки дақиқа ҳам бирга булишгани йўқ. Ота билан она қизини Мишадан, энг хатарли жазмандан қуриқлагандай эҳтиёт қилишди. Миша эса соҳта хотинини бошига уардиди. Миша уларнинг уйида тунаб юрди. Ўнга уchoқ бошида полга имкони борича келиндан узоқроқ жойга урин тўшаб беришар эдилар. Ҳар эҳтимолга қарши қизнинг отаси Мишанинг ёнида етар ва туни оиласидан унинг қўлидан маҳкам тутганича тонггача қуниб юбормасди.

Бу тадбирларнинг ҳеч қайсиси фойда бермади.

Пузни олиб келиш учун Москвага бориш зарур эди. Миша қочиб кетмаслиги учун қизнинг ота-онаси келинни бирга жўнатишдан тузукроқ чора топа олмадилар. Баҳонада, деб ўйлашди улар, қизимиз Москвани куриб келади, музейларга боради, ხоҳшой театрга тушади. Лорижга кетганларидан кейин яна қачон Москвага келиб-кетиш имконияти бўлади-ю? Үнда бу ишлар учун аллақанча доллар ҳам сарфлаш керак бўлади.

Поездда Вильнюс билан Москванинг ўртасида хайрлашув зиёфатида жиндай ичиб, ширақайф бўлиб олган Миша бир дақиқа ҳушни йўқотиб, ҳамроҳининг бокирилигига тегиб қўиди. Тузук оиласидан чиққан яҳудий қиз учун эса ҳомиладор бўлиб қолиш учун шунинг ўзи етиб ортди. Ҳомиладор бўлганида ҳам чинакамига, шубҳага ўрин қолдирмайдиган тарзда.

Улар ҳали Польшадан кетмай туриб, келиннинг кўзи ёриди. Иккинчи бола Йероилда туғилди. Бу ерда улар бир йилдан ортиқ туришгани йўқ. Бу муддат Мишага ўзининг ёшлиқ ҳомхаёлларидан бутунлай халос бўл-

МОЕИ УЧУН ЕТИБ-ОРТДИ. У ИККИ ФАРЗАНДНИИ ВА СОБИҚ СОХТА ХОТИНИНИ ҚҮЛТИҚЛАГАНИЧА БОШИ ОГГАН ТОМОНГА ТҮЁСНИИ ШИҚИЛЛАТИБ ҚОЛДИ.

МЕН УНИ АМЕРИКАДА УЧРАТДИМ. УНИНГ УЧ ҚАВАТЛИ УЙИ, ЎЗИННИГ КОРХОНАСИ БОР ЭКАН.

ИНГЛИЗЧАНИ ШУНАҚА ҚОТИРАДИКИ. ГАРВАРД ДОРИЛФУННИНИ ТУГАТГАН ДЕЙСИЗ. БОЛАЛАРИ БЕШТАГА ЕТИПТИ. КЕЙИН ТУГИЛГАН ЧУТАСИ АМЕРИКАДА ТУГИЛПТИ, ЯННИ ЮЗ ФОИЗЛИК ЯНКИ. ЎЗ НОМЗОДЛАРНИИ АҚШ ПРЕЗИДЕНТЛИГИГА КЎЙИШСА ҲАМ БЎЛАВЕРАДИ.

РЎЗГОРНИНГ ҲАММА ИКИР-ЧИКИРИ ХОТИНИНИНГ ЗИММАСИДА. СИРАСИНИ АЙТГАНДА, БАРАКА ТОПГУР ПИШИҚЦИНА, ЖУДА УЛДАБУРОН ЭКАН. УЛАРНИНГ ГУЛЛАБ-ЯШНАЁТГАН БИЗНЕСЛАРИ ҲАМ ХОТИНИ ВАЖИДАН. БУНДАП ТАШҚАРИ, У ЖУДА ЯХШИ ОНА. ЖУФТИ ҲАЛОЛЛИКНИИ ҲАМ ЎРНИГА ҚЎЯДИ. АМЕРИКАНИНГ НОНИНИ ЕБ ЖУДА ОЧИЛИБ КЕТГАН. ҚАРАСАНГ, СУКИНГ КИРАДИ.

ҚАНИ, ЭНДИ МЕНГА АЙТИНГ-ЧИ, БУНДАП ОРТИҚ НИМА КЕРАК ИНСОНГА? МИША ҲАР ҖАНЧА ЁЛҚИНЛИ МУҲАББАТ БИЛАН СЕВМАСИН, ШУНАҚА ХОТИНИИ ТОПА ОЛАРМИДИ?

ҲИСОБ-КИТОБ БИЛАП УЙЛАНИШНИНГ ШУНАҚАСИ ҲАМ БЎЛАДИ.

ҚАНИ ЭНДИ, БУНАҚА ОМАД ҲАЁТДА СИЗ БИЛАН БИЗГА ҲАМ КУЛИБ БОҚСА!

МЕН УЛАРНИКИДА МЕҲМОН БЎЛГАНИМДА, МИШАНИНГ ХОТИНИДАН БИР ЛАҲЗА ҲАМ КЎЗИМНИ УЗГАНИМ ЙЎҚ ВА ЖЎРАМГА ЖУДА-ЖУДА ҲАВАСИМ КЕЛИНБ КЕТДИ. МЕННИНГ ЭЗТИБОР БЕРГАНИМ АЁЛГА ҲАМ ЁҚДИ, ШЕКИЛЛИ, ХАЙРЛАША ТУРИБ, МЕНИ ТЕЗ-ТЕЗ КЕЛИБ ТУРИШГА Даъват этди. МИША ЭСА ҲЕЧ НАРСА ДЕМАДИ. ҲОЛБУКИ. МЕН УНИНГ ХОТИНИ БИЛАН ЭМАС, ЎЗИ БИЛАП ДЎСТ ЭДИМ. РЎЗГОРНИНГ БОШЛИГИ ХОТИНИ ЭДИ, НИМА ИШ ҚИЛИШ КЕРАКЛИГИНИ ҲАМ ХОТИНИ БЕЛГИЛАРДИ. БИР ЎЗИ, ҲЕЧ КИМ БИЛАН МАСЛАҲАТЛАШМАЙ.

МЕНИ ҚЎЛТИГИМДАН ОЛИБ, МАЙСАЗОР ОРҚАЛИ АВТОМОБИЛГА КУЗАТАР ЭКАН, ОРҚАМИЗДАН КЕЛАЁТГАН МИШАГА ҚУВЛИК БИЛАН ИШОРА ҚИЛИБ ДЕДИ:

— АНАВИ ЎН МИНГНИ МЕНГА ЎША ТЎЛАМАГАНИЧА ЕБ КЕТДИ. ОТА-ОНАМ БИЛАН НИМА ДЕБ КЕЛИШГАНИНИ ЭСИДАН ЧИҚАРИБ ҚЎЙГАНГА СОЛДИ ЎЗИННИ. МЕН ВИЛЬЮСДАН СОВУТҚИЧСИЗ, ЧАНГЮТАРСИЗ ЧИҚИБ КЕТГАНМАН. АММО ЎЗ ХОТИНИНИНГ ҲАҚИННИ ЕБ КЕТГАН ЭРИМ ёНИМДА ЭДИ.

ЛЕКИН, ҚАСАМЛАР БЎЛСИНКИ, БУ ГАПНИ ҲАЛИ МОСКВАДА ЭКАНЛИГИДАЁҚ БАЪЗИ БИР АМЕРИКАЧА СИФАТЛАРГА ЭГА

эканини намойиш қила олган эридан ифтихор қилиб туриб гапирди.

Атлантик океани истида.
Баландлик — 30600 фут.

Хар нима деганингизда ҳам, ҳар бир ишда малака керак экан. Мен ҳунарда юксак маҳорат тарафдориман, ҳар қанақа чала муллаларни кўргани кўзим йўқ. Мана, мен, айтайлик, сартарошман. Ҳар қандай каллани, албатта, расво қилса бўлади. Қайчини бир-икки шиқиллатасан, тамом-вассалом. Уриндиқ бўшайди. Ким навбатда? Мен ҳеч қачон бунақа паст кетган эмасман. Шунинг учун мен қаерда ишламай, одамлар билишарди: Аркадий Рубинчик — устаси фаранг, қўли слтин, бармоқлари кумуш. Сирасини айтганда, ҳунардаги маҳорат дегани, аслида, шу-да!

Аммо сиз беваликни ҳунар қилиб олган аёлни кўрганимисиз? Еки етимликни касб қилиб олганлиги-чи? Еки, яна ҳам тузукроғи, очликни касб қилиб олган одамни биласизми?

Мен Москвадан жўнаб кетганимга қадар, номусоримни ўртага қўйиб қасам ичаман-ки, бунақа гапларни ёшигандан эмасдим ва ҳатто бунақа бўлиши мумкинлигини етти ухлаб, тушимда ҳам кўрмагандим. Аммо ўзимнинг жонажон яхудий халқимнинг қоқ бағрига тушиб қолганимдан кейин тушундимки, ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин экан. Ахир, яхудий халқи ҳар томонлама истеъодди халқ. Бу ҳақиқат ҳатто яхудийларни ёмон кўрадиганларга ҳам маълум. Шундоқ бўлгандан кейин ҳеч нарсага ҳайрон қолиш керак эмас-да!

Бир кекса ўрис доктори бор эди — дипломини подшо вақтида олган. Уша билан икковимиз Москва ёнидаги бир болалар боғчасининг санитария аҳволини текширган эдик. Қарасак, болаларнинг саксон фонзи битлаб кетган экан. Шу одам айтган эди:

— Ҳаёт хаёлотдан бойроқ!

Лекин тан олмоғим керакки, Россияда ҳам бу борада баъзи бир мисолларга эгамиз. Эсингизда борми, оналикни ҳунар қилиб олган аёллар бўлгувчи эди. Унинг фарзандлари фронтда қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Она эса бу ҳодисадан даромад манбай ясад олган. Қурултойма қурултой юради. Мукофотлар олади. Совға-саломлар олади. Шу йўл билан ўлгунича етадиганини ғамлаб олади.

Яхудий биродарларимиз ўртасида бунақа устаси

фаранглик, кам даромад келтирмайдиган, лекин янада ўзига хосроқ шаклда намоён бўлди.

Беваликни касб қилиб олган аёл нима дегани? Энг жўн жавоб бундай — бу шупақа аёлки, у ўзининг бевалигини даромад келтирадиган манбага айлантириб олган. Марҳум эри ҳаётлигида қанча даромад билан уни сийлаган бўлса, ҳозиргиси ўшандан ортиқ бўлса ортиқки, зинҳор кам эмас.

Ҳар қанча тушунтиргандан кўра, битта мисол келтирган афзал.

Айтайлик, Россияда бир яхудий артисти бўлар эди. Истеъодди одам. Юз эллик фонз коммунист. Сталинни ялаб, жунини тескари қилиб юборган. Сиртдан, албатта. Анчагина узоқдан туриб. Негаки. Сталин яхудийларни ёқтирамас эди, уларни гавласининг баъзи қисмларига яқин йўлатмас эди. Лекин бунақалардан бошқа ишларда фойдаланаарди. Ҳазар қилмасди. Узининг яхудийларига қарши қайраб соларди.

Бенуқсон яхудий тилида бу артист радио орқали ва саҳнада туриб, яхудийларга тааллуқли ҳамма нарсани қораларди. Яхудий динини таҳқирлар эди, яхудийларнинг ўтмишини масхара қиласади. Уни эшиштган антисемитлар роса маза қиласади. Исройл давлати барпо бўлгандан кейин эса, у бутунилай занжирдан бўшалиб кетди. Янги пайдо бўлган давлатининг устига ағдарилган магзаваси қолмади. У қадимги иврит тилини шунақа таҳқирладики, қўяберасиз. Уни халқ тили деб тан олишдан қатъян бош тортди.

Буларнинг бари Сталиннинг жонига тегмагунча давом этди. У яхудий маданиятини таги билан қурита бошлаганди, бир йўла бир артистин ҳам асфаласофинга жўнатди. Кераги бўлмай қолди-да! Бевасини эса Сибирга бадарға қилди.

Ҳозир бу аёл Исройлда яшайди. Ҳа, ўша эри Сталиннинг шоввозлари томонидан гумдон қилингунинга қадар оғиз кўпиртириб қоралаган, бўралаб сўккан мамлакатда. Ҳа энди. шундоқ бўлгандан кейин қорангни ўчириб, пусиб ўтири-да, ўтирган жойингда. Ҳеч ким сенга даҳл қилмаганига хурсанд бўлсанг-чи! Сенга даҳл қилиш бир ёқда турсин, бошқа яхудийлар билан баравар кўришяпти, ҳаммага берилгаётган нархлардан сен ҳам қуруқ қолаётганинг йўқ!

Э, қаёқда дейсиз! Анойингиз йўқ. Бу бева ойимча марҳум эридан сифинадиган маъбууд ясад олди, дунёдаги ҳамма яхудийларни ўзи билан бирга унинг руҳига

тиловат қилишга мажбур қилди. Ҳудди ятмоғиз кампир супургиде учгандек, бизнинг бева самолётда учиб, эрининг номидан ўлпон йигади. Унинг тўғрисида китоблар ёзади, мақолалар эълон қиласди, яҳудийларни эрининг шонли ҳаётининг ҳамма саналарини нишонлашга мажбур қиласди, матбуот конференциялари уюштиради, эрининг сувратларини кўпайтириб, уларни бечисоб миқдорда сотади.

Яҳудийлар ундан қутулиш ҳақини тўлашади. Бу орада гап нима тўғрисида кетаётганини унутиб ҳам юборишади. Олғир беванинг тазйиқи остида марҳумни турли-туман иззат-икромга муносиб миллий қаҳрамон сифатида қабул қила бошлайдилар.

Энди, етимликни касб қилиб олганни кўрайлил.

Етимча шўрлик әлликларни уриб қўйган. Унинг отаси бир вақтлар ГПУда катта бошлиқ бўлган. Энди, десангиз, отаси Кацнельсон деган фамилиясини Орлов деб ўзгартириб олганлар тоифасидан. Қийноқ билан қилинган сўроқларга раҳбарлик қилган. Шўро ҳокимиятига хайриҳоҳ эмас деб гумон қилинган аристонларни кийнаб майиб қилган, бунинг устига уларни ўз қўли билан отиб ташлашни яхши кўрган.

Чакки эмас-а? Нима дейиш мумкин бунақа ота тўғрисида? Авлод-аждоди ҳар қанча мақтанса ярашади. Аммо унинг бир заиф жойи бор эди-ки, шу сифати бутун жаҳон яҳудийларининг назаридаги уига алоҳида жозиба баҳш этарди. У ҳаммадан кўра яҳудий миллатига мансуб маҳбусларни бир ёғлиқ қилишни яхши кўрарди. Узининг холислигини кўрсатиш учун ўзида ҳеч қандай иккиланишлар-у, раҳмдилликлар йўқлигини намойиш қилиш учун.

Аввалига у този итдай бадавлат яҳудийларни тузоққа илинтиришга ҳаракат қилди. Улар эксплуататор бўлганлари учун ва нима сабабландур ишчи-дехқон ҳокимиятини унчалик яхши кўрмагани учун ҳаммасини шафқатсизлик билан отиб ташларди.

Кейинчалик эса большевиклар партиясига кирган, лекин носамимиликда ва иккюзламаликда гумон қилингага қашшоқроқ яҳудийларнинг сүякларини мажақлади. Уларни ҳам оғирлигини тўққиз грамм қўргошинга орттириб, нариги дунёга равона қиласди.

Кейин яҳудийларни халқ душмани сифатида— инглиз, япон, поляк, қўйингчи, истаган мамлакатингизнинг жосуси сифатида отди. Узи эса борган сари машҳурроқ ва даҳшатлироқ бўла борди. Бувилар гап қулогига

кирмайдиган неварадарини ўшанинг отини айтиб қўрқитадиган бўлиб қолишиди.

Кейин эса...

Кейин Сталин уни ҳам отиб ташлади. Бошқаларни отгандек. Отиб бўлиб, уни ҳалқ душмани деб эълон қилди. Инглиз, япон, поляк ва яна алланима бало мамлакатларнинг жосуси деди. Яна буларнинг ёнига алланечук янги бир сифатни ҳам қўшиб қўйди — яхудий буржуа миллатчиси деган.

Ана шундан кейин жаҳон яхудийлари етимликни касб қилиб олган устаси фарангга эга бўлишиди. Унинг отаси яхудийлар иши учун бошини тиккан одам эди. Етимча отасининг номини айтиб, ҳаммани оёққа турғизди, талаб қиласди, тиланчилик қиласди. Одамлар эса ҳаддан ташқари андишалик-да — бу етимчани танобини тортиб, бурнини кераклик жойга ишқаб қўймайди. Тиланса, беришади. Шу билан қутулишиади.

Мен Қуддуси шарифда у билан бир вақтда уй олиш шарафига муссар бўлган эдим. Агар шуни «шараф» деб аташ мумкин бўлса. Ўзим кўрганман, ҳаммага отасини пеш қилиб, Исройл қонуиларида кўзда тутилганiga қараганда бир хона ортиқроқ талаб қилганини ўз кўзим билан кўрганман. Чунки у ҳамма қатори әмас. Чунки унинг отаси — яхудийлар тарихидаги энг йирик шахс.

Қизиги шундаки, талаб қилган нарсадининг ҳаммасига эришиди.

Сабабки, у етимликни касб қилиб олган.

Бошқа устаси фаранглар ҳам бор. Уларнинг кўлами кичикроқ. Ростини айтиб қўя қолай — улар менга апча маъкул.

Сўнгги йилларда яхудийлар очлик эълон қилиб норозилик билдиришни расм қилишиди. Норозилик билдиришга баҳоналар тўлиб-тошиб ётибди. Шунинг учун бизнинг адолатли ишимиз деб халойиқнинг кўз ўигида оч ўтиришга кўнадиган анча-мунча одам керак.

Шу тарзда очликни касб қилиб олган одамлар тоифаси майдонга келди.

Мен шунақалардан биттасини танир эдим. У битта Сион маҳбусига, яъни яхудийлар иши бўйича қамалиб, муддатини Сибирда ўтказган яхудий йингитга амакими, тоғами бўларди.

Бу амакими, тоғага бирорнинг пулига жаҳон бўйлаб сайр қилиб юриш жуда маъкул тушиб қолди. Ўзининг дўмбоққина башарасининг газета саҳифаларида кўриб

туриш ҳам манзур бўлди. Бунинг учун атиги бир-икки кун яҳудий жамоаларининг мадад берувчи оҳ-воҳлари остида оч ўтирилса кифоя эди.

Истаган важдан у очлик эълон қилаверар эди. Кейин бўлса очлик эълон қилишининг сабаби билан ўзи қизиқ-мас ҳам эди. Керак бўлгандан кейин, очлик эълон қилаверамиз-да! Шунга мувофиқ иорозилик ҳам билдирамиз. Нима учун ёки нимага қарши эканини бошлиқлар билишади.

Шундай қилиб, у очлик эълон қилишини касб қилиб олди ва ҳар бир косиб каби бу ишда ўзининг сирларига эга эди. Масалан, аллақандай одамин тўқ тутадиган пасталарни излаб тонди ва ёрилиб кетган лабларни артаётгандай бўлиб, улардан енг ичидага аста тановвул қилиб ўтиради. Бу ишда шунақа чапдаст бўлиб кетдикни, тўқ тутадиган шу паста ёрдачини қоринни тарвуздаккина қашпайтириб ҳам олди. Авваллари ҳатто санаторийда дам олганида ҳам қорни бунақа қашпаймас эди.

Аммо ана шу енгига яшириб юрадиган пастаси панд берди, унинг очликни касб қилиб олган мутахассис сифатидаги халқаро обрўйини чил-парчин қилди. Унинг соҳтакорлигини бирор одам сезиб қолди ёхуд у паста солинган идишни ҳамманинг кўз ўнгига тушириб юбордия-ю, уни жиноят устида ушлаб олишиб деб ўйлайсизми? Пўк, шунақа деб ўйласангиз, бекор қиласиз. Устаси фаранглар бунақа арзимас баҳоналар важидан қўлга тушмайди. Ахир, у устаси фаранг эди-да! Тажрибаси ҳам жуда катта эди.

Тўқ тутувчи паста унга сира кутилмаган томондан панд берди. Бу паста қоринни ўстиришдан ташқари, яна нима десак экан-а — оловга ёғ қуйгандай бўлди. Амаки аллақачон мункиллаб қола бошлаган эди — ҳалиги паста шу одамда эркаклик қувватини уйғотиб юборса бўладими? Ҳолбуки, бу қувват унда аллақачон сўниб қолган эди.

У Нью-Йоркда Бош Ассамблеянинг биноси олдида оч ўтирган. Лекин ёлғиз ўтирган эмас. Аллақандай яҳудий ойимча билан бирга оч ўтирган экан. Нимадир бўлиб, совет ҳокимияти унинг эрига вақтида виза бермаган экан. У очликни касб қилиб олган устаси фаранг эди, аёл эса бор-йўғи ҳаваскор эди. Шу ҳамма ишнинг белига тепти.

Очлик оқибатида одам толиқади, кучдан қолди деб ҳисобланади. Шунинг учун Нью-Йорк яҳудийлари ик-

қовларини иккита йиғма кроватга ёнма-ён ётқизиб қўйнишипти. Теграларига норозилик сўзлари ёзилган ҳар хил шиорлар ва газабли чақириқлар битилган плакатларни гир айлантириб ўрнатиб қўйнишипти.

Кундуз куни ҳамма иш ўз маромида борипти. Мухбирлар чиқиллатиб сувратга олипти, телевидениенинг асбоблари узлуксиз ишлапти, америкалик яхудий аёллар ўтган-кетганлардан хитобномалар остига имзолар йиғишипти, амаки эса сабофини ёддан айтиб бераётган шогирддай журналистларнинг саволларига ўзи учун ҳам, ёнидаги аёл учун ҳам жавоб берниб турипти.

Иш тунда расво бўлипти.

Нью-Йоркнинг юлдузли осмони остида уларнинг иккowi ўзларининг йиғма кроватлари устида ёлғиз қолишипти. Бир томондан Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг осмонўпар биноси уларнинг устига соя ташлаб турган эмиш. Ҳатто полициячилар ҳам навбатчилигини тугатиб, уларнинг икковини бемалол оч қолишсин деб ёлғиз қолдириб кетишипти.

Ярим кечада осмонўпар бино олдидаги майсазорда ўсан қоқигулнинг ҳиди маст қилганми ёки Ист-Ривер томондан эсган дарё шабадаси бошни айлантириб қўйганми, нима бўлганда ҳам амакининг эркаклиги қўзиб кетган-ку! Чидаб бўлмас даражада.

Жанжал катта бўлди. Очлик забастовкасини йиғиширишга тўғри келди. Фақат яхудийлар ташкилотларининг ялиниб-ёлворишлирагина очликни касб қилиб олган устаси фарангни турмадаи сақлаб қолди. Яна ким билади дейсиз — эҳтимол электр стулидан сақлаб қолган бўлса ҳам ажаб эмас.

Изоҳ тариқасида шуни айтишим мумкинки, бу ойимчанинг эрини шўро ҳукумати дарҳол Истроилга жўнатиб юборди — аёлга яна бирор марта очлик эълон қилишга тўғри келса, иффати заҳа емасин дейишди, шекилли.

Амакини очлик эълон қилувчилар сафидан ўчиришди. Энди у сиёсатдан ташқарида оддий бир одамдай ҳаёт кечирмоқда. Ҳатто анча озиб, аввалги тошига қайтди.

Устаси фаранглар ҳақидаги гапни тугатиш учун сизга яна бир гаройиб кимса тўғрисида ҳикоя қилиб бераман. У Қуддуси шарифда Йиғи девори олдида бўладиган ҳар қандай очликка қўшилаверар эди. Мутлақо ихтиёрий, бирон қўмита таклиф қилмаса ҳам. Қандай сабаб бўлмасин, барибир эди. Гоҳ яхудийларнинг Истроилга кетишига рухсат бермаётган Шўро ҳу-

куматига қарши, гоҳ эса шўро яҳудийларига етарли даражада мёҳмондўстлик кўрсатмаётган Истроил ҳукуматига қарши норозилик билдиради. Ҳар гал очлик тайёрланасетганидан хабар топиб, Йиги девори ёнида пайло бўлиб қоларди.

Қўлида ҳамиша учта тилда — иврит, рус ва инглиз тилларида ёзилган битта плакат. Унинг матни тахминан бундай эди: «Уз мақсадимга эришмагувимча оч ўтиравераман».

У плакатини кўтариб бошқа очлик эълон қилганлар ёнинг ўтиради-да, забастовканинг охиригача ҳеч қаёққа қўзголмасди. Бошқаларникига қараганда ундаги плакатиниг матни ўзгачароқ эди, шунинг учун телевиденис ва газетага уни кўпроқ сувратга олишарди.

Бир куни навбатдаги очлик забастовкаси пайтида ўша томонга йўлим тушиб қолди. Мен табнатан ҳар нарсага қизиқувчан одамман. Шу боисдан ўзимни тутиб туролмадим-да, ўша кимсадан «бу плакатиниг билан нима демоқисан?»—деб сўрадим.

Бу йигит менга ишма деб жавоб берди денг?

— Йигирма ийлога озмагувимча оч ўтиравераман. Менинг мақсадим шунаقا. Докторларкинг маслаҳати ёрдам бермади. Бу ишда эса самара аниқ. Жамоатчиликка ҳам фойдаси бор.

Асл йигит эди-да!

Ростиини айтганида, мен бу йигитни ёқтириб қолдим, унинг ҳам ўзимга ўхшаган яҳудий эканидан фарх қила бошладим.

Ҳалолликни қаранг-а! Холислик дегани бўлса, шунча бўлади-да! Бирон оғиз сафсата, ортиқча гап сотиш йўғ-а!

*Атлантик океани устида.
Баландлик 30600 фут.*

Очиғини айтиб қўя қолай — биз мажлисда эмасмиз, гапимизни ҳеч ким эшитаётганий йўқ. Ҳатто унга ҳеч ким қизиқаётгани ҳам йўқ. Шунинг учун қинғирлик қилмай қўя қолайлик. Мен ҳавойи гапларга учадиган одам эмасман. Курашчи ҳам эмасман. Агар сиз мендан илтимос қилиб, кўпчиликнинг манфаати йўлида ё порлоқ келажак учун ёхуд бутун дунёда тинчлик учун жонингни бер десангиз, сизга берадиган жавобим шундай бўлади: «Тошингизни теринг, аҳмоғингиз йўқ. Бошқа биронта каллаварамни топинг». «Йистамайман, қўйинг

бунақа гапни. Ўз ажалим билан ўз уйимда, ўз крова-
тимда ўлайин».

«У жанговар постида нобуд бўлди...» деганга ўхшаш чиройли сўзлар билан бошланадиган ҳар қандай таъзия-
номадан кўра оддийроқ, жўнроқ бир гапни афзал кў-
рардим. Масалан, мана бунга ўхшаган: «Бемаъни
тасодиф қаторларимиздан юлиб олган...» Еки: «Бизнинг
унутилмас... тинчгина оламдан кўз юмди». Жилла бўл-
маса, бунақаси ҳам бўлаверади: «Маниший хизмат кўр-
сатиш комбинатига қарашли сартарошхона жамоаси
чуқур таъзия билан маълум қиласиди...»

Менинг қабрим устида қуроллардан бир йўла ўқ
узиб, салют бериб мен билан видолашувларини иста-
майман. Ўлганимдан кейин қабримни ҳеч ким зиёрат
қилмай қўя қолсин. Керак эмас! Худо ҳаққи! Қўйинг,
мен қабримга чуқурроқ кўмилиб олай — бу телба дунё
қандай қилиб ақлдан озаетганини кўрмай ҳам, куймай
ҳам. Мен, ниҳоят, нафасимни ростлаб олмоқчиман.
Жиндай ҳордиқ олай, тинчий. Майли, танимни қуртлар
кемирсин — ахир, улар ҳам ҳамма жонзотлар каби би-
рон нарса егиси келади. Ишқилиб, улар антисемит бўл-
маса, менинг яхудий эканимдан ҳазар қилмаса бўл-
гани.

Агар марҳумнинг сўнгги хоҳиши бирон одамни қи-
зиқтирса, ўлимимдан кейин яна битта истагим бор эди:
номаълум безорилар қабримни таҳқирлашмасин. Ке-
йинги пайтларда бунақа воқеалар кўп содир бўляпти.
Кейин шаҳар кенгаши қабрим устидаги тошни болалар
боғчасига пойдевор қилиш учун олиб кетмасин.

Хоки туробим иззат-икромда бўлса дейман, марҳум
ҳаётлигига иззат-икромга ҳам, ғамхўрлигу меҳрга ҳам
тўйган эмас.

Шундай қилиб, мен идеалист ҳам эмасман, қаҳрамон ҳам. Марҳамат қилиб, қандай бўлсан, шундайли-
гимча қабул қилинг. Шу бўйим билан қаҳрамон бўла-
ман десам ҳамма кулмайдими? Қўкрагинг билан лоа-
қал амбразурани ҳам тўса олмайсан, чунки бўйинг ет-
майди. Бўйи меникига ўхшаган аёлларни хипча дейи-
шади. Эркакларни бўлса... Келинг, қўяйлик шу гаплар-
ни...

Урушда бўйим туфайли роса таъзиримни еганман.
Сафда ҳамма вақт энг охириги қаторда юрадим. Зобит-
лар тайёрловчи Қўргон пиёдалар ўқув юртида бўйи
меникидан пастроқ курсант йўқ эди. Шимимнинг эта-
ги ҳамма ерда судралиб юради, унга ўралашиб, неча

Марта йиқилғанман-у... Армияда кийим-кечак бир қолипда бўларди. Бўйига мослаб тикишмасди.

Ўқув юртида ватанпарварлик мавзуларида ҳаваскорлик спектакллари қўйишиб турар эдилар. Бир пьесада воқеа давомида ўн уч ёшлардаги бир ўсмир қатнашмоғи керак эди. Мен шу боланинг ролида чиқар эдим. Менинг отамни эса мендан икки ойлик ёш, лекин энига ҳам, бўйига ҳам мендан икки баравар катта бўлган Иван Фоняков деган курсант ўйнарди. Аллақачонлар менинг соқолимга тиғ теккан эди, Ванянинг соқол-мўйлови эса эндигина ниш ура бошлаган эди.

Бу пьесада жуда таъсирили саҳна бор — мен отами — Вания Фоняковни фронтга кузатаман. У мени осонгина кўтариб, елкасига ўтқазиб олади-да, саҳна бўйлаб югуради, мен бўлсан ингичка овозда чийиллайман:

— Отажон, немисни ўлдир! Гитлерни тириклай тутиб ол. Биз уни қафасга солиб қўямиз.

Отажоним, яъни Вания Фоняков йўғон овозда жавоб беради:

— Бажарамиз, ўғлим! Фашистларни талқон қилиб эзиб ташлаймиз!

Гапнинг зўрлигига қойилмисиз? Уруш даврининг Шекспири дейсиз!

Одамлар завқдан кўзда ёш билан чапак чалишарди, чунки талабчан эмас эдилар. Улар нимани ҳам кўришипти? Томошабинлар ўзимизнинг курсантлар-у, уларнинг теварагидагилар эркин ёлланган қизлар эди.

Вания Фоняковга бафуржароқ тўхтаб ўтай. Албатта, у тафаккур бобида даҳо эмас эди. Қаёқда дейсиз? У учига чиқсан тўнка эди. Ҳамма фанлардан — умум таълимлардан ҳам, ҳарбий дарслардан ҳам жуда ёмон ўқирди. Гоҳ шаҳарнинг рақс майдончасида муштлашгани учун, гоҳ билим юртига яшириб спиртли ичимлик олиб келгани учун ҳафталаб қамоқдан боши чиқмас эди. Унга ҳатто кичик лейтенант унвонини бермаймиз деб туриб олишди. Лекин имтиҳонда «отажоним»га ўзим ёрдам бериб юбордим. Иккита иншо ёздим. Биттасини Вания учун ёздим. Алдовимиз ошкор бўлиб қолмасин деб, унинг илтимоси билан тўртта грамматик хато ҳам қилдим. Вания кичик лейтенант унвонини олди ва биринчилар қатори фронтга жўнади.

Лекин фронтда у роса иш кўрсатиб, Қаҳрамоннинг Олтин Юлдузини қўлга киритди. Ҳозир Вания ким эканини биласизми? Яъни Иван Александрович? Генерал-лейтенант.

Биз у билан учрашган эдик — нима дерди буни? Ҳа, жанговар дўстлар учрашуви! Орадан анча йил ўтгач. Яқинда. Россиядан кетишимдан бир оз олдин. Сиз ҳозир кула-кула ичагингиз узилади.

Шу пайтга қадар биз бир-биримиз билан учрашганимиз йўқ эди. Ростини айтганда, бир-биримизни унча излаган ҳам эмасмиз. Нега десангиз, сартарош Аркаша Рубинчик қаёқда-ю, генерал-лейтенант Иван Александрович Фоняков қаёқда?

Аммо буни қарангки, келиб-келиб, генерал айни бизнинг меҳмонхонамиизда тўхтаса бўладими, меҳмонхонага жойлашиши билан соч-соқолини олдиргани бизнинг сартарошхонамиизга тушибти. Тасодифни қарангки, айни мен ишлайтган сменага тўғри келипти. Яна генерал сартарошхонага кириб, бирон бошқа сартарошга эмас, тўғри менинг ўринидигимга ўтирди.

Орадан ўттиз йил ўтган. Мен ўзгариб кетганман. У ҳам ўзгарган. Мана, ўринидигимда семиз генерал ўтирипти. Ҳамма ёғи зарҳал тақинчиоқларга тўлиб кетган. Башараси ашаддий пиёнистанники сингари кўпчиб, бўғриқиб кетган. Мен юзлаб бунақа генералларнинг соқолини олганман. Ҳаммасининг башараси бир хил. Гўё ҳаммаси бир онадан туғилган-у, ҳаммасининг кўкрагига бир хил тақинчиоқлар тақиб қўйилган.

Мен бўлсам, гарчи бу йиллар мобайнида бўйим ўсмаган бўлса-да, устимда оқ ҳалат, бошимда жароҳагдан чандиқ — бир замонлар Қўргондаги пиёдалар ўқув ютида саф тортиб юрилганда унинг орқасида судралиб юрган курсантга ўхшамайман.

Унинг бўғриққан лунжларига совун сурдим, бир қўлга устарани олдим, икки бармоғим билан қизил бурнининг учидан ушлаб, юқорига тортган ҳам эдимки, ҳудди романларда тасвирланадигандек, нигоҳларимиз учрашди.

— Аркаша! — деган ҳайқириқми, ундовми овози эши тилди. Кейин унинг лабларидаги совун кўпиги пуфаклана бошлади.

— Вания, — дедим мен зўрга. Қўлимдаги устара ерга тушиб кетди. Қўзларимдан ёш тирқиради. Мен ҳаваскорлик спектаклида отасини фронтга кузатаётган болакайдек ҳўнграб йиглаб юбордим.

— Аркаша! Дўстим! — генерал бўйнидаги чойшабини юлқиб олиб ташлади-да, юзидағи совунини артмай, ўринидикдан сакраб турди, мени бағрига босиб, сартарошхонада у ёқ-бу ёққа судрай бошлади. Айиқдай кучи

бор денг. Щошимни кўкрагига маҳкам қапишириб олган. Нешонам билан бурним унинг орден-медаллари га тегиб, тириалиблар кетди.

— Пиғиштиришингни! — деб бўйруқ берди генерал. — Ен дўконингни!

Шундай деб, сартарошхонада бор одамнинг ҳаммасини — шогирдларни ҳам, усталарни ҳам, мижозларни ҳам ялпинсига ресторанга судради. Жанговар дўстларнинг учрашувини нишонламоқ учун. Ресторанга элликталар чамаси одам кирди — уларнинг ярми бутунлай бегона одамлар эди — улар йўл-йўлакай қўшилиб олибди.

Роса битимиз тўкилди-да ўшанда! Ресторанинг ҳамчангини чиқариб юбордик. Қандиллар зириллаб кетди.

Генерал мени мақтаб нутқ ирод қилди. Мен бўлсан тўй боладай керилиб ўтирибман. Унинг медалларидан афт-башарам қон. Маникюрчимиз Зина қофоз салфеткалар билан қонимни артиб турибди.

— У менинг ҳаётимни сақлаб қолган,—деди генерал Фоняков кўзда ёшлари билан. Унинг ҳисобидан еб-ичаётган ҳамма текинхўрлар «гув» этиб кетди.

— Аркадий Рубинчик фронтда генералнинг ҳаётини сақлаб қолган экан! Эшитдингларми? Узимизнинг одам экан! Жанговар рус дўстлиги учун! Бизнинг шавкатли жангчилар учун!

Вания, албатта, мен унга ёзиб берган тўртта хатоли иншони назарда тутган эди. Ўшанда мен, чиндан ҳам бўлгуси қаҳрамонни имтиҳонда асраб қолгандим.

Аммо теграмиздаги хушомадгўйлар жанговар жасоратларга муштоқ эдилар.

Лекин улар конъяк билан овқатдан бошқа ўша куни текин томошага ҳам роса тўйишиди. Ахир, бунақа унтилмас воқеа ҳар куни рўй беравермайди.

Менинг генералим ярим кечада, Москванинг қоқ марказида Кремлининг шундоққина биқинида ажнабийлар ва чақимчилар билан тўлиб-тошган Горький кўчаси бўйлаб, йўловчиларни тутиб, автомобилларни тўхтатиб, кўкрагида ҳамма нишонлар билан, елкасида қонга ботган пакана яҳудийни кўтарганича кетиб борар ва сўйилаётган молдек бўкирарди.

— Бажарамиз, ўғлим! Фашистларни талқон қилиб эзиб ташлаймиз.

Мен кўп ичмайман, ақлимни йўқотиб қўйганим йўқ. Шунинг учун генералнинг елкасидан туриб жанговар

дўстлигимиз ҳурмати, овозимни кўтармасликка тиришиб, луқма ташлаб турибман:

— Дадажон, немисни ўлди! Гитлерин эса тирниклай тутиб келтир. Уни қафасга қамаб қўямиз!

Бир гувоҳ кейинчалик милицияда айтдики, мен «халқимга рухсат бер» деб қичқирган эмишманни, тарихий ватан тўғрисида яна бошқа хитоблар айтибманни? Аммо генерал унвонини иззат қилганлари сабабли, бу гапларни қогозга туширишмабди. Бизни жиндай койиган бўлиб, жўнатиб юборишинти, яъни меҳмонхонага олиб бориб қўйиншипти. Биз бир-биримизнинг қуҷогимизда роппа-роса бир кеча-кундуз ухлабмиз. Мен зўр-базўр омон қолибман, чунки генерал айиқникидай баҳайбат гавдаси билан мени мушук боладай эзиб қўйишига сал қолибди.

Мен бўйим пастлигидан хафа эмасман. Айтиш мумкин, паканалигим сабаб ҳаётим омон қолган. Сиз, албатта, куласиз, лекин бу чин гап. Агар менинг пакана бўйим бўлмаганида, сиз билан биз ана шу ажойиб самолётда сұҳбатлашиб ўтирган бўлардик ва мен ҳам сиздек сезгир, зукко одамнинг сұҳбатини олиш лаззатига ноил бўлмаган бўлардим. Яширишга не ҳожат — бизнинг замонамида гапингни бўлмай, эътибор билан эшитадиган, ҳикоянгнинг энг қизиқ жойида ўзининг бўлар-бўлмас ҳангомалари билан гапнинг белига тепмайдиган одам тақдирнинг туҳфаси-ку!

Сизга маълумки, мен кўрган бор-йўқ дорилфунун, зобитлар тайёрлайдиган пиёдалар ўқув юртининг қисқа курслари. Урта мактабу яна бир йиллик ҳарбий машқлар. Урушнинг иккинчи йилида чекинишилизнинг энг номаъқул кезларинда менга кичик лейтенант унвонини тақдим этишди. Бир амаллаб болалар этигини топиб беришди ва мен пиёда взвод командири сифатида фронтга йўл олдим.

Қайси фронтга дейсизми? Бундан баттари бўлмайди. Волхов фронтига. Расво жойлар. Ботқоқ, ўрмон! Аскарлар талофати бутун қизил армия бўйлаб энг юқори кўрсаткичга эга.

Тайнинланган жойга етиб бордим. Старшина хандақлар ичидан мени взвод жойлашган ерга бошлади. Лекин взводга етиб борни насиб қилмага экан. Ӯшанда кимга командирлик қилишим керак эди — ҳозиргача билмайман.

Биз чуқур хандақдан кетиб боряпмиз. Хандақ тагида тизза бўйи лойқа сув. У ер-бу ерда сувнинг таги-

дан ўқ солинадиган бўш қутилар чиқиб турипти. Биз сувга түшиб кетмасликка ҳаракат қилиб, қутилардан ҳатлаб ўтиб кетиб боряпмиз. Старшина энгашиб олган, мен бўлса бор бўйим билан. Хандақнинг чуқурлиги менга кифоя қиласр экан.

Старшина бўлса йўл-йўлакай менга гап уқтириб кетянти. Ўртоқ кичик лейтенант дейди. Сиз хандақдан бошингизни чиқарманг дейди. Бу ерда ҳар қадамда мерган бор эмиш.

Ҳеч кимга сир эмаски, яҳудийлар ҳар нарсадан маҳрум бўлса маҳрумдир-ку, лекин қизиқувчанлик бобида камчилиги йўқ. Старшина мерганни тилга олиши билан, мен дарҳол савол бердим:

— Қани мерган?

Шундоқ дедим-у, баланд бир қутининг устига чиқиб, теварак-атрофга алангладим. Бу менинг фронтда кўрсатган энг сўнгги ишим бўлди. Мерган қоқ пешонамдан мўлжалга олган экан. Ўқ ялаб ўтди. Лекин шунда ҳам қошимнинг устидаги суюкнинг бир чеккасини учириб кетди.

Ортиқ мен фронтга бормадим. Мени иккинчи гуруҳ ногиронлари қаторига қўшишди. Мана, кўриб турибисизки, эсон-омонман. Ҳўш, омон қолган бўлсам, бунинг сабабчиси ким? Албатта, пакана бўйим-да. Ва яна жиндай яҳудиёна қизиқувчанлигим. Аҳён-аҳёнда бу унчалик чакки нарса эмас.

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30000 фут.*

Узоқ кутишлардан кейин тарихий ватанимни кўргач қандай ҳиссиётлар пайдо бўлди? Энг дастлабки ҳаяжонларимни айтмайсизми? Лозим кўрсангиз эслашим мумкин. Ҳар не бўлганда ҳам, дастлабки таассуротларимиз унчалик эмас: ...Яҳудийлар самолётни ярим тўлдириб ўтиришипти. Биз қўниш учун пастлай бошлаганимизда Тель-Авив манзараси намоён бўлди. Уни кўрган йўловчилар кимdir ҳиқиллаб, кимdir ҳўнграб йиғлаб юборди. Менинг ҳам кўзимдан ёш тирқиради, юрагим тез-тез ура бошлаганини ҳис қилдим. Биз — ҳиссиёти кўнгли бўш миллатмиз, нима ҳам қила олардик? Бунинг устига янгидан эга бўлаётган Ватанимиздан умидларимиз катта эди.

...«Эл-Ал» Истроил авиакомпаниясига қарашли «Боинг» русумли замонавий самолётнинг нарвонидан орзиқиб кутилган тарихий ватан тупроғига қадам қўяётган

Ва шу ернинг ўзида, оёқ остидаги бетондан тупук сачрамаган ва сигарета қолдиғи ташланмаган озодароқ жойни топиб, уни ётиб ўпаётган Иңжил азиз-авлиёларн сиёқидаги оппоқ соқолли чоллар...

...Диққинафас, ранги заҳил, мудроқ босган Исроил амалдорлари... Улар бизни бир отар қўйдек санаб, торгина қафасларга тиқиши. Россияда ҳам навбатдаги эшелонда аристонларни олиб келишда уларни яна йўлга жўнатиш олдидан шунаقا муваққат турмаларга қамаб туришади. Исроил амалдорлари соқчиларидан ҳам беш баттар бадқовоқ эдилар. Шу туфайли дақиқа сайни одамнинг шашти қайта борарди. Баъзи бирорлар эса аэропортдаёқ қайтиб учиб кетаётган самолётларга ҳасад билан қараб, хаёлан ўзини ўша самолётнинг йўловчиси ўрнида кўра бошлаганди.

Йўқ! Буларнинг ҳеч қайсиси хотираада қолгани йўқ. Исроилда мени ҳар нарсадан кўпроқ лол қолдирган нарсани эслашга уринсам, бу воқеалар юрагимни орзиқтирмайди. Менинг бир мижозим бўлгувчи эди. Таниқли рассом. Мен унинг жингалак соchlари билан олишиб ётган пайтимда, у ўриндиққа ялпайиб ўтирганича, рамзларда нарсаларнинг моҳияти ифодаланишини гапириб, менга ақл ўргатишда давом этарди.

Шундай қилиб десангиз, мен ва яна ўзимга ўхшаган учта овсар Исроилга кетганимиздан кейин кўп ўтмай, арзимас бир воқеага рўпара келдик. Шу ҳодисанинг жуда катта рамзий маъноси бор деб ҳисоблайман.

Биз бу мамлакатга келиб, ўрнашиб улгурмасимиздан жуда-жуда денгизга боргимиз келди. Машинадан тушар-тушмас, югуриб бориб ўзимни жонажон яҳудий денгизимнинг бағрига отсам. Ахир, дунёда бунга тенг келадиган денгиз борми? Оғиздан чиқдими, тамом, вассалом, бажарилиши керак. Аллақайси гўрдан автомобил топдик-да, Ўрта ер денгизининг илиқ ва ёқимли тўлқинлари қайдасан деб, яҳудий тогининг ён бағриларидан қўйига қараб ғизиллаб жўнадик.

Қайфиятимиз жуда юқори эди. Ўзимизни арш-аъло-да юргандек ҳис қиляпмиз. Йўл-йўлакай нимаики рўпара келса, ийиб кетганимиздан ҳаммасига қараб ишшайиб қўярдик. Оғизимиздан чиққан пушти сўлакай бутунлай даҳанларимизни қоплаб олганди.

Вой, қаранг, ана дараҳт. Ўзимизнинг яҳудий дараҳти! Ўзимизнинг яҳудий қўлларимиз билан экилган. Вой, ана асфальт! Ўзимизнинг яҳудий асфальти! Вой, кўприк! Ўзимизнинг яҳудий кўпригимиз! Вой, анови тоғ ёнбағ-

ридағи үйга қаранг! Үзимизнинг яҳудий тоғидаги яҳудий уйимиз!

Биласизми, мен буларнинг бари унчалик кулгили эмас деб ҳисоблайман. Тұртта кап-катта одам яҳудийлар — не дейсизки, — ўз құллари билан барло этган ҳар қандай арзимас нарсаларни күриб ийиб кетаверса, бунинг учун иккى минг йил меңмона яшаганимиз мобайнида антисемитизм бизда неchoғли кемтиклик түйгусини тарбиялаган, уйимизни нақадар қусурлык деб ҳисоблашимизга ўрганған бўлмоғи керак. Биргина шунинг ўзини ўйласа, одам бу дунёдан чиқиб кетай дейди.

Майли, қўйинг, чалғимайлик. Негаки, шўро газеталарида ёзганларидек, миллатчилик оғуси билан заҳарланған тұртта аҳмоқ орқа-олдига қарамай, қумтепалардан ошиб-үтиб, тўғри дengizga етиб борди. Ҳақиқатан ҳам дengиз жуда чиройли эди, ҳақиқатан ҳам жуда катта эди. Ҳатто уфқда кемаси ҳам бор эди.

Биз ёввойилардек сакрашиб, апил-тапил ечинишга уриниб, майкаю трусиқларимизга ўралашиб қолдик. Теварак-атрофимизда ҳеч ким йўқ эди. Биз бор-будимизни ечиб ташлаб, онадан туғилганимиздек қип-яланғоч қолдик ва ўзимизнинг яҳудий қумимиз устидан иргишлиб, ўзимизнинг яҳудий сувимизга шўнғидик.

Сув илиқ ва шўр эди. Гавдаларимиз сув ичидан бешикдагидек чайқалди.

- Дунёдаги энг илиқ сув!
- Энг шўр сув!
- Энг ёқимли сув!

Лаззатдан ҳайқириб, завқимиз ошганидан дақиқа сайн телбаланиб борарадик. Лекин сувдан чиққанимизда ҳамма шоду ҳуррамлигимиз бир пул бўлди. Биз бошимиздан оёғимизгача қоп-қора мойга беланган ёввойи занжиларга ўхшаб қолғандик. Ҳамма ёғимиздан димогларни ёргудек нефть ҳиди анқириди. Хулласкалом, најосатга шўнғиб тушгандек эдик.

Жонли манзара. Табиатдан олинган.

Рамзий маъноси бор, шунаقا эмасми? Ана шунаقا, хурсандликдан ҳиринг-ҳиринг кулиб, Истроил қучогига ташландик-да, бу қучоқдан устимиздан бир чelак магзава ағдарилгандек бўлиб чиқдик.

Хўш, бунга ким айбор? Ҳеч ким? Биз бир нарсаны кутган эдик, Истроил бутунлай бошқа нарса экан. Дунёдаги энг яхши мамлакат экан деб ҳам бўлмайди. Ҳа, энди бир ўртамиёна мамлакат экан. Иккала оёғи ҳам оқсоқ. Ҳатто боши ҳам лат еган.

Мен шундай тўхтамга келдим. Яҳудийлар қувгинда бошқа халқлар орасида уларнинг, юмшоқ қилиб айтганда, ҳамиша нохуш муомалаларини кўриб яшаб юришганда, роса ҳаракат қилишган, худо сақласин, баттар ёмон кўриниб қолмаслик учун, бошларига ғазаб тошлари ёғилмаслиги учун қолганлардан яхшироқ ишлашга, одоб-ахлоқ қондаларига қаттиқ риоя қилишга интилишган. Узларининг давлатларини қуриб, ўз уйларида ўзлари хўжайин бўлиб олганларидан сўнг эса бутунлай ўзларини қўйиб юборганлар. Айшингни суравер, биродар! Кимдан қўрқамиз! Уз уйимиздамиз. Хижолатга ўрин йўқ!

Яҳудийнинг исронлликка айланиши шундай бошланадики, у теварак-атрофидагилардан андиша қилмай қўяди. Бу мамлакатда саришта кийинган одамни учратиб қолсангиз, билингки, у — турист. Маҳаллий яҳудий шунаقا юриб-турладики, уни устидаги кийими билан ухлаб турган деб ўйлайсиз. Яна бунинг устига сочини тарашни ҳам унугтган. Кўйлагининг остидан ич кийими чиқиб туради, ички иштони шимининг тепасидан кўриниб туради.

Нима учун андиша қилиши керак? Ахир, биз ўз уйимиздамиз. Бу ерда антисиметлар йўқ.

Бутун бир мамлакат бир ялпи касалга чалингганга ўхшайди — ҳамма бурнини кавлайди. Кўрсаткич бармоғи билан. Бармоқнинг ҳаммаси тиқилади. Салкам томоғигача олиб боришади. Қўйиб берсангиз, миягча ҳам етказишлиари мумкин.

Машина ҳайдаб кетаётган одам бўш қўлининг бармоғини бурнига тиқиб олади. Газета ўқиб ўтириб, бурнини кавлайди. Онаси боласи билан саир қилиб юрар экан, она ҳам, бола бармоқларини бор бўйича бурнига тиқиб олган. Гўёки уларга оҳанрабо сўриб олгадай. Уз кўзим билан кўрмаганда сира ҳам ишонмаган бўлардим — ҳатто ошиқ-маъшуқлар ҳам фақат ўнишашётган пайтларидагина бармоқларини бурунларидан чиқаради. Сиз куласиз, менга эса алам қиласди. Негаки. Истроилга келгунимга қадар бизнинг халқ дунёдаги энг маданий халқлардан бири, биз Китоб халқимиз, бош харфда ёзиладиган халқмиз деб астойдил ишонардим. Энди бўлса, халқаро тажрибамга таяниб эътироф этмоғим керакки, биз лоақал дўстларимиз таърифлаганчалик ҳам эмас эканмиз. Китоб масаласига келсак, бизни чек китоби кўпроқ қизиқтирап экан.

Се ля ви шунаقا экан. Французлар айтганидек. Со-

Биқ мижозларимиздан биттаси ҳам шунақа дерди. Ҳозир у Истроил фуқароси. Авваллари у шўроларининг атоқли юмористи эди. Ҳукумат қўйиб берганида баъзан сатирик даражасига ҳам кўтарилиб қоларди.

Нон карточка билан олинадиган очлик йилларида ҳам унинг саҳнага чиқишларида залда соглом шўро кулгусини уйғотар эди.

Истроилда ҳамма ёппасига бармогини бурнига тиқиб юришини шу одам ўткир сатирик нигоҳи билан пайқапти-да, кейин менга кўрсатди. Ҳажвчи-да! Бир қарашда кўради. Айтганча, у шу ҳодисадан фойдаланиб, тирикчилик учун беш-тўрт танга ишлаб олмоқчи бўлипти. У ерда ҳар хил рамзий нишоналарга танлов бўлган экан. Ҳажвчимиз танловга Истроил давлати янги гербининг лойиҳасини юборипти. Лойиҳа нима экан денг? Яҳудийларнинг букри бурни. Унга бир бармоқ кириб турипти. Ва, албатта, унинг теварагини мевалари тиллодан апельсин дарахтининг навдаларидан тўқилган чамбарак ўраб олган.

У мукофот олгани йўқ, лекин бунинг ўрнига уни тегишли жойга чақиришиб, «мабодо КГБнинг одами эмасмисиз. Соҳутдан қарзингизни қайтармай туриб, Истроилдан қочиб қолмоқчи эмасмисиз?» деб оталарча сўрашипти.

Россиядан келган ҳажвчининг Истроилга унча кераги бўлмабди. Бу ерда битта Эфраим Кишон дегани бор экан. Кичкина мамлакатга шунинг ўзи етиб ортар экан. Бизнинг ҳажвчимизга эса бошқа бир ёғлиқина иш беришипти. Дафи қилиш жамоасида. Бизда бу кўмиш бюроси деб аталади. Унчалик озода иш деб бўлмасов ҳар ҳолда тошлоқ жойларда гўр қазишга тўғри келади. Баъзан динамит билан портлатишади ҳам. Лекин егани доим нони бор-да! Сариёғ билан ейман деса. Ҳатто колбаса билан.

Янги лавозимга ўтгандан кейин у юмор туйғусидан маҳрум бўлиб қолгани йўқ. Дафи жамоасининг ишларини руҳоний одамлар юритишади, шунинг учун уни ишга қабул қилишаётганда анкета тўлдиришни буюришгани йўқ, балки чиндан ҳам яҳудий эканини тасдиқлаш учун иштонини тушаришни буюришди. Лекин суннат қилинганинг нишонларини топниша олмади, шунинг учун шўрлик ҳажвчини ётқизиб, қадимги қонли маросимни амалга оширишди ва қариган чоғида қўлини ҳалоллаб қўйишиди. Шундан кейин у икки ой мобайнида бўрондан кейин соҳилда юрган денгизчидай тарвақайлаб юрди.

Ёшлигига бу маросимдан бебаҳра қолган баъзи бир одамлар юраклари така-пука бўлиб ундан сўрашарди:

— Буни наркоз берниб қилишдими?

Собиқ ҳажвчи мижжа қоқмай жавоб берарди.

— Йўқ. Микроскоп остида қилишади.

Сўнгги пайтларда унинг ҳазилларида касбининг нуқси сезила бошлади, яъни ҳазиллардан гўр ҳиди кела бошлади. Москвада Дворянлар уясида унинг бир ҳамсояси бўлгувчи эди. У ҳам боши айланиб Истроилга келиб қолган эди. Ҳажвчи унга маҳаллий одатларни тушунириар экан, бундай дўстона маслаҳат берипти:

— Янги келганиларнинг ҳаммаси фақат уч йил давомидагина имтиёзларга эга бўлади. Солиқ тўлашмайди, болалари мактабда бепул ўқийди. Узларни қазоқилса, жаҳон яҳудийлари ҳисобидан дафн этилади.

Истроилда ўз ҳисобидан дафн қилинадиган бўлса, жуда қимматга тушади. Шўрлик бева бор-йўғидан ажралиб, шипшийдам бўлиб қолиши мумкин.

— Шунинг учун,—деб тушунирипти ҳажвчи,— ана шу дастлабки уч йил ичиди улгурниб қолиш керак. Қонунний муддат тугашига лоақал бир кун қолганда ўлсанг ҳам бўлаверади. Шунинг ўзи кифоя. Ана унда шўрлик бева ношуд эрини «вақтида ўлишни ҳам билмаган номард» деб қарғаб юрмайди.

Булар ҳазил. Бордю жиддий гапирадиган бўлсам, орадан анча вақт ўтиб, кўп нохуш воқеалар унут бўлиб кетгандан сўнг Истроилни эсласам маъюс тортиб кетаман. Кўнглим суст кета бошлайди. Нима учундир ўзими ни айбдор ҳис қиласман, кўзларимга ёш қўйилиб кела-ди.

Одатда одам хаста қариндошини, ношуд, қўшнилари ёқтиримайдиган, яккаю ёлғиз, ўзи учун ҳам дунёдаги энг яқин одамини шунаقا эслайди.

Энди яна бир нарсани гапириб берай. Эшигинг. Шодлигимдан ўзимда йўқ, Истроилдан жуфтакни ростлаб кетаётган эдим. Кемага чиқиб бўлганман. У сўнгги марта гудогини чалиб, йўлга тушди. Хайфа ҳам ортда қола бошлади. Жаҳон яҳудийларидан қарзингни тўлайсан деб ҳеч ким кетимдан қувгани ҳам йўқ. Мен юон пароходининг палубасида ўтирибман. Истроил соҳили енгил туман ичиди эригандай йўқ бўлиб боряпти. Уша соҳилда бошимдан кечган воқеалардан биттасигина хотирамда гавдаланади.

Мен Мевасерет Цион деган жойга меҳмонга келган эдим. Бу жой янги келган муҳожирлар учун бўлиб,

Қудуси шарифнинг яқинида яҳудий адирларида жойлашган эди. Дўстим мени дарадаги тик қоялар остига қурилган бекатда кутуб олди ва илон-билон асфальт йўлга бошлади. Биз ундан юриб бориб кўприк орқали катта йўлнинг нариги томонига ўтиб олишимиз керак. Эди.

Катта йўлда машиналар чамандек қайнаб ётипти, аммо ҳали эрта бўлгани учунни кўприкнинг устида ва қишлоққа олиб борадиган йўлда ҳеч ким йўқ эди. Кейин узоқдан битта машина кўринди. У узун ва қиммат баҳо эди. «Кадиллак». Машинанинг олдида эса кумушдек ярқираган мотоциклларда қора чарм куртка ва галифе шим кийган, бошларида оқ пластик шлемда инкита денқомат йигит елиб борарди.

— Бу Исломнинг Президенти,—деди эҳтиром билан дўстим.—Шу ўртада, тоғда чорбоги бор. Ҳар куни эрталаб соқчилар қўриғида у Қудуси шарифга ўзининг қароргоҳига боради.

Биз йўлдан чиқиб, машина ва мотоциклларни ўтказиб юбориш учун тўхтадик. Баҳонада яҳудийлар давлатининг президентини яқинроқдан кўриб олдим. Авваллари мен унинг газеталарда босилган сувратларинигина кўрган эдим. Назаримда у кичкин тойларга аталган эртакларда тасвирланадиган болалар докторига ўхшаб кетаркан.

Ялтираб турган мотоциклларни ва башанг автомобилнинг қора лакини кўрганимда мен собиқ зобит сифатида беихтиёр қўлларимни ёнимга тушуриб қоматимиғи ғоз қилдим ва ҳаяжоннинг зўрлигидан, вазиятнинг тантанаворлигидан паст овозда, лоақал шивирлаб бўлса-да, давлат мадҳини хиргойи қилгим келиб кетди.

Олдида мотоцикллари бор «Кадиллак» кўприкдан ўтди, биз эса уни пастда йўлнинг бурилиш жойида пойлаб тургандик. Шу муюлишдан кейин асфальт йўл пастга қиялаб кетади ва тўғри катта йўлга олиб боради. Мотоциклчилар ерга тегай-тегай деб қийшайиб, абжирлик билан бурилиб кетдилар. Лекин битта мотоцикл мувозанатини йўқотиб, асфальт йўл устида йиқилди-ю. «Кадиллак»нинг фиддираклари тагига кириб кетай деди. Машина бир амаллаб тормоз бериб қолишга улгурди. Соқчининг бошидаги оқ шлеми қиядан пастга думалади. Соқчининг ўзи эса ерда ётганича, инқилаб-синқиллаб, қора қўлқопли қўли билан шикаст еган елкасини уқаларди.

Қора «Кадиллак»нинг эшиги очилди. Ундан соч-

соқоллари оқарған кекса яҳудий тушди. Унинг бошида модадан қолған эски шляпа ва алмисоқдан қолған пальто бор эди. У аста одимлаб йиқилған мотоциклчининг ёнига борди, инқиллаб бир тиззасига чўкди-да, ношуд соқчисининг бошини кўксига босди. Қоп-қора чарм курткага бурканган девқомат йигит унинг елка-сига бошини қўйганича, ҳиқиллаб йиглаб юборди. Президент бўлса, худди ўзининг невараси каби соқчининг қўниғироқ сочли бошини силай кетди. Буларнинг барни худди Оврупо латифалари дагидек ғоятда бемаъни вя кулгили кўринарди, лекин, гапимга ишонаверинг, мен бўлсан кулиб юбориш ўрнига, ҳўнграб юборишимга сал қолди. Сабабки, бунақа нарсанни бошқа давлатларга ўхшамаган яҳудий давлатидагина кўришинг мумкин. Умримнинг энг охирги кунларига қадар мен бу манзарани упутмайман: елкаси шикастланган, йиғлаётган солдат ва уни худди бобоси янглиғ юпатаётган давлат бошлиғи.

*Атлантик океани устида.
Баландлик 30600 фут.*

Яқин Шарқ можаросини қандай ҳал қилмоқ керак? Араблар билан яҳудийларни қандай қилиб муросага келтирса бўлади? Бунинг йўлини билмайсизми? Бирор инсон биладими?

Газеталар ҳар куни битта гапни ёзгани ёзган. Радио ҳам шуни такрорлагани-такрорлаган. Телевизорнинг қулоғини бураб ҳам хурсанд бўлмайсан. Буларнинг баридан жинни бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Мен агар яҳудий бўлмаганимда, шунга вақтимни ўғирлашаётгани учун, тинчимни олиб, ер юзида хотиржам яашимга имкон беришмаётгани учун, арабларни ҳам, яҳудийларни ҳам жинимдан баттар ёмон кўриб қолар эдим ва икковларинг ҳам гумдон бўлиб, кўзимдан йўқол дердим.

Мана, кўп йилларки, дипломатлар бу можаронинг кетидан кун кўриб келяпти. Бир томондан Америка, иккинчи томондан Совет Иттифоқи Худонинг қарғишига учраган бу жойга миллиард-миллиард пулни харжлаб келмоқда. Шунча пул тубсиз қудуққа тушгандай ғойиб бўлиб кетяпти. Пул билан бирга, худо билсин, яна қанча қурол тиқиширилаётган экан? Эринмаган кимсаки бор, ҳаммаси оловга керосин сепиш билан овора. Муаммонинг ҳал бўлишидан дарак йўқ. Ҳар кимса худди лўли хотиндай яқин ўрталарда бу ерда нималар рўй бераркин деб, фол очади. Агар уруш бўлиб қолса,

қачон бўлади? Агар бу урушга улуғ давлатлар аралашса, учинчи жаҳон уруши бошланиб кетармикин, йўқми? Агар бошланса, atom қуролини ишга солишиб, курран заминни портлатиб йўқ қилиб ташлашмасмикин? Шундоқ бўлса, буларнинг ҳаммаси аллақандай араблар билан аллақандай яҳудийлар кичкинагина Фаластинни бўлишиб ололмаганларидан бошланганини бирор эслармикин?

Мен дипломат эмасман. Мен Киссинджер эмасман. Албаттаинки, Громико ҳам эмасман. Мен оддий одамман. Менинг номим Аркадий Рубинчик. Бу ном жаҳон афкор оммасига бутунлай бегона.

Шуниси чатоқ-да...

Менинг немис ўқидан илма-тешик бўлган бош чаноғим ичидаги миям унчалик анойи эмас — баъзан-баъзан унда анча-мунча ғалати фикрлар туғилиб туради. Негаки, мен кузатувчан одамман. Кўзим ўткир. Буни Москвада турган кезларимдаёқ Дворянлар уясида истиқомат қилувчи собиқ мижозларим — ёзувчилар ва санъаткорлар айтиб юришарди. Уларни эса СССРда инсон руҳининг инженерлари, деб бекорга айтишмаган.

Дипломатлар донра столлар теграсида ўтириб олишиб, бир-бирларига разм солишади-ю, бир-бирларининг тақир бошлари-ю, кўзойнакларидан бошқа нарсани кўришмайди. Мен бўлсан ҳастнинг ичидаман, агар мени ҳеч нарса ҷалғитмаса, турмушни кузатаман. Сизга тан олиб айтмоғим керакки, бунда анча-мунча эътиборга лойиқ кузатувлар қиласман.

Албатта, мен Яқин Шарқ можаросини хал қилиш йўлинни биламан деб даъво қилолмайман. Лекин мен унча узоқ бўлмаса-да, ҳар ҳолда Исройлда яшаганман — ўшанда баъзи нарсаларни пайқаб қолганман. Шу пайқаганларим баъзи бир мулоҳазаларни туғдирган.

Мен сизга иккита воқеани айтиб берай. Уларни ўз кўзим билан кўрганман. Ҳар иккала воқеада араблар ҳам, яҳудийлар ҳам иштирок этишган, лекин мен уларнинг ўртасида ҳеч қанақа низони сезганим йўқ. Аксинча, улар ҳамма ишларни баҳамжиҳат қилишади. Шунинг учун гапларимни эшишишга эринманг. Баҳонада ҳеч қайси мамлакатга ўхшамаган Исройлдай бир ўлканнинг турмуш тарзи ҳақидаги тасаввурингиз бойигани қолади. Бир дақиқа хаёлингизда Қудуси шарифини тикланг. Шаҳардаги иморатларнинг ҳаммаси сарғишроқ ғиштдан қурилган. Шунинг учун ўринлатиб ёрит-

ганди шаҳар олтиндан бўлганга ўхшайди. Шаҳарни ҳозир ҳам шу гиштдан қуришда давом этишяпти. Бошлирига оқ рўмол ўраб, уни қора боғичлар билан танғиб олган араблар елкаларида шу гиштларни ташиб, тинимсиз равишда янги уйларнинг деворларини кўтариб ётишипти. Чунки Истроил бир нарсадан умидвор — астасекин ҳамма яҳудийлар шу ерга тўпланади, жуда кўп квартира керак бўлади. Шунинг учун араблар қуриб ётипти. Яҳудийлар эса бу ерга келишга кўп ҳам ошиқастганлари йўқ. Шунинг учун минглаб квартиralар хувиллаб ётипти.

Бироқ ҳозир бу тўғрида гапираётганим йўқ.

Араблар қўлда ишлашади, техника нима эканини билишмайди. Қумни березент чеълакларда, гишти елкаларида ташишади. Худди мудроқ пашшалардек имиллаб ҳаракат қилишади. Уларнинг тепасида яҳудий иш боши. Уни сабра дейншади. Ёш. Калта шим кийган. Оёғи шинпак. Оёғи сержун. Кўкраги сержун. Башарасида бирон бир ифода йўқ. Сабра — дегани — собик яҳудий. Аниқроқ айтганда, Фаластинга келган яҳудийлардан туғилган одам. Расамаддаги яҳудийдан шуниси билан фарқ қиласиди, унда яҳудийларга хос бўлган хусусиятлар мутлақо йўқ. Ҳазил-ҳузулни билмайди. Юмшоқ феъллик унга бегона. Кўнгилчанлик йўқ. Зукко эмас. Бу сифатлардан маҳрум бўлиб, уларнинг ўрнига қандай фазилатлар орттирганини ёлғиз яҳудийлар Худоси билади-ю, узлуксиз ҳукмронлик қилиб келаётган МАПАИ партиясининг тарғибот бўлими билади.

Қурилишга юк ташувчи машина келди. Уни ҳам сабра ҳайдаб келган эди. Иккала сабра ҳам бир-бирига қўйиб қўйгандек ўхшайди. Юк ташувчи машина бетон қорувчи машина учун қум олиб келипти, лекин уни ўн боши сабра маъқул кўрган жойга эмас, бошқа жойга тушириб қўйипти.

Иккала сабра — шофер билан ўн боши — гижиллаша бошлашиди. Яҳудийлардан фарқ қиласидек қизитиб олиш учун улар анчагача даҳанаки жанг қилиб ўтиришмади. Икки оғиз сўкишид-ю, қутурган қўтосдай бир-бирларнинг устига ташланишди. Бирининг қўлида араблар тош майдалайдиган оғир болға, иккинчиси олтин Қуддусимизнинг деворларига ишлатилган сарғиш гиштни ушлаб олган.

Яна бир лаҳзадан кейин бошлар ёрилади, қон тўкилади. Яҳудий қони! Қимматли қон! Ахир, қимматлч бўлмай, нима бўлсин? У шундоқ ҳам жуда кам қолган.

Шу топда иккала сабранинг устига бир тўда араблар ёпирилиб, елкаларига осилиб олишди. Бошларида қора боғич билан ташғилган оқ рўмол. Кўйлаклари узун, ерга тушади. Осиљган кўйи, ўз тилларида бир-бирларига тал бермай жаврай кетишди, гўё бир гала қушдай. Мен араб тилини билмайман, лекин оҳангларидан билдимки, бу араблар иккита эси паст яҳудийга ялиниб, урушмасликларини, бекорга қон тўкмасликларини сўрашмоқда, яъни шундоқ ҳам оз қолган яҳудий қонини тўкилмасликка даъват қилишяпти.

Улар жанжаллашаётган яҳудийларни елкалари билан тутиби, сурн икки томонга ажратишди, ялиниб-ёлвориб, қўллари билан силаб-сийпаб уларни жаҳлдан туширишди. Шу билан низо барҳам толди.

Бошқа бир воқеа.

Маълумки, Пиги девори яҳудийлар учун муқаддас жой. Албаттаники, мен бундан кулмоқчи ёки шаккоклик қилмоқчи эмасман. Худо сақласин. Негаки, диндорлар қайси Худога топинмасин, мен уларнинг диний эътиқодларини ҳурмат қиласман. Уз-ўзидан маълумки, гап яҳудийлар ҳақида боради.

Менинг билишимча, икки минг йил аввал вайрон бўлган ҳазрат Сулаймон ибодатхонасидан қолган яккаю ягона нишона ана шу Пиги девори. Девор деганимиз аслида девор эмас, ўша ибодатхонанинг пойдевори. Баландлиги беш одам бўйи келади. Туядай-туядай тошлардан қўлда йўнилган. Ҳар бир тошнинг оғирлиги бир неча тонна келади. Имаратнинг соғ қолган бир қисми шунаقا бўлса, баҳайбат ибодатхонанинг ўзи қанақа бўлган экан? Буни тасаввур қилиш мумкин.

Минг йиллардан бери бу тошлар устма-уст ётипти, уларни цемент эмас, ўзларининг вазни жипслаштирган. Минг йиллардан бери яҳудийлар шу ерга талпинишади ва кўнгилларида йиғилиб қолган дардларини Худога изҳор қилиб, жон-жаҳдолари билан ибодат қилишади. Кўп замонлардан бери яҳудийлар ҳаётида эслаб юришга арзийдиган қувончли воқеалар кўп бўлган эмас. Шунинг учун бу тошларни нима сабабдан Пиги девори леб аташгани маълум бўлса керак.

Яҳудийлар ёппасига саводли халқ. Шунинг учун улар Худо билан на фақат оғзаки, балки ёзма тарзда ҳам тиллашишади. Эркаклар ва айниқса, аёллар ўзларининг ғамлари ва ташвишларини, энг ардоқли орзулавари ва штижоларини ёзма баён қилишади-да, қофозни тўрт буклаб, Пиги деворига олиб келишади ва қа-

Димги тошларнинг ёриғига тиқиб қўйишади. Бу жой Худога яқинроқ деб ҳисобланади, шундоқ қилинса, илтижолар Худога тезроқ етиб борар эмиш.

Бутун дунёдан келган яҳудийлар ҳар куни бунақа мактублардан юзлаб, минглабини бармоқларининг учи билан муқаддас ёриққа жойлаб қўяди. Йиллар, ўнлаб йиллар мобайнида — шу аҳвол. Мен ҳам ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман — бунақада ёриқларнинг катталиги қандоқ бўлиши керак? Ахир, уларга тонналаб мактублар жойланади-ку! Шунда ҳам, барибир, янги мактублар учун бўш жойлар қолади.

Бир куни ойдин кечада Эски шаҳар кўчаларида сайд қилиб юрадим. Эски шаҳар кимсасиз, шунинг учун «Минг бир кечаш»нинг сеҳрли манзараларига жуда ҳам ўхшаб кетади. Эгри-буғри тор кўчаларда аҳён-аҳёнда ҳарбий соқчилар учраб қоларди. Истроил йигитлари елкаларига автомат осиб олганча, шошилмай, секин-секин қадам ташлашади. Афтидан, улар ҳам тун қўйнидан яққол сезилиб турган кўҳна нафаслар сирига маҳлис бўлиб қолишганди.

Мен Йиги деворининг ёнинг бордим. Бир-бирига мингашган залварли оғир тошлар осмонга — унда сузиб кетаётган ҳилол томонга бўй чўзганча сукутга шўнғиган, ойдинда уларнинг ғудриш биқинлари зарҳалланиб товланади.

Шу чоқ руҳимда бир ўзгариш рўй бергандай бўлди. Аллақайси лаҳзада менинг саркаш қалбимда диний туйғуга ўхшаш бир нарса липиллагандай бўлди. Мен хаёлан олис аждодларимни кўргандек бўлдим. Мана, улар ҳеч қандай машинналарсиз оғир-оғир тошларни тахлашиб, бу ерда ажойиб бир ибодатхона барпо этишмоқда. Унга тенг ксладиган ибодатхона аввал ҳам, кейин ҳам бўлмаган. Мен кўнглим бузилиб, хаёллар оғушида сузиб юрадим. Шунинг учун Йиги девори томон йўл олган одамларни дарров пайқамабман. Бошларидаги оқ рўмолга қараганда улар араблар эди. Улар қўлларига узун темир қозиқлар ушлаб олишган эди. Улар девор олдига бориб, деворининг узунасига тарқалишди-да, қўлидаги темир қозиқларини ёриқларга тиқиб, гижирлатиб бир нарсалар қила бошлашди. Бирдан ёриқлар ичидан юзлаб капалаклар чиқиб, ойдинда липпилип уча бошлади. Кечаси бу ерларда доим эсиб турдиган муздеккина тоғ шабадаси уларни учириб ўйнай бошлади. Темир қозиқлар тошлар орасида ёриқлардан ҳовуч-ҳовуч оқ капалакларни тортиб чиқарарди.

Орадан кўп ўтмай, деворнинг олдида оипоқ қор ёгаётганга ўхшаб кетди. Яна ҳам аниқроқ айтганда, яҳудийларни қора калтак қилишганда сўкилган ёстиқлар ичидан шунаقا оқ парқулар оламни тўлдиради.

Аммо бу учаётган оқ парқулар эмас. эканини фаҳмлашим биланоқ юрагимдаги хавотирлик йўқолди. Бу учаётган оқ капалаклар худонинг қулоғига тезроқ етиб борсин деб, яҳудийлар тошларнинг ёруғига тиқиб кетган мактублар экан. Темир қозиқ кўтарган араблар шаҳар бошқармасининг ишчилари экан. Улар ҳар тунда ёриқлардан қофозларни кавлаштириб олиб, Йиғи деворини тозалаб қўйишар экан. Эртасига минглаб бошқа яҳудийлар ёриқларда бўш жой топиб, ўзларининг ардоқли мактубларини жойлашар экан.

Девордан чиқариб олинган қофозлар тўп-тўп капалакларга ўхшаб бошим устида чарх уришарди, яҳудий адирларидан эсаётган совуқ шабада уларни борган сари юқорироқ кўтарарди. Бора-бора улар ой нурида эриб ғойиб бўлишарди. Гўё уларни само ютиб юбораётгандай, гўё улар чиндан ҳам яҳудийлар жўнатгани манзилга йўл олгандек туюларди.

Мен бу ерларнинг тинчини бузиб, шаккоклик қиляпти деб араблардан ортиқ аччиқланмай қўйдим. Бисам, улар бу ерга сеҳгрардай, эртаклардаги меҳрибон ва мушфиқ руҳлардек яҳудийларнинг таваллою-илтижолари тезроқ кўзланган манзилга етиб боришга ёрдам бермоқ учун келишган экан.

Бу ҳам байни эртакнинг ўзи эди. Юракда алам билан ўйлаб кетдим: нима учун ҳаёт эртакка ўхшамайди?

Нима учун Яқин Шарқ можаросини Нью-Йорк ва Жамвада ҳал қилишмоқчи бўлишади. Нима учун сулҳ конференциясининг столларини мана шу майдонга, мана шу Йиғи деворининг тагларнiga қўйишга ақллари етмайди. Шундай қилишганда делегатларнинг ҳаммаси яҳудий эркаклари ҳам, яҳудий аёллари ҳам мактубларини тошлар орасидаги ёриқларга қўйишашётганини ва тун қўйишда араблар бу мактубларни Худога етказашётгандарини кўрар эдилар.

*Атлантик океани устида.
Баландлик 30600 фут.*

Ҳар нарсанинг ўз фурсати бор. Бир оз сизнинг кўнглиңгизни ёзмоғимиз керак. Иккита муҳтарам эркакка

ҳозир сексуал муаммо деб аташадиган нарсадан ортىқ яна нима эрмак бўлиши мумкин?

Мен биронта муаммо билан бошингизни қотирмоқчи эмасман. Шунчаки бир битимиз тўкилиб, дардлашайлик, тилимизнинг чигалини счайлик дейман-да...

Лекин мен айтадиган гаплар шунчаки аёллар ҳақида ҳикоя эмас. Бу менинг биографиямнинг бир қисми. Баҳонада сиз оддий шўро сартароши Аркадий Рубинчик ҳаётидан баъзи бир нозик тафсилотларни билб оласиз. Шўро одами ҳар қанча жиртинг-пиртинг қилимасин, сиёсатдан биқиниб қололмайди, шундоқ бўлгандан кейин сиз ҳозир эшитадиган гапларнинг ҳаммасида сиёсий ранглар бор. Қолаверса, улар жиндай ижtimоний ва истасангиз, тарихий мазмунга ҳам эга. Сабабки, бизнинг ҳар биримиз халқнинг заррасимиз, халқ эса марксизм-ленинизм классиклари айтиб кетгандек, тарихнинг ижодкори.

Мен бу ибораларни сув қилиб ичиб юборганиман, сабабки, комбинатимизга қарашли ҳамма сартарошхоналар сиёсий маориф тармоғига юз фоиз жалб қилинган эди. Биз ҳар йили Маркс ва Лениндан олинган матн парчаларини ёдлар эдик. Ишдан кейин, оқшом чоғлари. Шу ишларнинг ҳаммасидан битта туйғу қолган — машғулотларда ўлгудек уйқу келарди. Лекин янаги йилга бизнинг парторгимиз Капитолина Андреева биздан сўраб ҳам ўтирумай, ихтиёрий равишда ҳаммамизни яна шу тўғаракнинг ўзига ёзиб қўяр ва машғулотларга қатнашмасанг бошингга ит кунини соламан деб қўрқитарди.

Аммо аёллар ҳақида ҳикоямдан аввал мени нима сабабдан суд қилишганини, икки йилга ўрмон кесишга олиб кетишганини, меҳнат жараённида қайта тарбияланниб, тўлақонли шўро одами бўлиб олишим учун мени тиконли симлар қаърига ташлашганини айтиб берай.

Ҳаммаси жуда тинч, бешшакал бошланганди. Бўрондан дарак бергувчи ҳеч вақо йўқ эди. Кечаси аллама-ҳал бўлиб қолганда мен кечлик овқатимни қилиб, кўчалик костюмимни кийиб, жонажон Мелитополнинг уйқуга кира бошлаган кўчаларидан кетиб борарадим. Зиммамда — одатдаги кўницилган юмуш. Кўницилган бўлса-да, аинча нозик иш. Бутун жамоамиз номидан пора бергани бормоқда эдим. Кимга деб ўйлайсиз? Милиция бошлиги майор Губага. Уйига элтиб унинг ўз қўлига бериш керак. Нақд беш юз сўм. Үртоқ Губа ҳар ойда бизнинг сартарошхонадан шунча ўлпон олиб туради.

Нима учун биз пора берамиз — бунинг сабаблари гўдак болага ҳам аён. Фақат маошга тирикчилик қила-диган бўлсак, суробимиз тўғри бўлиб қолади. Шундоқ бўлмаслиги учун бутун мамлакатда сартарош зоти қирилиб кетмаслиги учун, ҳар бир шўро сартароши учта одамнинг соч-соқолини олса, биттасининг ҳаққини давлатнинг кассасига топширади, қолган иккитасини эса ўзининг киссасига уради. Кимда-ким бу гаплар ошкора бўлиб қолишини истамаса, керакли одамнинг томогини ёғлаб туриши керак. Биз майда-чўйдалар билан пачаклашиб ўтирмасдан энг йўғонига милиция бошлигининг ўзига бериб қўя қолардик. Кўнглимиз тинч бўларди-да! Унча-бунча бизга ола қарашга ҳалди сигмасди. Бизга қарашли сартарошхонанинг учта устасидан беш юз сўм тўплаш унча қийин эмас эди. Усталарнинг бари онгли, солиққа бергандаи ғиринг демай тўлайди.

Нима учун порани бошқа бирор эмас-у, айни мен олиб боришим ҳам тушунарли. Шу пайтга келиб, Мелитопол кўламида мен маҳаллий донгдорлар қатори кўзга кўринарли сиймо бўлиб қолган эдим. Шу воқеалардан бир оз олдин аёллар усталарининг бутун Украина танловида учинчи ўринни эгаллаган эдим. Киев журналида сувратим чиқди, мен тўғримда мақола ҳам эълон қилинди. Мелитополдаги ҳар қандай сартарошдан кўра Майор Губа билан унинг дағаллигидан хавотир олмай бемалол гаплашишга менда имкон кўпроқ эди. Бунинг устига, мен ункига қарз олгани бораётганим йўқ, балки бир даста мўмайгина пулни қўш-қўллаб тутқазгани бормоқда эдим.

Мен ҳуштагимни чалиб, Ленин қўчасидан кетиб борар эканман, бу эркинликдаги сўнгги сайрим эканини хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Майор Губа ҳам шу кўчапининг ўзида янги қурилган уйда яшар эди. Унинг уйи шаҳардаги энг муҳташам уйлардан эди. Бу уйни немис асиirlари қуришган эди. Немисларда эса, ўзингиз биласиз, сифат масаласи жуда юқори туради. Бизнинг овлоқ жойларимизда бу уй салкам Оврупо ўлчовига тўғри келарди. Ҳар бир онла учун алоҳида квартира, бежирим панжарали балкон, поли паркетли, ваннаси кечасию кундузи иссиқ суви билан, марказий иситгичи бор. У йилларда бу гаплар эртакдай туюларди, бу эртакнинг қаҳрамонлари эса, яъни квартиранинг эгаси бўладиган одамлар фақат катта хўжайнлардан эди. Майор Губага ўхшаган.

Мен бу йўлга биринчи қадам қўйишим эмас, эди.

Одатда ҳеч қанақа ишқалсиз пул солинган конвертни Майор Губанинг хотинига топшириб қайтаверар эдим. Бу гал ҳам эшикни Губа хоним очди. Ичкаридаги хоналардан одамларнинг говур-ғувури эшитиларди. Мен конвертни бердим-у, кетмоқчи бўлдим, чунки Мадам Губа гирт масти бўлиб, оёқда зўрға туради. Шу сабабдан қудратли кўкрагининг ҳамма оғирлигини менга ташлаб, менга ёнбошлаб олди. Бўйим кичкина эмасми, унинг ҳар бирни бир пуд келадиган кўкраклари бошимга тушди; бошим қулоғимгача хамирга ботгандай унинг кўкракларига кириб кетди.

— Ким у? — Майор Губанинг масти овози эшитилди. Унинг ўзини кўриш имкони йўқ эди.

— Ҳа... анави... жуҳуд...—деб жавоб берди мадам Губа хоним ва чайқалиб кетди. Кўз ўнгимда майор Губа уни ушлаб қолди — бўлмаса, у гупиллаб ерга йиқиларди.—Пул олиб келипти.

Майор Губа тугмалари қадалмаган кителда, оёғида этиги йўқ, галифе шимда эди.

— Ў-ӯ, жуҳудларим, жуҳудларим-эй... Шайтонга дарс берасизлар-да,—деди майор Губа. Унинг оғзидан чиқаётган коњяк ҳидидан бўғилиб қолишимга сал қолди.—Мени гуноҳга ботиряпсизлар-ку! Худо олдида... ва партия олдида...

— Ваня, чақир уни бу ёқса,—деди кимдир ичкаридан.—Кириб биз билан ичсин. Биламан улар биз русларни аҳмоқ деб ҳисоблайди, ўзларини ҳаммадан ақлли деб билади. Биздан ҳазар қилмаслигини кўрсатсан.

Мен тортинчоқ одамман. Шунинг учун кўп ялинтириб ўтирмадим. Лекин кейинчалик шу қилганимга кўп пушаймон едим.

Майор Губанинг уйида хизматдошлари улфатчилик қилаётган экан. Сиёсий ишлар бўйича муовин капитан Медокин билан социалистик мулкни ўғирлашга қарши кураш бўлимининг, яъни ОБХССнинг бошлиги капитан Криница. Хотинлари билан. Булар соф украин хонимлари эди. Қоринлари қаппайган. Думбалари таърифга сиғмайди. Ҳар бир палласи шунақаки, устида учта милиционер бемалол карта ўйнаса бўлади, ҳатто иккала қўли билан таяниб ётса ҳам бўлади. Хўб даврага тушиб қолдим-да! Тартиб ва қонун ҳимоячилари учига чиққан даражада масти эдилар. Тузукроқ нарсани ўйлаб тополмай, хотинларини ўзаро мусобақага солдилар.

Сиёсий ишлар бўйича муовин Медокин ҳаммани ҳуррам этиб, буни социалистик мусобақа деб атади ва

ғолиба мукофотга кўчма қизил асбоб олишини эълдон қилди. Асбоб бўлганда ҳам, ҳар қандайини эмас, суннат қилинганини. Бунақаси халқ манфаатлари йўлида фуқаро сартарош Рубинчикдан мусодара қилинади. Яъни мендан.

Мен ҳамма билан бирга хандон отиб кулдим. Чунки буни ҳазил деб ўйладим-да. Унча куладиган жойи йўғ-у, лекин ҳар қалай, чидаса бўлади. Айниқса, унинг муаллифи милиционер экани инобатга олинса. Мабодо, шунаقا гап менинг оғзимдан чиқиб кетганда эди, менга 58-модда бўйича ўн йилни ёпиширишган бўларди. Аксилинқилоб деб. Яна беш йилга ҳуқуқлардан маҳрум ҳам қилишар эди. Буларга жин ҳам урмайди.

Квартирада иккита балкон бор эди. Аввалига аёллар Ленин кўчасига қараган балконга жойлашиши. Аммо сиёсий ишлар бўйича муовин капитан Медокин гирт мастлигида ҳам сиёсий ҳушёрликни йўқотмас экан. У улуғ доҳийнинг номи қўйилган кўчага қараб сийиш тўғри бўлмайди деди. Милиционерлар у билан тортишиб ўтиришмади. Улар зилдай-зилдай хотинларини қўлтиқларига олиб, судраганча, ҳовли томонга қараган балконга олиб чиқишиди-да, ўша ерда уларни жанговар позицияга қўйишиди, яъни чўнқайтириб ўтқазиб қўйишиди.

Мен сўфи эмасман. Карл Маркс ҳеч қайси инсоний сифатдан маҳрум бўлмаган экан. Мен ҳам шунақаман. Бир одамга етарлик қўр бизда ҳам топилади. Лекин анақа ишларга мен ҳурмат билан муносабатда бўлман ва беҳаё аёлларни кўришга кўзим йўқ. Бунақа аёлнинг қўлига тушиб қолсан, бир зумда эркаклик сифатларимдан маҳрум бўламан-қоламан. Аёл киши ташаббусни қўлга олиб, эркакнинг устидан қўмондонлик қилса, ҳакалак отган иштаҳасини ўлдириш учун ундей қил, бундай қил деб буйруқ бериб турса, кўнглим беҳузур бўлиб кетади. Агар борди-ю, бу ишларнинг ҳаммасини одамларнинг кўз ўнгига қилиб, уятни билмаслигини намойиш қилса, итдек уриб юборишдан ҳам қайтмайман. Ҳозир бутун дунёда одамлар гавжум жойда ўйнашиш, бир-бирини ялаш, сўришлар расм бўлди. Мен буни Оврупода ва Америкада ҳар қадамда кўрдим. Метрода чидаб ўтириб бўлмайди, албатта, қаршингда юзини ҳуснibusар қоплаган бирон йигит билан қиз ўтириб оладида, лабларини лабларига босиб, тишидаги пломбасини суғуриб олмагунча сўришиб кетаверади. Даҳшат! Уларга қараб туриб, бутун умрга пуштинг

куйиб кетса ҳам ажабланадиган жойи йўқ. Бу беҳаё қанжиқлар одамгарчиликдан шунаقا йироқки, агар мен сартарош эмас, доришунос бўлганимда бунақа йигит-қизни қуритиб, талқон қилиб тушиб, қўшилиш олдида ҳомилага қарши дори сифатида фойдаланишни тавсия қиласдим. Ҳа!

Қўйинг, келинг, майор Губанинг балконига қайтайдик. Шундай қилиб, балкоnda учта украин жонони кети ялангоч ҳолда чўнқайиб ўтиришипти, ағдарилиб тушмасликлари учун уларнинг милиция мундирларидаги жуфти ҳалолларни суюб туришипти. Хушбичим аёллар, жононлар чиройлик шанжара орқали ҳовлига қараб чоптиришяпти.

Ҳаммаси бинойидек кетаётгани эди, аммо майор Губа ишнинг белига тепди. У сиёсий ишлар бўйича муовин майор Губанинг ғоясини амалга ошириш ҳаракатига тушиб қолди.

— Қани, жуҳуд Иванович,—деб менга мурожаат қилди майор,—суннати асбобингни чиқариб, хонимларга кўрсат. Пайпаслаб кўришсан. Бизнидан аъло эмаслигига ўзлари ишонч ҳосил қилишсан.

Мен уни хотинлари билан қўшалоқ қилиб чаңгитиб сўкдим.

Бу милиционерларга маъқул келмади.

— Йўқ демоқчимисан? Бизнинг улфатчилигимиз ёқмаянтими? Ҳаммамиздан кўра донороқ бўлмоқчимисан? Қани, милициядан одам чақириб, ҳибсга олинглар буни!

Улар ҳазиллашаётгани йўқ эди. Телефон қилишди. Бир тўи милиционер келди, қўлимни орқага қайриб, участкага олиб кетишиди-да, олиб бориб камерага тиқиб қўйишиди.

Бу том маънода қонунни осёқ ости қилиш эди. Аммо бу шаҳарда қонун дегани шуларнинг ўзи эди. Хуллас, менинг аҳволимвой эди. Мени майор Губага пора бермоқчи бўлган деб айблашди. Капитан Медокин билан Криница гувоҳ бўлишди. Уларнинг ёнига хотинлари қўшилди. Мени икки йил ахлоқ тузатиш лагерларига кесишди. Кейин адвокат қасам ичиб, осон қутулдинг, чунки майор Губа раҳми келиб, иккинчи гуноҳингдан кечди, бўлмаса, уларнинг хотинларини зўрламоқчи бўлганинг учун қўрадиганингни яна қўрадинг деб мени авради.

Шундай қилиб маҳбус бўлдим. Икки йил муддатга. Тайгага жўнатишиди. Үрмон кесишга. Совуқда дийдираб,

оч қорин билан ўлгудай ишлар ва минг-минглаб кубо-метр ёғочни коммунизмнинг улуғ ишшоотларига жұна-тардик.

Одатда сартарош усталарнинг бармоқлари нозик ва юмшоқ бўлади. Менинг бармоқларим кўз ўнгимда қо-тиб, дағаллашиб қавариб кетди. Яна шу аҳвол бир оз давом этса, мен ҳеч қачон ўз касбимга қайта олмайди-ган бўларканман. Буни менга битта машҳур пианиночи айтди. У ҳам маҳбус эди. Икковимиз битта аррани тортар эдик.

— Азизим маэстро Рубинчик, сизнинг ҳам, менинг ҳам қўлларимиз — бизнинг қуролимиздир. Биз шу қўл-ларимиз туфайли ризқимизни териб юрамиз. Сиз хафа бўлсангиз ҳам айтиб қўйяй — қўлларимиз расво бўлиб бўлди. Касб-коримиздан айрилиб қолишимиз аниқ.

Мен касби коримдан жудо бўлишни истамасдим. Қим ҳам ризқи насибадан ажраб қолишни хоҳлади. Мен қўлларимни сақлаб қолиш учун курашишга чоғ-ландим. Мен неча мартараб бошлиқларга мурожаат қилиб, мендан ўз касбимдан фойдаланишларини ва шу билан қўлларимни қутқариб қолишни илтимос қилдим. Аммо ҳамма илтимосларимга соқчилар мазах билан жавоб қилишар, бошлиқлар эса ҳар гал дараҳт кесиш нормасини ошириб қўярди. Шунда мен ҳамиша қўл келадиган синалган воситага мурожаат қилдим. Фран-цуэлар бало-да! Бу воситанинг номини толиб қўйишган: шерше ляфан. Мени қутқарниб қолса, фақат аёллар қут-қарап эди. Кўнгилчан рус аёллари. Албатта, эркин ёлланиб ишлайдиган хотинлар. Лагерни қўриқловчи зобитларнинг хотинлари. Эрларининг шармисор, лекин сердаромад касблари важидан шу авлоқда сиқилиб юрган аёллар.

МТҚда, яъни маданий-тарбиявий қисмда кутубхона-чи бўлиб лагер бошлигининг хотини Антонина Семе-новна ишлар эди. Мен ашаддий китобхонга айландим-да, кечқурунлари то уйқуга қўнгироқ бўлгунига қадар ку-тубхонада қолиб кетадиган бўлдим. Уюм-уюм журнал-ларни титкиладим, газета боғламларини битта-битталаб варақлаб чиқдим, қўйинг-чи, бир замонлар менинг сув-ратим билан мен ҳақимда мақола босилган газетани толмай қўймадим. Эсингизда бўлса, мени ўша мақола-да аёллар сартарошининг бутун Украина танловининг сардори сифатида роса таърифимни келтиришган эди.

Газетани Антонина Семеновага тиқишитирдим. У ўқиб чиқди. Ўқиди-ю, кўзларига ишонмади.

— Шу сизмисиз, гражданин Рубинчик? Бўлиши мумкин эмас! Валлоҳи аълам, нималар бўлянти ўзи? Биз бу авлоқда опала-сопала бўлиб юрсағ-у, шундоқ уста, шунақа устаси фаранг зобитларнинг рафиқаларига ҳуснига ҳусн қўшиш ўрнига дараҳт арралаб юрса! Ҳали уйга борай, тентак эримнинг таъзирини бериб қўймасамми?

Бундан кейинги гаплар байни эртакдагидай бўлди. Шу заҳотиёқ мени ёғоч кесишдан озод қилишди. Тузукроқ овқат бера бошлишди, соқчисиз зонадан ташқарига чиқишига рухсат бернишди. Асбоб-ускуналар келтириб бернишди ва мен барча зобитларнинг уйларига бориб, хотинларининг хизматини қила бошладим. Сизга нима ҳам дейишим мумкин? Мен ҳарбий кийимдаги одамларни жуда ёмон кўрадим, улар менга майор Губани эслатишарди. Шунинг учун қўлимдан келган қадар улардан ўч олардим. Хўш, қўлимдан нима келарди? Асбоб-ускуналар солинган саквояжимни кўтариб, мижозларимнинг уйнига борардим. Мен борган вақтда, албатта, уларнинг эрлари хизматда бўлардим. Аёллар менга ўрганиб қолиши. Аёлларнинг ҳаммаси — агар уларнинг ҳуснига ҳусн қўшсангиз, бошингиздан тилло сочишга тайёр. Сартарошлар билан гинекологлардан тортинишмайди. Мен уларнинг ҳар биттаси билан бенистисно ётиб чиқдим. Кичик лейтенантларнинг хотинларидан тортиб Антонина Семеновнагача. Озиб, чўпдек бўлиб қолдим. Қайтага ўрмон кесишида юрганимда тузукроқ эдим. Овқат мўл-кўл эди, бурнимдан чиққунича ердим. Ишни битириб, чиқиб кетаётганимда эса ҳар бир аёл эрига олиб қўйган таомининг энг лаззатли қисмини қўлимга тутқазиб юборарди.

Мақтанияпти деманг-у, лекин айтаман: зобитлар онласининг аёллар қисми мени ўлгудек яхши кўради, мен учун жонини беришга тайёр эди, мен бўлсам, душманларимнинг оиласи тўшагини этигим билан тепкилаб ётар эканман, жуда ҳам ҳузур қиласр эдим. Менинг қучоғимда аёллар бутунлай ўзини йўқотиб қўяр ва ҳар бири ўз эрини пештаҳам сўзлар билан сўка бошларди. Улар энг садоқатли канизаклар каби ҳузур қилиб эрларининг устига мағзава ағдаришар ва уларнинг дикқинафас ҳаётларини безаган биринчи ҳақиқий эркак сифатида мени кўкларга кўтаришарди.

Бундан ортиқ менга яна нима керак эди? Яна бир нарса, менга муддатидан олдин озодликка чиқиши керак эди. Бу аёллар туфайли ўлгудай ҳолдан тойған эдим.

Қафас ичидә сиқилиб кетгандим. Туну кун фикру зинрим эркинликда эди. Гарчи бизнинг мамлакатимизда эркинлигу бандилик деган тушунчаларнинг фарқи унча катта бўлмаса-да... Бу ишда ҳам аёллар қўл келди. Узларининг хоҳишларига хилоф ўлароқ. Уларнинг мундир кийган эрлари жуда бефаросат одамлар. Лекин шундоқ бўлса ҳам, хотинларининг бевафолигини пайқай бошладилар. Оилалар ичидә низолар бошланди. Хотинларининг ҳар қайсиси ўзларининг суйгулик тан маҳрамига пўписа қилиб, агар мени бошқа лагерга ўтказиб юборишадиган бўлсалар, талоқ хати талаб қилишларини айтишди. Эрлар бир-бирлари билан маслаҳат қилишини топишди. Худди менинг кўнглимдагидек иш бўлди. Менинг феъл-авторимни мақташиб жуда чиройли таърифномалар ёзишди, уларни тегишли жойларга жўнатишиди, қарабсизки, кўз очиб юмишга улгурмасдан менинг муддатидан олдин қамоқдан бўшатилганим ҳақида қоғоз келиб турипти-да! Намунали хулқим ва зарбдор меҳнатим учун! Буйруқда оқ қоғозга қора сиёҳ билан худди шундоқ ёзилган эди. Канизакларнинг ҳаммасига хайр-маъзурни насия қилиб лагердан жўнаб қолдим. Бошларидаги мен қилган турмаклар уларга хотира бўлиб қолди. Турмаклар қанча туради, дейсиз? Бир ой туради. Нари борса, иккى ой... Агар бош ювилмаса. Сизга очиғини айтайми? Улар мени анча вақтгача унутмаслар деган умид билан ўзим ўзимнинг кўнглимни кўтраман. Сартарош сифатида эмас, эркак сифатида.

Аёллар ҳақидаги ҳикояларим ана шунақа. Улар унча кулгили эмас. Аксинча, анча ҳазин. Лекин ёмон гаплар унут бўлиб кетар экан, хотирада фақат яхши гапларгини қолар экан. Шунинг учун, мана, сиз жилмаяпсиз, мен ҳам жилмаяпман.

Шўро қамоқхоналаридаги ўтириб чиқсан ҳар бир яхудийни Исройлда Сион маҳбуси дейишиди. Мен қайси сионизм учун машаққатлар тортган эканман, ҳайроиман. Мен ҳалол одамман, бирорининг шуҳратига шерик бўлишга токатим йўқ. Менга ўзимники, ҳам етиб ортади.

Мени Сион маҳбуси ҳисоблаб, ёрдам пули таклиф қилишганди олмадим. Буни кўрган яхудийлар бир оз.. эси пастроқ деб ўйлашиди. Бунга жавобан мен кулиб қўя қолдим. Негаки, бу тупроқда бирор одамда лоқакал жиндаи лиёнат деган нарса сақланиб қолганини бутуپлай унутиб юборишган кўринади.

Россия... Ватан... Қадрдон ўлка...

Агар китобларга ёки киноларга ишонадиган бўлсак, рус кишиси, ёки тўғрироғи, шўро одами бирор ўлкада мусофирикда умр ўтказаётган бўлса, унинг қалбини даҳшатли соғинч туйғуси кемиради ёхуд у ўлим тушағида ётган бўлади. Шунда у сўнгги нафаси узилаётганда, албатта, шабодада чайқалиб турган оқ қайнинни кўз олдига келтиради ва бу унга жонажон ватанини эслатади.

Мен ҳали жиддийроқ ўлиб кўрганим йўқ ва ҳаётимдаги бирон дақиқани сўнгги нафасим деб атай олмайман. Шунинг учун менда вафотим арафасидаги хотиралар йўқ. Аммо мен бир эмас, бир неча маротаба Ватан соғинчини бошдан кечирганман, бу туйғудан қаттиқ дард чекканман ва хаёлан неча марталаб уйга қайтганман.

Бунақа ҳолларда менинг кўз ўнгимдан оқ қайнинлар қўл ушлашиб сузиб ўтган деб ўйлайсизми? Ҳеч ҳам-да! Гапимга ишонаверинг. Бирон марта бундай бўлган эмас. На бирон қайнин, на қарағай, на лоақал Москвадаги Тинчлик шоҳ кўчасида ўтқазилган сўлғии нав-ниҳоллар кўз ўнгимда намоён бўлгани йўқ.

Мен учун Россиянинг рамзи бошқа нарсада эди. Бу рамз ҳар гал менинг хотирамда жуда аниқ шаклда, бекаму кўст ҳажмда ва ҳатто чехрасининг ғиштсизмон рангини сақлаган ҳолда намоён бўлади. Ҳар гал соғинч тўлқинлари орасидан ватан тимсоли сифатида майший хизмат кўрсатиш комбинати партторгининг башараси кўндаланг бўлади. Капитолина Андреевнанинг қошлири ингичка қилиб терилган, кўзлари чўчқаникига ўхшаган кичкина-кичкина эди. Бағбақаси қўшалоқ эди. (Хозир учта бўлиб қолгандир ҳам.) Қулогида чехлар ишлаб чиқарган арzon сирға.

Жуда меҳрибои эди-да, Капитолина Андреевна. Ҳаммамизга ҳомийлик қиласидиган онахонимиз эдилар. Айни ҷоқда, дангасаларни ўз ҳолига қўймай, уларни такатака қиласиди. Москва сартарошларининг худоси эди. Тўғрироғи, илоҳаси. Оддий рус аёли. Ўз вақтида тузукроқ ўйлаб кўрмай, амал кетидан қувишга тушган. Шушу эрсиз қолиб кетган. Миш-миншларга қараганда, унинг гап-сўзларидаги ҳокимона оҳангларга чидай олмай, икки гапнинг бирида партияний газеталардан парча келти-

риб, пўписа қилишларига дош беролмай, эри ташлаб қочворган экан. Рус тилини ҳам ёлчитиб билган эмас. Ҳа, ўша улуғ ва қудратли тилни. Бир классикнинг гапига қараганда ўзида испан тилининг латофатини, немис тилининг пишиқ-пухталигини, итальян тилининг жарангдорлигини ва ҳатто сўкиш тилининг хислатларини ўзида мужассам этган тилни. Айтганча, классик идиш тилини назарда тутмаган ҳам бўлиши мумкин.

Улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горький кўнглига ўтиришиб қолган одамларни катта ҳарфдан бошланадиган «Инсон» деб таърифлар эди. Шу таърифга асосланган ҳолда мен партторгимиз Капитолина Андреевнани катта «А» билан бошланадиган аёл деб таърифлаган бўлардим. Шундоқ дейилса, катта кўламдаги сиймо сифатида унга эҳтиромимизни ҳам ифодалаган бўлардик, айни чоқда унинг сувратини бор бўйича ҳаққоний тасвирлашга ҳам муваффақ бўлардик.

Капитолина Андреевнадан шикоят қилмоғим учун менинг ҳеч қанақа асосим ва унга ҳеч қанақа даъвоим йўқ. Аксинча, агар мен шунчалик Москванинг қоқ марказидаги имтиёзли бир сартарошхонада ишлаб келган бўлсам, ватансиз космополитлар, анқовлар, Фарбга сажда қиласидиганларнинг фош қилиш компанияларида ишдан ҳайдалмасдан, ўз ўрнимда қолган бўлсам, бунинг барি Капитолина Андреевнанинг ғамхўрлиги туфайли, унинг менга тушган муҳаббатли назари сабабидан бўлган. Табиийки, бу муҳаббат оналик муҳаббатидан анча йироқ эди.

Капитолина Андреевнанинг битта нуқси бор эди. Тантанали байрам кунларида — Биринчи май, Еттинчи ноябрь, Хотин-қизлар куни ва Париж коммунаси кунида комбинатимиздаги кечага жамики сартарошлар таклиф қилинар эди. Фақат унга эркаклар хотинсиз, хотинлар эса эрсиз, келишлари керак эди. Сабабки, Капитолина Андреевнанинг ўзи ҳам ёлғиз келар эди. Учинчи, баъзан эса тўртинчи қадаҳдан кейин у, албатта, кўзига ёш олар ва баланд овозда ҳиқиллаб зорлашишга тушарди: Сталин ўлиб кетди, севимли доҳийнинг жасадини мақбарадан чиқариб ташлашди, мамлакатдаги ҳамма нохушликлар, бошлиқларнинг ҳурмат қилмай қўйилгани, меҳнат интизомининг йўқлиги шундан.

Эркак-аёл сартарошлар ҳам учинчи қадаҳдан кейин Капитолина Андреевнани юпатишга тушишарди. Улар унинг кўз ёшларидан жиққа ҳўл бўлган мушфиқ башарасини қоғоз салфеткалар билан елқишар, меҳнат ин-

тизомини мустақкамлашга, манший хизмат кўрсатиш корхоналари ўртасидаги социалистик мусобақада партторгларининг юзини ерга қаратмасликка ваъда беришарди.

Бешинчи қадаҳдан кейин унинг кўзларида йиртқичлик нишоналари пайдо бўла бошларди. Бирдан мен бўшнамиб, дамим ичимга тушиб кетар. ва умид билан эшикка кўз тикиб қолар эдим — зора-мора қочишга улгуриб қолсан. Лекин улгурга олмасдим.

— Ўртоқ Рубинчик!—деб ҳарчандки биқиниб олишга уринмай яширинган жойимдан топиб оларди. Капитолина Андреевна.—Сен билан гаплашадиган ганим бор. Қани, менинг хонамга юр-чи!

Тантанали кечаларимиз одатда комбинатимизнинг мажлислар залида ўтар эди. Парктюро бир қават юқорида жойлашган эди. Капитолина Андреевнанинг кўрсатмасига биноан мен юқорига кўтарилимоғим керак эди. Нима учун, дейсизми? Нима учунлиги фақат ўзимга маълум эди. Бошқалар сезиб туришган бўлишлари ҳам мумкин эди, албатта, лекин ҳамма ўзини билмасликка солар ва билишни ҳам истамагандай кўринар эди. Бу гаплардан хабардор бўлиб қолиша, балога қолар эдилар. Ундан кўра бутун жамоа учун Рубинчикнинг ўзи жавобини бергани тузук эди. Капитолина Андреевна ёши ўтинқираб қолган ширакайф аёлларга хос тарзда салмоқланиб, партбюросига кўтарила, ўзининг калити билан дермантин қопланган эшикни очар ва мен етиб келгунимга қадар уни ёпмай кутиб турарди. Кейин эшикни қулфлаб, илгагинч ҳам илиб қўярди-да, калитни сумкачасига солиб қўярди ва менга еб қўйгудек бўлиб кўзларини тикарди. Бу нигоҳнинг фақат битта маъноси бор эди: қўлга тушдинг-ку, қўзичоғим, энди фиртинг-пиртинг қилолмайсан. Ўз партторгингнинг ишончини оқламоғинг керак!

Кабинетда ёзув столи ва мажлис қиласидаган стол бор эди. Икковининг устига ҳам яшил мовут ёпилган эди. Қолган ҳамма нарса қора билан қопланган: стуллар ҳам, юмшоқ ўриндиқлар ҳам, кенгина юмшоқ диван ҳам. Паркторгнинг устидаги либоси ҳам хона анжомларига уйрун эди. Бу костюм Капитолина Андреевнанинг устида чок-чокидан сўқилиб кетай деб тирслилаб турарди. Унинг туфлиси ҳам, юбкаси ҳам, эркакларнига ўхшаб кетадиган пилжаги ҳам, қават-қават бўйнидаги карашмалик бантиги ҳам қора эди. Оқ кўйлагидан бошқа, яна икки зулфи малла эди. Уларни

ўриб, бошининг тепасига чамбарак қилиб турмаклаб қўйган эди.

Капитолина Андреевна бир неча муддат хаёлга ғарқ бўлиб, қўлинни партия ҳужжатлари солиб қўйиладиган пўлат сандиққа тираганича тикка турарди. Унинг орқа томонида қайси бир мусобақада комбинатимиз қўлга киритган қизил байроқ деворга тик қилиб ёйиб қўйилган. Байроққа зарҳал ҳарфлар билан «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деб ёзиб қўйилган. Ҳозирги вазиятда бу сўзлар илмий марксизм асосчилари назарда тутганидан кўра бутунлай бошқа мазмунга эга эди.

— Каққайиб тураверамизми?—деб сўради Капитолина Андреевна.—Лёл кишини хўрламоқчимисан?

Шундай қилиб қўлинни ишга солмай, бир оёғидаги туфлининг тумшуғи билан иккинчи оёғидагини чиқариб олар ва икковини ҳам стол остига суриб қўйиб, тор поїафзалда уюшиб қолган бармоқларини ҳузур қилиб қимиirlатарди. Баани танцадан қайтиб келган қишлоқ қизидай.

Аёллар билан бунақа муносабатда бўлишга тоқатим йўқ эди, лекин бўйсунишга мажбур эдим. Акс ҳолда, ҳомийдан ажралиб қолардим ва керакли пайтда ҳимоя қиладиган одамим бўлмас эди. Бизнинг партторгимиз ҳамма ташаббусни қўлига оладиган ва ҳатто тўшакда ҳам эркак устидан фармонбардорлик қилаверадиган аёллар тоифасидан эди.

Вазнига кўра у мендан уч маротаба ортиқроқ эди. Қадди-қомати ҳам шунга яраша эди. Капитолина Андреевнанинг қучоқларида юксак тўлқинлар оғушига тушиб қолган нимжон қайнідек чайқалар, баъзан нақд кандилларга урилгандай баландга чиқиб кетардич. Қайтиб пақиллаб полга тушаманми ё бирон юмшоқ нарсанинг устига тушаманми — ўзим билмас эдим. Шу ахволда эҳтирос билан ҳансираф, энтикиб айтилган кўрсатмаларни узлуксиз олиб турардим:

— Ҳа, балли. Рубинчик! Шунақа бўлсин, ярамас! Олға, олға бос! Ярим йўлда тўхтама! Яна! Яна! Олға! Юқорироқ! Шундоқ! Яна жиндай! Боса қол! Ҳа, бос деяпман! Баравар қилайлик! Бир кишидай... Жула яхши, Рубинчик... Баракалла, ярамас! Роҳат қилдирдинг, абллаҳ! Тўхта нафасимни ростлаб олай!

Мен қўл-оёқларимни боғлиқ ҳис: этардим. Негаки, шу иш бўлаётганда тепамда гувоҳ туришини ёқтимайман. Мен табиатан жуда тортинчоқ одамман ва буни кусур деб билмайман. Капитолина Андреевна чироқни

атайин ўчирамай қолдиради. Деразаларнинг қоронгилигига қараб, эшикнинг тагидан ёруг тусиб турмаганини кўриб, бизнинг қаёққа кириб кетганимизни кўрган одамлар бизни алла нима балолар билан шуғулланяпти деб ўйлашлари мумкин эмиш. Партия ва ҳукумат раҳбарларнинг деворда осиғлиқ сувратлари кўзларини лўқ қилиб менга қараб туришарди. Бундан эса ўзимни жуда ноқулай ҳис қиласди.

Бунақа алоқадан нима ҳузур олишим мумкинлигини тасаввур қилишингиз мумкин. Бир амаллаб омон қолсам бўлди эди. Эсон-омон шу ердан чиқиб кетсан дердим. Капитолина Андреевна бекаму-кўст лаззатланарди ва кўнгли очиқ аёл сифатида буни яширмасди.

Орқаси билан диванга суюнганича, мени худди гўдак боладай аввайлаб тиззасида олиб ўтиради. Шундоқ ўтирадимки, бошим унинг кўкракларига бутунлай чўмиб кетарди, у эса ҳали эҳтироси босилмагани учун дийдиёсини қўймасди:

— Оббо, Рубинчик-ей! Чакки эмассан, хотин кишини зритиб юборадиган бўлибсан-а! Яна жиндай шунақа бўлса, ўлиб қолишим ҳеч гап эмас эди. Қаёқдан бундоқ бўлиб қолгансан-а! «Пакана деманг бизни» деган гап бежиз эмас экан-да! Менга қара бурнинг кўтарилиб кетмасин тағин. Камтарроқ бўл! Бир нуқтада тўхтаб қолма! Ўз маҳоратингни ошириш устида ишла!

Шунақа деб, мени чунонан эҳтирос билан бағрига босардикни, яримм унинг юмшоқ баданига ботиб кетарди.

— Сен итдан тарқаганини партияга олиш керак эди,— деб санлашини қўймац эди у.—Ихтиёр менда эмас-да! Хозир сенга ўхшаганларни масаласи чирсиллаб турипти. Партия сафларини ифлос қилиб бўлмайди.

Энди тушунгандирсиз — парторгимиз хизматимга муҳтоҷ бўлган чоқларда меш эмин-эркин, бемалол оёғимни узатиб яшар эдим. Мен ташқаридан ҳам иш ола билардим, оқшомлари мижозларимнинг уйига бориб хизматини қилардим, метронинг «Аэропорт» бекати ёнидаги санъат ходимларининг кооператив уйларида мунтазам ишлаб турадим, тушган пулларнинг бир қисмини киссага урадим, қўйингчи, одамга ўхшаб яшардим ва доимо иймоним комил эдикни, бирон ишқали чиқса, Капитолина Андреевна қўллаб юборади. Худди ўғлига парвона бўлгандай бошимдан булутни қувади.

Унинг менга муҳаббатида шўро кишисига билдирил-

ган энг юксак ишонч ўз ифодасини топди. Юқоридан унга бизнинг жамоамиздан битта ишончили одам топиш тўғрисида топшириқ бўлди. Табийки, у мени танлади... Биз хорижий саёҳатчиларни соч-соқолларини олардик. Баъзи бир идоралар хорижий меҳмонлар навбатда ўтиришганда нималарни гапиришларини билгиси келиб қолипти. Хўш, бунга қандоқ эришмоқ керак? Сартарош сал-пал бўлса-да, уларнинг тилига тиши ўтадиган бўлиши, улар нима деб валақлашаётганини тушунмоғи керак. Инглиз тилини тез ўргатадиган курсларда ўқиш учун ҳар сартарошхонага биттадан одам бериш керак бўлиб қолди. Бизнинг жамоамиздан парторг, табнийки, сиёсий жиҳатдан чиниққан ва юксак партиявий ишончга арзийдиган одам сифатида мени тавсия қилди. Албаттаники, унинг бу иши беҳуда бўлган эди. Негаки, бу органлар билан ҳамкорлик қилишга менинг сира ҳам чоғим йўқ эди. Албатта, умрим мобайнида ҳар нарса ёзганман, лекин шеър билан чақув ёзмаганман, холос. Шу одатимга хилоф иш қилишини истамас эдим. Шу ёшга етганда чақимчи бўлишга хоҳишим йўқ эди.

Бу тўғрида Капитолина Андреевнага айтиш ўзингга ашаддий душман орттириб олиш деган гап эди. Шу билан қора рўйхатга тушасан-у, кўрадиганингни кўраверасан. Лекин бир амаллаб йўлини топиш керак. Шундай қилмоқ керакки, уларнинг ўзи мендан воз кечсин.

Мени инглиз тилини тез ўргатадиган курсга ёзишди. Қасаба союзлари ҳисобидан. Бу курслар ўта замонавий эди. Энг сўнгги усулларга амал қилинарди. Худди шу нарса менга қўл келиб қолди.

Бизни муаллимларсиз ва ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқитишиди. Ишдан кейин, кечалари уйқуда ўқитишиарди. Махсус кроватларда қулогимиизга эшигадиган аппаратлар тутиб уйқуга кирадик. Уларнинг симлари магнитафонларга ва узоқ айланадиган кассеталарга улаб қўйилганди. Биз ухлайверардик, битта эркак билан битта аёл туни билан қулоқларимизга инглизча матнни паст овозда ўқиб чиқарди. Матнлар ҳар хил майший мавзуларга бағишлиланган бўларди. Илмнинг сўнгги ютуқларига қараганда, янги тилни бу усул билан тезроқ ва осонроқ ўрганиш мумкин экан. Бир ҳафтадан кейин фуқароча кийинган имтиҳончилар мен билан инглиз тилида гаплашиб кўришиди. Бунда Капитолина Андреевна ҳам иштирок этди. Ша қора диван қўйилган, Лениннинг ганичдан ишланган ҳайкали турадиган партбююрода.

Шу жойда бир гапни айтиб қўйишим керак. Рұс тили мен білладиган битта-ю битта тилдир. Бобо-калонларимнинг тили бўлмиш иврийчани билмайман. Шуниси эсимда борки, ота-онам ва бувим болалигимда мени гапларига тушунмасин дейишса, иврийда сўзлай кетардилар.

Тунги ўқиш, уйқумда нотаниш тилда қулогимга нималарнидир сингдиришга уриниб шивирлашлар менинг миямга ғалати таъсир кўрсатди. Болаликда ота-онам билан бувимнинг гапларини эшишиб юриб миямга сингиб қолган иврий тилидаги бир қанча иборалар ва сўзлар худди қоронги зиндандан қутулгудай хотирам қаъридан қалқиб чиқди. Имтиҳончиларимга соф иврий тилида жавоб берибман, лекин астайдил инглизча гапиряйман деб ўйлабман.

Мени иккι соат имтиҳон қилинди, лекин бирон натижа чиқмади. Мен фақат иврий тилида, ҳатто бувимнинг талаффузида гапиравердим. Фуқароча кийимдаги имтиҳончилар тарвузи қўлтиғидан тушиб, жўнаб кетишиди. Улардан бири кетаётуб, кайфияти бузилгац Капитолина Андреевнага мени маҳсус докторга кўрсатса, бунақа ахволни яхшилаб текшириб кўрса чакки бўлмас эди деб тайинлади. Шунақа оҳангда тайинладики, буни эшишиб туриб капалагим учиб кетди. Кейин анча вақтгача кечалари уйқум келмай, мени Лубянкадаги тафтишчилар ҳузурига олиб кетишлиарини пойлаб юрдим.

Ҳар қалай ундоқ бўлмади. Эҳтимол, Капитолина Андреевна мени ҳимоя қилиб бирон нарса дегандир. У менга нисбатан яхши муносабатини ўзгартиргани йўқ. Иврий тилидаги жуда вақтида менга ёрдамга етиб келтан сўзлар миямда чарх уриб чир-чир айланди-ю, амалиёт бўлмагани сабабидан яхши замонлар келгунга қадар яна хотирам зиндонига чўқди. Ярим тунда докторлар қулогимга шивирлаб айтган инглизча сўзларга келсак, улар бутунлай изсиз ғойиб бўлиб кетгани йўқ, балки миямнинг қай бир бурчакларига илашиб қолиб кетди ва мен Америкага келганимдан кейин даб-дурустдан ўша тунги механик устозларим ўргатган bemalol ибораларни бидирлаб айта кетдим.

Ҳақиқатан, ғалати гап-а! Мен сизга чинимни айтсан, биронта абжирроқ чала доктор ва чала тилшунос менинг бошимдан кечган воқеалар асосида bemalol номзодлик диссертациясини ёқлаб олиши мумкин эди, мен-

га бўлса илмий иши учун яхши материал берганим учун бир шиша конъяқ қўйса чакки бўлмасди.

Мен Исройлга кетиш кўйига тушиб қолганимда Капитолина Андреевна не аҳволга тушганини тасаввур қила оласизми? У буни қўшалоқ хиёнат деб ҳисоблади — мен ҳам Ватанга, ҳам шахсан унга хиёнат қилибман. Лекин мен Исройлга кетишга ҳужжатларни расмийлаштириш учун талаб қилинадиган таърифномани сўраганимда берган жавоби учун унинг ҳамма гуноҳларидан кечишга розиман.

Расмий партиявий иборалардан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган ва тайёр қолиллар асосда фикрлайдиган кўнгилчан Капитолина Андреевна менинг илтимосимнинг моҳиятини тушуниб етмади. Шу пайтга қадар у хорижга туристик борувчиларга таърифномалар ёзиб бериб ўрганиб қолганди, СССРдан бутунлай чиқиб кетаётган одамга эса биринчи марта рўпара келиши эди.

— Майли, Рубинчик, — деди у юзимга қарамай, — таърифномангни оласан. Жамоани йигамиз, муҳокама қиласиз.

— Йиғишнинг нима ҳожати бор? — Ҳайрон бўлдим мен. — Нимани муҳокама қиласиз? Бу шунчаки расмиятчилик-ку! Исройлда сизлар берадиган таърифноманинг кимга ҳам кераги бор?

— Шунақа деб ўйлайсанми? — терилган қошларини чимирди Капитолина Андреевна. — Мажлис нимага кераклигини биласанми, ўртоқ Рубинчик? Халқ билан гаплашиб кўрамиз. Эҳтимол, бошқа муносиброқ номзодни таклиф қилишар.

Вой азизим Капитолина Андреевна-ей! Унинг партиявий мияси СССРдан хорижга қайтиб келмайдиган бўлиб чиқиб кетиш ҳам мумкинлигини ва бунинг учун шўро халқи олдида алоҳида хизматлар қилиб қўйган бўлиш мутлақо шарт эмаслигини сиғдиролмас эди.

У менга кўп ҳам овора қилмай таърифномани берди. Шу билан мен анча-мунча асабимни тежаб қолдим. Ҳолбуки, бошқа яҳудийлар ҳеч кимга кераги йўқ бир парча қофозни олиш учун жуда кўп овора бўладилар. У ҳатто ўзининг кабинетида остоидан ҳатлаб чиқиши олдидан қўлимни қаттиқ қисиб, лабимдан тишлагандай сўриб ўпти-да, жуда оддий хотинлардай деди:

— Аблаҳ, хиёнаткор!

Шундоқ бўлгандан кейин, Ватанга мурожаат қилганимда хаёлан оқ қайниларни кўришим мумкиними? Йўқ, албатта!

Атлантик океани устида.
Баландлик 30600 фут.

Йўқ, Капитолина Андреевна — комбинатимизнинг партиявий раҳбари бошқа бошлиқларнинг олдида тилло эди. Истроилга жўнаб кетаётган яҳудийлар шунаقا раҳбарларга рўпара келганки, қўяверасиз. Менинг Капитолина Андреевнам муҳрланган ва учта имзо чекилган таърифномани ўз қўли билан қўлимга топшири. Икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди, киноясиз, ғазабу зардасиз мени «ярамас» деб атади-да, партбюро эшингини ичидан қулфлади, менга қарамай, апил-тапил ечишиб, кўзда ёшлари билан диванга шалоп этиб ётди. Ватанга ва шахсан унга, яъни Капитолина Андреевнага хиёнат қилган хони билан сўнгги марта боплаб видолашмоқчи эди у.

Қаердасан, Капажоним — давримизнинг ақли, номуси ва виждони? Мен оёқларинг изини ўпишга тайёрман. Сен мени жуда катта мاشаққатлардан асраб қолдинг, эҳтимолки, менинг ҳаётимни асраб қолгандирсан. Ахир, мен жуда таъсирчан ва салга тувақиб кетадиган одамман. Агар бошқа яҳудийларнинг бошига тушган ишлар менинг бошимга тушганда, билмадим, нима билан тамом бўлардийкин.

Хорижга кетиш учун визаларни расмийлаштирадиган ОВИР деган идора иш жойингиздан сизнинг ишдаги ва сиёсий сифатларингизни тавсифловчи таърифнома бўлмаса ҳужжатларингизни қабул қилмайди. Ҳолбуки ҳеч кимга кераги бўлмаган шу бир бўлак қоғозни олиш учун одамнинг она сути оғзидан келмоғи ва асаблари буткул ишдан чиқиб, тамом бўлмоғи керак. Узингиз ўйлаб кўринг, ахир — бу таърифнома деганлари кимга керак ўзи? Итпнинг ҳам хаёлига келмайдиган нарса. Сен Истроилга кетяпсан — у ерда шўро антисиёсийларининг сен ҳақингдаги фикрлари бирор кимсанни қизиқтиармиди? Еки сен Совет Иттифоқини қоралаб, унга лаънатлар ёғдириб, бу мамлакатни тарк этяпсан — нима, унга сенинг шахсий ишингдаги юзинчи таърифнома зарурми? Сен фуқаро қаторида юрган кезларингда бутун ҳаётинг мобайнида сенга озмунча таърифномалар ёзилганими?

Агар хотирам панд бермаётган бўлса, бир вақтлар ўрта асрларда шундай бир қийноқ бўлар экан — одамини ётқизиб, оғзига эрнитилган қўрғошини қўйишар эканлар. Одамини бошқа бунақа қийнашнинг нима ҳожати бор? Ахир, у тилдан ажралади, ҳамма айбига иқрор

бўлиш имкониятидан маҳрум бўлади. Лаънати таърифнома ёрдамида шўринг қургур яҳудийни нега бунча хўрламоқ керак? Ахир, у бутунлай жўнаб кетяпти. Сиз у билан қайтиб учрашмайсиз!

Бунинг сабаби бундоқ: бошқаларни қўрқитмоқ керак, токи қолганлар хорижга кетишни хаёлларига ҳам келтирмасин. Шунинг учун жўнаб кетмоқчи бўлган яҳудийни мажлисга солишади да. Кечаги кунгача у билан бирга ишлаган одамларнинг ҳаммаси унинг башарасига яхшилаб туфлайди. Бирорта одам хоҳлаб қолса, оёғи билан орқасига ҳам тепиб қолиши мумкин. Авваллари сен у билан дўст бўлганмисан ёки ит-мушук эдиларингми — бунинг аҳамияти йўқ. Ур, аяма, акс ҳолда, ўзинг хатга тушшиб қоласан.

Москвада бир режиссер бунаقا адолатсизликка дош беролмай, мажлиснинг ўзида омонатини топшириб қўя қолипти. Стол устида парторгнинг қўлида унинг таърифномаси қолиб кетипти — энди бу лахтак қогознинг умуман бирор кимсага кераги йўқ эди.

Хўп, ана, яҳудий ҳамма чиғириқлардан ўтиб, ҳамма азоб-уқубатларни бошидан кечириб, таърифномани ундириди-ю, тишининг кавагида авайлаб, уни ОВИРга олиб келди ҳам дейлик. Ҳалиги яҳудий навбатдаги машаққатли синовгача нафасини ростласа ростлай олади, бўлмаса йўқ. Таърифноманинг ўзини эса ОВИРдаги қизлар ижирғаниб, кераксиз қофозлар ташланадиган корзинага отишади. Эслашнинг нима ҳожати бор? СССРдан жўнаб кетган ҳар битта яҳудийга бардоши учун орден берса арзиди. Менга қўйиб беришса, мен шундай дердим: бир вақтнинг ўзида ҳам оптимистик фожиа-ю, ҳам бачкана масҳарабозлик. Агар бошқа бирон ҳалқ ана шу бемаъниликларга қобил бўлса, мен гоятда ҳайрон қолган бўлардим. Чунки биз яҳудийлар ана шунаقا яратилиб қолганимиз. Агар парвоз қилсан, ҳаммадан юксак парвоз қиласиз, агар тубан кетсан, биздан кўра паст кетадигани бўлмайди.

Нақадар гўзал инсонларни каşф этдик тўсатдан! Инсонларга нисбатан, ўзига мутлақо бегона бўлмиш сену менга ўхшаш яҳудийларга нисбатан нақадар муҳаббат ва бегаразлик!

Эсимда бор — бир москвалик актриса Исройлга жўнаб кетадиган бўлди. Дворянлар уясидаги унинг бадавлат хонадонига яҳудийлар сифмай кетди.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, — деди ҳаяжон ичидаги актриса.— Қўриб турган буюмларингиздан иста-

ғанча олиниг, қадрдонларим. Виза олгунингизча тирикчилик қилиб туришнингизга асқотиб қолар. Менинг визам қўлимда. Олинглар, фойдаланаверинглар!

Бу гапдан кейин одамлар бу хонадондан император Навел ва Александр замонидан қолган қимматбаҳо ёғочлардан ясалган антиқа мебелни олиб кетишиди. Қимматбаҳо сувратлар, чинни идишларни олиб кетишини.

Актрисанинг икки мўйна пўстини бор эди. Москва қаричи билан ўлчаса, бутун бир бойлик! Шу мўйна пўстинларни актриса нотаниш яҳудий аёлларининг қўлига тутқазганини ўз кўзим билан кўрдим.

— Бемалол кийиб юраверинглар. Хоҳласанглар, еотиб рўзгорга ишлагинглар. Исройлда қини бўлмайди. У ерда бу пўстинларнинг менга кераги бўлмайди.

Шундай деб қаҳ-қаҳ уриб кулди. Чин юракдан чиқариб. Мамнунлик билан. Сизга ёлғон, менга чин — ҳамма буюмини улашиб берганидан у чинакам баҳтиёр эди. У самолётга чиққанида юки енгил эди. Исройлга икки қўлини бурнига тиққайнича жўнади десак ҳам бўлади. Бор-йўқ юки кичкина бир чемоданчага жам бўлган эди.

Мен аэропортга чиққан эдим. Кўз ёшларимни тутиб туролмадим. Хурсандлигимдан. Одамлар шунаقا ишларга ҳам қобил эканлар-да. Лекин кўнглимнинг бир чеккасида бундай одамларнинг эртанги куни учун жиндай ташвиш ҳам йўқ эмас эди.

Шереметьево аэропортида ўша кезларда шунаقا воқсалар рўй бериб турардики, бир ёзувчининг ибораси билан айтганда, уларнинг қаршисида қадимги юнонларнинг фожиалари арзимас бир гапга ўхшаб қоларди.

Эсимда бор — бир аёл ўсмир ўғли билан кетаётган экан. Унинг марҳум эрининг хоки солинган қутидан бошқа юки йўқ экан. Эри виза беришларни узоқ кутипти, лекин визага етишолмай, хотини билан ўғли жўнаб кстишидан бир неча ҳафта олдин оламдан кўз юмган экан. Бу оиласи, яъни аёлни, унинг ўсмир ўғлини ва хок солинган қутини юзлаб таниш ва нотаниш яҳудийлар кузатишга чиқишипти. Қутини чангютардан бўшаган картон идишга жойлаб, устидан тизимча билан тортиб боғлаб қўйиншипти.

Кузатаётганлар йўловчиларнинг самолётга чиқарилаётганини аэропорт айвонида кўриб туришади. Бундан нарига қўймайдилар. Бундан нариси кўк шапкалик чегарачиларники. Ундан у ёғи — хориж.

Аэропорт айвонидә одам кўп эди. Мана, ҳалиги аёл бир қўлида қути, ёнида ўғли билан автобусдан тушди-да, Венага учишга шайланиб турган самолётнинг трапиға йўл олди. Унинг кетидан халқаро йўловчи бутун дунёга таниқли созанда Мстислав Растрапович келмоқда эди. У Венага навбатдаги концертига учиб кетмоқда эди. Кимдир икки қўлида, ғоятда авайлаб, унинг филоф ичидаги қимматбаҳо виолончелини кўтариб боряпти. Бошқа йўловчи йўқ эди. У пайтларда яҳудийларнинг кетишлирига эндиғина рухсат берса бошлагандилар.

Аёл қўлида чангютардан бўшаган картон қутини кўтариб кетяпти, Растраповичнинг орқасидан виолончелини кўтариб олишган. Растрапович билан бола орқада боришмоқда.

Тўсатдан баҳайбат аэропортнинг айвони гулдурос қарсаклардан ларзага тушди. Ҳаммаёқни қийқириқ — инги-сиги овозлари тутиб кетди. Юзлаб одамлар қўлларини, ушлаб олган рўмолчаларини, шапкаларини силкитар эдилар.

Олқишилару ҳамду саноларга мазахўрак бўлиб қолган Растрапович айвондаги шовқин-сурон менинг шаънимга бўляпти деб, ўйлаб, тўхтади-да, орқасига ўгирилиб, одамларнинг муборакбодларига жавобан икки қўлинни юқорига кўтарди.

Айвондагилар энсаси қотиб ҳайқириб юборди. Ҳуштаквозлик бўлиб кетди. Растрапович саросимага тушиб, теварак-атрофига аланг-жаланг назар ташлади ва қути кўтарган аёлни кўрди. Аёл қўлинни кўтариб, айвондагиларга хайр-маъзур қилди. Одамлар хурсанд бўлиб, яна қийқиришди. Аёлни кузатишаётган экан. Дунёга таниқлик созанда Растраповични эса одамлар пайқамай ҳам қолишишти.

Қалавасиннинг учини йўқотиб қўйган донгдор созанда қўлида картон қути кўтарган жиккаккина аёлга таажжуб билан боқар ва унинг нимаси билан донг қозонганини, шунча муҳлиси қаёқдан орттирганини тушунишга уринарди.

Қўлига виза теккан омадли одамларни кузатмоқ учун мен деярли ҳар куни аэропортга келардим. Гўёки шундай қилсан, ўзим жўнайдиган кун тезроқ келади. Фуқароча кийинган ва формадаги барча КГБ айгоҳчиларининг кўзига совуқ ҳам кўринниб қолдим. Лекин мен уларнинг ҳаммасига тупурдим-да, ўзимни уруш пайтида бизнинг ҳарбий эшелонимиз фронтга

Яқинлашгандаги кўришишни кўтаринки кайфиятда ҳис қилдим.

Яҳудийлар билан лиқ тўла самолётлар кетма-кет Венага йўл олган кунларга ҳам етиб қолдим. Самолётларда жой етишмас эди. Ғалати, а? Кулишингни ҳам, йиғлашингни ҳам билмайсан.

Кавказдан келган бир яҳудий хонадони ҳамма рекордларни орқада қолдириб кетди. Бу жуда катта оила эди. Бутун оила қўлларида виза бўла туриб самолётга чиқишдан бўйин товлашди. Нима учун дейсизми? Сиз, албатта, ўйлаган бўлишингиз мумкинки, бу шўрликлар Кавказ тоғларидан келган бўлса, умрида самолётда учмаган бўлса, осмону фалакка кўтарилишга қўрқишигандир-да. Йўқ тополмадингиз. Оила жамики катта бувилари-ю, эвара-чеваралари билан бир юзу ўн саккиз кишидан иборат эди. Венадан учадиган самолётга эса олтмиш киши сифар эди, холос. Оила бўлиннишидан қатъяян бош тортди ва аэропортда икки кун пойлаб ўтиришди. Ниҳоят, бу йўналишга ҳамма оила аъзолари сиғадиган самолёт қўйишиб, масалани ҳал қилишди.

Мен кўпни кўрган одамман. Лекин бир бочка асалга аралашиб уни расво қилган бир қошиқ қора мойнинг дастлабкисини аэропортда кўрдим. Мен шу ерда яҳудий яҳудийдан фарқ қилишини билдим. Мен хаёлпастлару, гўзал, яхши одамлардан ташқари кишида завқ-шавқ туғдирмайдиган, ҳавас қўзғамайдиган оддий одамлар ҳам кўп эканини, ҳатто ҳаддан ташқари кўп эканини ҳам кўрдим. Аксинча, шунақаларни кўрганимда биз яҳудийларни нега хушламасликларининг сабабини тушунгандек бўлдим.

Баъзан ҳар нарсага қўл силтагим келиб кетар, ҳеч қанақа Исройлга бормай қўя қолишни истаб қолардим. Чунки у ерда ҳам шунақа одамларнинг ошиғи олчи бўлади ва улар бизга ўшаганларнинг устидан мазах қилиб кулиб юради. Менинг хавотирларим бора-бора рост чиқди.

Шереметьевода кўрдимки, божхона ходимлари самолётга чиқариш олдидан яҳудийлардан баъзи бирларини сурги ичишга мажбур қилишади, кейин уларнинг ахлатларидан ютиб юборган бриллиантларини кавлаштириб олишади. Битта яҳудий кучана-кучана кетидан қора бир тошни тушириб берипти. Уни кўриб божхонадагиларнинг кулгидан ичаги узилай депти. Чунки унга кимдир қалбаки тош сотган экан. Ошқозонда у қора-йиб кетипти-да, ўзининг қалбакилигини намоён қилиб-

ди. Яҳудий аламидан ҳўнг-ҳўнг йиғлапти, божхона ҳодимлари ҳузур қилганларидан кўз ёши тўкишипти.

Бир куни бир оила фалаж кампир билан бирга йўлга чиқипти. Сочлари оппоқ, Голда Меирнинг ўзи. Матрас устида қимир этмай ётипти. Фақат тили билан ўнг қўли ишлади. Уни тўшагида ётганича самолётга кўтариб кетишди. Уни фақат тўрт киши кўтара оларди, шунинг учун мендан ҳам кўмаклашиб юборишни илтимос қилишди. Биз кампир ётган тўшакни учиш майдони орқали кўтариб ўтдик, кейин трапдан Австрия самолётига олиб чиқдик. Кампирнинг жаги очиқ экан, соchlari тўзиб кетган бу оқ сочли кампир муштларини осмонга ўқталиб, худди жодугардай йўл-йўлакай қичқириб борди:

— Биз Мисрин шунаقا тарк этган эдик. Худойим бошларингизга ўнта Миср қатлинни юборади!

У бу дағдағасини шўро чегарачиларига, аэропорт хизматчиларига, божхона ходимларига қилди. Кўнглимга бу кампирнинг тилидан кўҳна тарихимизнинг ўзи гапиряпти деган фикр ўтди. Ҳатто ўзининг қадимиҳ ҳалқим учун ифтихор туйғуларини ҳис этгандай бўлдим. Лекин менинг кўнглимни жиндай чигил қилган жойи шу бўлдики, кампир ётган тўшак зилдай оғир эди. Шарти кетиб, парти қолган кампирнинг эмас, қорини тўлдириб тош ютиб олган бегемотни кўтариб кетаётгандек туюларди бизга. Тўшакнинг мен ушлаган бурчаги тахтадек қаттиқ экан. Елкамга тегиб кетиб, қаттиқ оғритди. Бу машмашанинг сабабини фақат Исройлга борганда билдим. Бу оилани тасодифан учратиб қолдим. Кампир қазо қилипти. Уни қандай қилиб самолётга кўтариб борганимизни, кампир тўшакда ётган жойидан нималар дёб жавраганини, менинг елкам лат еганини эсладик. Кампирнинг фарзандлари анча кулиб туришди. Тўшакнинг ичида ёғоч иконалар бор экан. Улар жуда қиммат экан. Рус иконалари кўп экан. Тўшакнинг ичи тўла экан.

Кампир ўғирлиқ молнинг руслар чўқинадиган азиз-авлиёларнинг суврати устида ётиб, Инжилдан алланима бало парчалар келтириб саннаган экан. Менимча, кампирнинг ўзи бундан бехабар бўлган бўлса керак. Акс ҳолда, шунча касаллигининг устига узил-кесил тилидан ҳам ажраган бўлармиди?

Ё тавбангдан кетай, Парвардигор! Ҳеч қанақа худога ишонмайдиган ўрис яҳудийлари Россиядан олам-жаҳон қимматбаҳо иконаларни ўғирлаб чиқиб, бутун

Оврупою Америкада уларни долларга ёхуд маркаларга сотиб юборишиди. Минглаб иконаларни! Россиянинг энг овлоқ бурчакларида арзимас чақага сотиб олишган. Бунақа одамларни Римда, Мюнхенда, Нью-Йоркда мазах қилишиб, «авлиёфурушлар» деб аташади. «Авиёфуруш-ал» Кусфуруш дегандай.

Агар чуқурроқ ўйлаб қаралса, бундан катта гуноҳ бўлмайди: бутун рус тарихи, унинг маънавий бой мероси талон-торож қилинган. Бир эмас бир куни биздан бунинг ҳақини талаб қилишади. Ушанда мутлақо бегуноҳ одамлар авлиёфурушлар билан бир қавмда бўлганлари важидан бунинг ҳақини тўлашга мажбур бўлишади...

Ўғирлик йўли билан нималарни олиб чиқиб кетишмади-я! Божхонани сотиб олиб, соғу носоғларига пора чўзиб, хорижий сайёҳларнинг ва, ҳатто дипломатларнинг кўнгилчанлигидан фойдаланиб,. Эрмитаж ва Третьяков галериясидан олиб чиқилган бебаҳо сувратлар, ўта ноёб маркалар коллекциялари, қадимий тангалар...

Кейин буларни пуллаб давлат орттиришган. Бундайлар Исройлга оммавий муҳожирларга эришиш йўлида қамоқларда ўтирган, сургунларда юрган, кейин Россиядан икки қўлини бурнига тиқиб чиқиб кетган одамларга телбага қарагандай қарашиган.

Шунақа анойилардан бирини Қуддуси шарифда учратиб қолдим. Бор будининг ҳаммасини яҳудийларга бўлишиб берган, ҳатто иккита суқсур пўстинини ҳам совға қилиб юборган москвалик актриса эсингиздами?

Исройлда қиши бўлмайди! — деган гап билан саховатининг важини айтмоқчи бўлганди.

Мен уни декабрда Қуддуси шарифнинг қор босган кўчасида учратдим. Яҳудий адирларидан баданин жазиллатиб чақадиган совуқ шамол эсмоқда эди. Енгил плашга ўраниб олган актриса ушуқсан қушчадай оёғини тап-тап бир-бирига урар, шамоллагани учун хириллаб гапирав, кўзларида ҳам Москвадаги нур йўқ эди. У ишсиз эди, турмуши жуда ночор аҳволда экан. Айниқса, совуқ унинг жон-жонидан ўтиб кетипти.

Яқинда бутунлай тасодифий равишда кўчада ўзининг суқсур пўстинидаги аёлга рўпара келиб қолипти. Пўстинини тумаларидан таниб қолипти. Бу тумаларни унинг ўзи бошқатдан қадаган экан. Аёлнинг юзини ҳам ғира-шира эслаб қолган экан. Бу аёл актрисани танимапти. Е танигиси келмапти. Қимматбаҳо суқсур пўстинда саллона-саллона ўтиб кетипти. Актриса эса

ўзининг юпун плашига ўраниб, бурканганича со-
вуқда кўкариб кетган бурнини торта-торта турган жойи-
да туриб қолипти. У йиғлашини ҳам, кулишини ҳам
 билмас эмиш...

*Ламаниш бўғози устида.
Баландлик — 30000 фут.*

Менга кимни эслатасиз-а? Қаллам шишиб кетди.
Эслагунимча, тинчиёлмайман. Қаердамиз? Оврупога
келиб қолдикмн? Ҳадемай сафаримиз тугайди. Сиз ҳам
қутуласиз.

Ростингизни айтинг — йўл бўйи жавраб келганим
учун мени бўғиб ташлагингиз келмаяптими? Йўқ дей-
сизми? Тоқатнингизга балли-еў! Бундан битта хулоса
чиқараман: демак, давом этсан бўлаверади.

Биласизми «балофат ёшига етган» деб аталмиш Аме-
рика аёллари, яъни олтмишдан ошиб ундан анча ўтиб
кетганилари ҳайрон қоладиган даражада бир-бирига
ўхшашади. Худди бир онадан тарқагандай. Уларнинг
ҳеч қайсисида ўзиники — туғма нарсаси йўқ. Ҳаммаси
ясама, пулга сотиб олинган, синтетикадан қилинган —
тишлари чиннидан, соchlари кумушранг, оч бинафша
тусида товланади, ҳатто юзининг ранги ҳам ясама.
Худди магазинга қўйилган маникенга ўхшайди. Гўё
ҳаммаларини бир хил эҳтиёт қисмлардан ясашган-у,
моторни, яъни юракни янгилашни эплаша олмаган. Пул
етишмай қолганми ё ҳали техника бу даражага етма-
ганми? Кўриннишлари янгидай, ҳаммаёқларида лак ял-
тирайди, ҳатто кўзлар қамашиб кетади. Лекин бир
пуфлсанг, қоқи гулдай учиб кетишади. Фақат упа-
эликнинг иси қолади.

Шу муносабат билан мен ҳамиша москвалик бир
арбобнинг гапини эслайман. У ҳам менинг доимий ми-
жозим эди. Жуда юқори мартабаларга етишган эди.
Уни Кремлда ўзларининг одами деб ҳисоблашар,
Хрушчев билан нафақат қўл олиб кўришар, бемалол
уйига кирди-чиқди қилар, бир пиёла чойини ичиб, яҳудий
латифаларидан айтиб берарди. Хорижга бориб
келиш ҳам унга чўт эмас эди — конгрессми, конферен-
циями — ҳеч қайсисидан қолмас эди. Газеталарда но-
мини кўрганман, фамилияси ўрисча эди. Уруш пайтида
ўзгартириб олган. Хрушчев уни жон-дилидан яхши
кўрарди. Бизнинг шўро давримиздаги энг ибратли ком-
мунист ва рус зиёлиси сифатида нутқларида номини
тилга олиб турарди. У бўлса менга ўхшаган яҳудий

эди. Фақат паспортида, бешинчи мөддасида рус деб кўрсатилган эди. Билмадим, буни қандай түғрилаган экан. Лекин ҳеч нарса деб даъво қилмайсан. Зўр ишлаб қўйган. Нақд кўз боғлагичнинг ўзи. Э-э, қандини урсин. Шу билан хурсанд бўлса, нега мен қаршилик қиласай? Мен биламан-ку — у яхудий. Унинг ўзи эса мендан яхшироқ билади. Бир куни унинг онасини кўриб қолдим. Лекин онасига ҳеч қанақа паспорт ёрдам беролмайди. Катта ишларда ишлаб юрган ўғлини кўргани пойтахтга Харьковдан келипти. Мен унинг уйидаги ўғлининг соч-соқолини олаётган эдим. Ўғлининг бошини қиртишлаетганди, яхудийларнинг онласида онаси ара-лашмаса бўлмайди. Бу гал ҳам шундай бўлди — онаси ўғлининг сочини қандай олиш тўгрисида менга кўрсатма бера бошлади. Харьковдагидан ёмонроқ бўлиб қолмасин эмиш. Э-э, бу она тушмагур, агар ўғли уни тезроқ Харьковга жўнатиб юбормаганди, роса унинг адабини бериб қўярди. Сизга шуни айтмоғим керакки, яхудий кампирларининг ҳаммаси ҳам рус тилини унинг онасичалик расво қилмайди. У рус алифбосининг бирорта ҳарфини дўндириб талаффуз этолмас эди. Ҳатто юмшатиш белгисини ҳам.

Хуллас, бу одам билан менинг бекинмачоқ ўйнашимизга ҳожат йўқ эди — бир-биримизни қарашимиздан тушунар эдик. Бунда яна бир бошқа гап бор эди: юксак мартабали одам сартарошга ўхшаган оддий одамини, одам ўрнида кўрмас эди. Унинг учун совун кўпиртирадиган чўтка ҳам, семиз лунжларини қираётган устара ҳам, сартарош ҳам ҳаммаси бир гўр эди. Шунинг учун у мендан ҳеч нарсани яшириб ўтирмай, очиқ гапираверарди. Худди олдида девор тургандай. Йўқ, девор эмас, деворнинг ичидаги микрофони бўлиши мумкин. Келинг, кўзгу билан гаплашаётгандай деяқолайлик. Бунда у кўпинча панд еб. қолар эди, чунки бир гапга тушиб кетганида кўпинча ўзининг ким эканини ҳам унтиб қўярди.

Айтайлик, катталардан мақтов эшитганми ёхуд биронта ошнасида амал бобида ўзиг кетганми — ҳар ҳолда, кайфияти яхши, вақти хуш. Шу сабабдан у менга тўраларча муомала қиласи, димоғидан эшак қурт ёғилиб туриб гаплашади, унинг ўрмон дараҳтлари янглиғ чалкашиб кетган яхудиёна соchlari орасида қайчимициқиллаб юрар экан. у менга олам-жаҳон насиҳатлар қилиб улгуради:

— Биласанми, Рубинчик, мен сенинг нимангни ёқ-

тирмайман? Билмасанг, билиб қўй. Яҳудиёна қилиқларининг. Биронта гапнингни ўзимизни кига ўхшатиб, русласига тўғриликча айтмайсан. Ҳар бир гапнинг илмоқлик. Қоса тагида нимкоса бор. Чандиб олмасанг туролмайсан. Ана шунинг учун ҳам сиз яҳудийларни ҳеч ким ёқтирамайди-да!

Шундай деб гўё ҳеч нарса демагандай мижжа қоқмай ойнага менинг ҳайратдан бақрайиб қолган кўзларимга қарайди.

Яҳудий сартарош билан бунаقا гаплашса, фақат Пуришкевичнинг ўзи гаплашиши мумкин эди. Бироқ айтишлари чи, Пуришкевич яҳудийларни жуда ёмон кўрар экан. У биронта ҳам яҳудий сартарошни яқинига йўлатмас экан.

Бошқа бир гал жуда кайфияти ёмон эди. У ўриндиқда ғоят эзгин бир кайфиятда ўтириб, худди Харьковдаги онаси каби чуқур хўрснди-да, деди:

— Ҳа, биродари азиз, Рубинчик. Биз яҳудийларнинг аҳволимиз ёмон бўлади. Улар бизга тинчлик беришмайди, жонимиздан тўйдирмагушча қўйишмайди.

Биласизми, энг қизифи нимада эди? Ҳар икки ҳолда ҳам у самимий гапирган эди, гапига ўзи ишонарди. Қипқизил масхарабозли!

Ҳа-я, нимага эсладим мен бу мижозимни (гўёни менинг мижозларим орасида бундан беш баттарлари бўлмагандай?) Эслаганимнинг боиси — унинг бир доно гапи эди. Бу гап қоғозга битилмаган, дўконда сотилмаган гап. Бунаقا гап учун тегишли жойга тиқиб қўйишарди. Ҳа, шунаقا!

Мижозим бу гапни менга ушинг автомобилида кетаётганимизда айтган эди. Биз унинг ҳукумат бергаш чорбоғига кетаётган эдик. Чорбоқча зўр меҳмонлар келадиган экан, шунинг учун аёлларнинг ҳаммасига зеб бермаса бўлмас экан. Үрмон ичидан кетиб боряпмиз. Ҳеч ким йўқ. Машинанинг олд ойнасига ёмғир қўйиб ётипти. Уни сидириб ташлашга ҳатто «фаррошлар»нинг ҳам кучи етмаяпти.

Шунда унинг оғзидан чиқиб кетди. Қолаверса, менга айтгани йўқ. Ёмғирга, зулматга, фазога. Буларда ҳеч ким унинг оғзини пойламайди ва тегишли ташкилий хулосалар чиқармайди. Ахир, ҳар қандай одам ҳам бир юрагини бўшатиб олмоғи керак-ку! Кўнглидаги гапини айтмаса, кўксига бир шабада тегмаса бўладими?

— Биласизми, Рубинчик, шўро ҳукуматимиз, бутун

тараққийпарвар иисониятнинг ватани бўлмиш бизнинг севимли мамлакатимиз нимага ўхшайди? Ҳозирги замон авиалайнерига ўхшайди. Сип-силлиқ. Жуда келишган замонавий шаклга эга. Бу самолёт ҳар жиҳатдан капиталистик мамлакатда ишлаб чиқилган биродарига ўхшайди. Масалан, айтайлик, французларнинг «Каравелласи»га ёхуд америкаликларнинг «Боинг»ига. Қанотлари ўқдай, танаси сигирдай, думи диккайган. Фақат бир нарсага ақллари ожизлик қилиб, кучлари етмай қолгани — мотор қўйишмаган. Шунинг учун алюминидан яратилган бу даҳмазани меҳнаткашларнинг елкасига ортиб қўйишган. Улар инқилаб-синқиллашади, тиззалири букилиб кетади, лекин чидашади, ерга тушиб кетишинга йўл қўйинчамайди. Қатталар эса, тантанавор оҳангда бутун дунёга жар солишади: «Қаранглар! Учяпти! Ҳамма ўзини бу гапга ишонаётганга солади: Ҳа, энди, учаётган бўлса, учаётгандир-да... Ана, ана, ердан кўтарилди, ана, олға, нурли чўққиларга талпиняпти! Бошқача гапни айтиб ҳам кўринг-чи! Ишонмасангиз — ишонтиришади. Кўрмасангиз — кўзингизни очиб қўйишади. Сибиръ деган жойни нега чиқариб қўйган, бўлмаса? Совуқлик салтанатими? Соқчилар ҳамроҳлигига бир марта айланиб келсанг бас, миянгдаги ҳамма губор тарқаб кетади. Ана унда ҳамма билан баравар бақираверасан: «Учяпти! Учяпти! Ҳаммадан узоқроқ! Ҳаммадан баландроқ! Ҳаммадан тезроқ!» Ана шунаقا биродарни азиз, Рубинчик, биз порлоқ келажак сари моторсиз, қориндаги газимиз билан учиб кетяпмиз. Лекин бир қуласак борми — сассифи ёмон бўлади...

Кўзгу орқали яҳудийча кўзларини қисиб менга тикилади:

— Биродари, азиз, Рубинчик! Бу сассиқдан биринчи навбатда сизлар баҳраманд бўласизлар. Сизларнинг соғ қолишинингизга кўзим етмайди.

*Рейн дарёси водийси устида.
Баландлик — 28500 фут.*

Шошманг, шошманг, радиодан нима дейишди? Берлинга яқин қолибмизми? Ё парвардигор, Москвага ҳам келиб қолибмиз-ку. Остимизда нуқул булатлиги чатоқ бўлди-да, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди, Берлинга осмондан бир қараб, Фарбибу Шарқийини баравар кўрсам ёмон бўлмасди. Бир вақтнинг ўзида ҳам социализму, ҳам капитализмни кўриш ҳаммага ҳам насиб қила-

вермайди. Берлин деворинни ҳам кўриб олардим. Булут бўлмаганида шу ердан қарасак, девор кўринармиди, нима дейсиз?

Бу шаҳарда мен билан боғлиқ бир воқеа бўлган. Мен эмас, бир танишим бошидан кечирган бу воқеани, у Фарбий Берлинда кўмилган. Ҳолбуки, Шарқий Берлинда вафот этган эди. Жуда ибратли воқеа бўлган-да. Аминманки, яна жиндай бардош қилсангиз, гапларимни тинглаганингизга сира пушаймон қилмайсиз. Ҳадемай Москвага етиб оламиз, азобларингиз хотима топади — мендан ҳам, менинг сафсатамдан ҳам қутуласиз.

Немислар билан менинг ўз ҳисоб-китобим бор. Бoshimdan tilla қуйганингизда ҳам, мен Германияда яшамаган бўлардим. Улар яхудийларнинг бошига нима кунларни солишмади! Менинг деярли ҳамма қариндошларим қирилиб битай деди. Шундай бўлгач, менинг юрагимда уларга оташин муҳаббат қаердан бўлсин? Шу жиҳатим билан ригалик кўп яхудийлардан фарқ қиласман. Уларни немислар ўзларига салкам ватандош деб зълон қилишди ва уларга фуқаролик таклиф этишиди. Гўё улар немис маданиятига яқин туришар эмиш. Бир замонлар Ригада бир нечта немис гимназиялари бўлган экан. Немисларнинг газ камераларидан омон қолган ригалик яхудийлар Германияда уларни ўзларига яқин ҳисоблаганлари учун бошлари осмонга етиб, севинчлари ичларига сиғмай кетди. Шундан кейин энг барқарор валюта ҳисобланадиган бир даста немис маркасига учиб, яқинларининг хотирасига хиёнат қилиб, Иеронилдан асалга учган пашшадек Германияга ёнирилишди.

Нафоқат ригаликлар, балки умрида немис маданияти кўчаасига қадам босмаган москвалик яхудийлардан ҳам баъзи бирлари ўша томонга бош уришди. Рост, орқа эшикдан. Айттимаган қўноқ бўлиб. Текин киришиб кетишди. Ҳайдаб солишмади. Ҳозир Германияда яхудийларнинг кўнглини оғрнтиш расм эмас. Освенцим ва Майданекдан, газ камералари ва крематорийлардан кейин бу одобензлик ҳисобланади, шунинг учун немислар жуда хушмуомала бўлиб қолган. Тоқатлари тоқ бўлмагунча.

Баъзи бардошлари тугаб дам қолади. Унда тишларини куреатиб қолишади.

Москва маҳтабини ўтаган бир скрипкачи — созандазарга бундан ортиқ мақтov бўлмайди — Иеронилда бир-

оз уриниб-суриниб юргандан сўнг бу ердаги диққина-фас ҳавода бўғилиб кетгану, Германияга равона бўлган. Бу ерда у қўлма-қўл бўлиб кетган, концерт устига концерт, газеталар мақтаб кўкка кўтарган, Рейн бўйида муҳташам қаср, кўчаларда немисларга хос озодалик. Мухлислару мухлисаларнинг саноги йўқ. Пулига ит боқмайди. Немислар музикани яхши кўради. Яхши со-занданинг қадрига етишади.

Бизнинг скрипкачимиз гоҳ фракда, гоҳ смокингда зиёфатма зиёфат, банкетма банкет оёғи ерга тегмай кўчиб юради. Зиёфатлар энг донгдор хонадонларда бўлади, у ерга жамиятнинг қаймоғи тўпланади. Созандамиз уларга киришиб кетади. Ётсирамайди. Ўз уйидагидек бўлиб қолади. Бир куни қайси бир зиёфатда у таъзирини еди — унинг ўзларига тенг эмаслигини писанда қилишди. Унинг маҳоратига юқори баҳо берган бир хушбичим хоним — баронессами, графинями билмайман — ҳамма эшитадиган қилиб шундай деса бўладими:

— Буни қаранг-а, яқин-яқинларда бизнинг ота-она-ларимиз сизнинг ота-оналарингизнинг терисидан чироқ-қа парда қилишарди. Сизнинг истеъдолди бармоқла-рингизга қарасам, ётоғимдаги чироқ пардаси эсимга тушади.

Созандамизнинг жон-поини чиқиб кетди:

— Антисемитлар! Фашистларнинг иғвоси бу!

Унга хушмуомалалик билан, ҳатто жилмайиб туриб дейишиди:

— Ўзингизнинг Исролингизга бориб тўполон қилинг. Бу ерда меҳмонсиз. Ҳеч ким сизни бу ерга чақиргани йўқ.

Буларнинг ҳаммасини мен ўша созанданинг ўзидан эшитганиман.

Нима деб ўйлайсиз — у ғазаб билан Германиядан жўнаб кетди дейсизми? Қайнаб, қайнаб, совуди. Жаҳлидан тушди. Юввошгина бўлиб, музикасини чалиб юрипти. Нозик немис мусиқа шайдоларининг кўнглини овлаб фақат аҳён-аҳёнда камон тортаётган қўли титраб кетади. Томошабинлар дурбинини унга тўғрилаб турганини кўриб қолганда. Унинг назарида дурбинининг эгаси ширинтамоқ одамнинг очофат кўзлари билан бармоқларнинг терисини назардан ўтказаётгандай бўлади. Ким билсин дейсиз — бу теридан хотини учун сумка чиқиш-чиқмаслигини чамалаётганимкин?

Воқеа чакки эмас-а? Аммо бу ҳали хамир учидан патир, холос.

Мен сизга айтиб бермоқчи бўлган воқеа созандага эмас, тиш докторига дахлдор. Биласиз униси ҳам, буниси ҳам яхудийларнинг касби. Бироқ созандалар бизнинг халқимизга бутун дунё бўйлаб шуҳрат келтирган бўлса, сизни ишонтириб айтаманки, тиш докторлари бутунлай бунинг акси — улар бошимизга катта кулфатлар келтиришади.

Мен тиш докторларини ёқтирумайман. Яхудийларини ҳам, яхудий эмасларини ҳам. Фарқи йўқ. Булар жуда ярамас одамлар, инсониятнинг душманлари. Жоннингиз оғриб турганда ўлаксахўрлар мурданинг оғсидан этигини ечиб олгандай, ҳеч нарсангизни қўймай шилиб олишади. Улар нархларини осмон баравар кўтариб қўйишган, шундан битиб ётишипти, шўримизни ичиб, семириб кетишган. Улар курраи заминдаги ҳамма одамларнинг ёқасидан ғинна бўғиб олган халқаро мафияга ўхшайди назаримда. Чақалоқлардан ташқари албатта.

Агар тишингиз оғриб қолса, сизнинг иккита иложингиз бор. Лекин иккови ҳам бир хил самара беради. Тиш докторига бормайсиз. Ҳемак очдан ўласиз, чунки оғзингизга ҳеч нарса ололмайсиз. Докторга борсангиз, тишингиз тузалади-ю, лекин қаддингиз икки букилиб қолади. Чунки ҳамма пулингиз тиш докторига кетади, ўзингизга егулик олгани ҳеч вақо қолмайди. Агар кўчадан кетиб бораётганимда бирон уйнинг деворида «тиш доктори» деган ёзувга кўзим тушиб қолса, шу заҳоти баданимга эшак еми тошиб кетади, хаёлимда ҳар хил манзаралар гавдалана бошлади. Бу манзаралар ичida, албатта, ўргимчак ини бўлади, уннинг ўртасида ҳаммаёгини жун босган ўргимчак — тиш доктори. У бор машинани фириллатиб қўйинб, шўрлик мижозпашанинг сўнгги пулларини сўриб ётипти.

Худо ҳаққи мен тиш докторлари ичida виждонли одамларни кўрганмасман. Касби ўзиннинг муҳрини босмай қўймас экан. Америкадаги тиш докторидек ваҳшийси дунёда йўқ. У ерда ҳам ҳадемай яхудийларни «уркалтак!» қилиб қолишлари ҳеч гап эмас. Агар шундай бўлиб қолса, ишни тиш докторидан бошлашади.

Совет Иттифоқида тиббиёт бепул, шунинг учун у ерда ҳеч кимни талаб бўлмайдигандай кўринади. Аммо шу ерда ҳам тиш докторлари чакана пул ишлашмайди. Исроилга жўнаш бошланиши биланоқ, улар божхона ходимларининг кўзини шамбалат қилиб, назоратдан

ўтиб олиш учун бриллиантларини ютиб, пода-пода бўлиб югуриб қолишди. Агар бриллиантлари қорнига сифмай қолса, уларни маҳсус тайёрланган ичи ғовак ясама тишларга жойлаб, манзилларига етгунча оғизларига ҳеч нарса олмай кетишган. Бирор нарсанни ғажиб қўйса, тасодифан сир очилиб қолиши мумкин эди-да!

Тиш доктори учун капиталистик мамлакат байини Клондайк, тилла кони. СССРда ҳеч қачон бунчалик bemalol қулоч ёза олмайсан, бутун умринг майда-чуйда ишлар билан ўтади. У ерда-чи?

Битта тиш сугурсанг — ёнингда юз доллар. Кун бўйи маншат қилсанг бўлади. Менинг бир таниш тиш докторим кўзларини пириллатиб шунаقا деган эди. Уни Алик деб атай қолайлик. Биз жўнаб кетишдан бир оз олдинроқ Москвада бўлган эди. У Исронлга бориб олгач, қанақа роҳату фароғатда ҳаёт кечиришини ўйлаб, ҳузурланиб юради. Туриб қоянгандай бетоқат бўлиб виза кутарди. Қани энди тезроқ қўлига тегса-ю, малъун шўро ботқоғидан тезроқ қутулиб, шавкатли Оврупо қучоғига бориб қолса. Пул деганини кураклаб йигиб олса, лаззатли турмушни кинофильмлар орқали эмас, ўз жойларида кўрса...

Ўзингиздан қолар гап йўқ — Алик Исронлга шунчаки бир зумгагина бош сукди, холос. Орзу қилган нарсаси бу эмаслигига ишонч ҳосил қилмоқ учун. Пул топса бўлади, лекин уни совурадиган жой қани?

У Германияга равона бўлди. Аммо ригалик эмас, москвалик бўлгани учун, Германияга ярим хуфия тарзда кириб борди. Берлинга. Негаки, Берлинга бориш осонроқ эди. Ҳар ҳолда, газеталарда ёзишганидек, фронт шаҳри-да! Албатта, сезиб турибсиз, шекилли, Шарқий Берлинга боргани йўқ. Шарқий Берлиндагилар коммунист, у бўлса, ўзиңинг Москвадаги коммунистларидан зўра қутулди. Шундай қилиб, Алик Фарбий Берлинга кириб келди. Ҳар томонда неон чироғидан нурафшон рекламалар, магазинлар мўл-кўлликдан тирсиллаб ёриламан дейди. Овруподаги энг яхши фоҳишаҳоналар шу ерда. Аликинг назаридаги ҳақиқий ҳаёт! Шаҳар бўйлаб, оғзи ни очиб, анграйиб юрди. Узи учун турар жой топишнинг ҳаракатига тушди. Доктор ҳонаси учун маъқулроқ жой излади. Топиб улгурмай, тамшаниб лаззатланди. Чунки ҳадемай ҳақиқий ҳаёт бошлиномоги керак: битта тишни суғуриб олсанг, юз доллар киссангда. Кун бўйи маншатхонани тарқ этмайсан.

Алик демаганлар Берлин бўйлаб изғигандан изғи-

шади. Ниҳоят, бир куни йирингли кўричак бўлиб йиқилиб қолди. Хотини уни олиб касалхонага югурди. Қабул қилишмади. Пулинни ким тўлайди? Чакана пул бўлмас экан. Эр-хотин бошқа касалхонага югуришди — у ерда ҳам шу аҳвол.

Мана, неон чироқлари порлаб ётган шаҳар бўйлаб, бадавлат магазинлар ва Овруподаги энг яхши фоҳишахоналарнинг ёнидан хотин эрини олиб кетиб боряпти. Эри оғриқдан ҳушидан кетиб-кетиб қолади. Улар бир хастахонадан иккисига кўп юришди, лекин ҳаммасида уларнинг юзига эшикни ёпишли. Раҳм қиладиган одам йўқ. Қани инсонгарчилик? Бўқротнинг қасами қайда қолди?

Аликнинг фифони кўкка чиқди:

— Буржуйлар! Чириб бораётган капитализм! Инсон бир-бирига бўри! Овозини зўрга чиқариб у хотинига деворнинг нариги томонига Шарқий Берлинга коммунистлар ҳузурига олиб боришини буюрди. Инсонийлик ўша ерда! У ерда неон чироқлари камроқ, магазинларнинг пештахталарида ҳеч вақо йўқ, фоҳишахоналар анқоннинг уруғи. Лекин у ерда инсон инсонга дўст, ўртоқ ва биродар. У ерда тиббий ёрдам бепул.

Шарқий Берлинда Аликни операция столига ётқизишар экан, пул ҳақида оғиз ҳам очганлари йўқ. Социализмнинг афзаллигига ишонч ҳосил қилган хотини миннатдорликдан тўлиб-тўлиб йиглади. Аликнинг ўзи эса ҳуши жойига келгач, ҳаяжон билан шивирлади:

— Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!

Наркоз таъсирида узил-кесил уйқуга кетмагунча шундай деб ётди. Лекин у қайтиб кўзини очмади. Унинг ҳужжатларини Брандембург дарвозаси олдида ҳаддан зиёд узоқ текширган эди — перетонит бошланиб қолди. Врачлар ҳарчанд уринишмасин, бўлмади. Уни қутқара олишолмади. У бепул операция столида узилди. Унинг жасадини девор орқали бепул Фарбга узатишди ва ўша ерда шўрлик бева қарз-ҳавола қилиб уни дағн этди...

Тагимизда қалин булутлар борлиги чатоқ бўлди-да! Шундоқ баландликдан иккала Берлинни баравар кўриш заб ажойиб иш бўларди-да. Айтишларича бири жуда бадқовоқдай, тунд, чироқлари йўғдай кўринар экан. Иккинчисида эса неон чироқлари жавлон ураркан. Уни эркин дунёнинг витринаси деб аташар экан.

*Берлин шаҳаридан шимолроқда.
Баландлик — 30000 фут.*

Э-э, тавбангдан кетай, парвардигор! Бу дунёда яхудий деганинг қанақалари йўқ эмас-а! Тель-Авивда бир сайд қилиб кўринг. Яна ҳам яхшироғи Қудауси шарифни бир айлануб чиқинг. Теварак-атрофингизга назар ташланг. Рўпара келган одамларнинг юзига разм солинг. Нега «юзига» дейман-а? Устидаги кийим-кечагига қаранг, қанақа тақинчоқлар тақиб олганига эътибор беринг. Ниҳоят, уларнинг терилари қанақа рангда эканини ҳам қараб қўйинг.

Бизга ўхшаган тўғри келадиган жойда яшаб ўтган, лекин ўз халқининг ичидаги яшаб умр ўтказмаган одамга шундай туюладики типик яхудийнинг сувратини чизаман десанг, узун бурунли, бурнининг белида жиндай букриси бор, қоп-қора жингалак сочли, шалпанг қулоқли одамнинг расмини чизмоқ керак. Қулоғининг катталиги филникидан кичикроқ бўлади, албатта, лекин, айтайлик Коля Мухинникидан каттароқ бўлмоғи лозим.

Шундай қилиб, десангиз бизга ўхшаган авлод-аждодининг тайини йўқ, қариндош-уругсиз одамлар яхудий деганинг шунақа тасаввур қиласр эдик. Фақат биз эмас, кўп ҳурматли «Правда» газетасида ҳажвчи-рассом бўлиб ишлаган Борис Ефимов ҳам (қулоғингизга айтиб қўйишм мумкин — у ҳам яхудий, унинг ҳақиқий фамилияси, яъни ҳажвчилар, қизлик фамилияси деб атайдигани Фридлянд) шундай тасаввур қиласди. Шунингдек, учига чиққан антисемитлар ҳам шундай деб ўйлайди. Лекин ҳаммалари ҳам адашади.

Фақат Йсройлга келганимдан кейингина яхудийнинг қиёфаси аслида қандай бўлишини билиб олдим. Нимани билдинг денг? Яхудий ҳеч қанақа қиёфага эга эмас экан. Негаки, яхудий тиши деган нарсанинг ўзи йўқ нарса экан. Юзлаб тоифалар бор, халқлар ҳар хил бўлганидек тоифалар ҳам хилма-хил. Яхудийлар кўп асрлар мобайнида шунақа хилма-хил тоифадаги халқлар орасида яшашга мажбур бўлишган. Бу халқлар орасида қандай ҳаёт кечиришгани бошқа масала, ҳозир биз бу масалага тўхтаб ўтирмаймиз.

Ҳиндистонлик яхудий аёл байни Индира Гандининг туришган синглисига ўхшайди. Кўзи ҳам ўхшайди, терисининг ранги ҳам бир хил, ҳатто бошдан оёғигача ўраниб олган мато ҳам бир хил — ҳиндилар буни сари деб аташади. Мошдеккина бриллиантни қулоғининг учига эмас, бурни паррагига қўндириб олган. Фақат фарқи шуки, Индира Ганди қўндириб олган бриллиант

сал-пал Йирикроқ бўлиши мумкин. Аммо гап бунда эмас-кул!

Ҳар гал мен Қуддуси шариф кўчаларида Ҳиндистондан келган яҳудийларни учратиб қолсан, худди бизнинг унтилмас доҳиймиз ва устозимиз Никита Хрущев ҳинди меҳмонни қарши олганида айтгандай:

— Ҳинди-руси — бҳай, бҳай!—леб қичқиргим кела-ди.

Никита ажнабий сўзларни жон дили билан яхши кў-
рарди, ҳолбуки уларни талаффуз этишда анча-мунча
қийинчиликларга дуч келиб турарди. Эсимда бор, Ин-
дира Гандининг марҳум отаси Москвага келган эди.
Ленин номидаги стадионда у билан тантанали учра-
шув бўлди. Эрталабдан камида уч юз граммгача отиб
олган Никита Хрущев қимматли меҳмонни муборакбод
қилиб, унинг исми шарифини тўла айтиш ҳаракатига
тушиб қолди. Аммо унинг исми шарифи шунаقا эдикি,
ҳадеганда унча-мунча ўриснинг тили кела қолмас эди.
— Жа-ва-ҳар-лал!—Тўғри фамилияси жўнроқ эди,—
Неру.

Мен телевизорда кўрганман ва ўз қулоқларим билан
эшитганман: Хрущев унинг номини айтишга уч марта
уриниб кўрди. Лекин бирон марта ҳам тўғри айта
олмади.

— Бизнинг қадрдон дўстимиз Жа-вахрал...

Унинг кўзлари шокосасидан чиқиб кетай деди. На-
фасини ростлаб, яна айтишга чоғланди:

— Бизнинг қадрли меҳмонимиз Жава-лахра...

Терларини артди, бир қадам орқага ташлади, кейин
ҳезланиб, яна микрофонга ёпишди:

— Жаҳрала... ва...

Ҳинди меҳмон ўзининг миллий оқ иштонида шундоқ-
қина Хрущевнинг ёнида турарди. Хрущев ҳар гал
унинг қийин номини айтмоққа чоғланганда у кўзини
юмиб олар ва тиш оғрифидан азобланаётгандай афтини
бужмайтиради.

Мен чалғиб кетдим, шекилли.

Айтайлик, марокашлик яҳуд яманлик араб яҳудий-
си мутлақо биз тушунган яҳудий эмас, балки ҳақиқий
араб. Бунинг устига жамики арабий расм-русумларни
ўзлаштирган. Буларни СССРда бой феодал қолдиқ-
лари деб аташади. Қуёндай болалайди, меҳнат билан
ўзини урнитирмайди, доимо кўзларида ғамзали бир
ифода.

Шу одам менинг тувишган укам ёки лоақал жияним

Экани ҳақидаги фикрни ўзимга сингдиришим жуда қийин-да! Ундан бўладиган бўлса, яхудий эмас, ўрис Коля Мухинни туғишгаш укам деб атасам кўпроқ ярашади. Икковимизнинг ўртамиизда жиндай бўлса-да, ўхшашик бор-ку! Мисол учун кўзимизнинг ранги... ёхуд ҳаётга қарашларимизда ўхшашик бор.

Бутун умрим мобайнинда ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ўзимни Йироилдагидек ёлғиз ва бегона ҳис қилган эмасман.

Биламан, шу сўзларимни ушлаб олиб, мени тепкилаб ерга киргизиб юборадиган, чангитиб сўкиб, хуморини ёзадиган донолар анча топилади:

— Аҳмоқ! Разил! Нонкўр! Сен нима истаган эдинг Йироилдан? Бу ўзи кичкинагина камбафал бир давлат бўлса! Тўрт томондан ганимлар қуршаб олган бўлса! Бордию сен Америкага кетганингда нима қиласр эдинг? Е Англияга? Е Германияга? У ерларда ўзингни ёлғиз деб ҳис қилмас эдингми? Еки ўша ёқларда ҳам фифонинг фалакка чиқармиди?

— Йўқ!—деб жавоб берардим бунақа доноларга.— У ерларда мен ҳеч нарсадан шикоят қилмаган бўлардим. Менинг ҳеч қанақа даъвойим ҳам бўлмас эди. Бу мамлакатларга мен қочоқ тарзида келган бўлардим ва берган бир бурда нонлари учун шукр қилиб, кунимни кўраверар эдим.

Йироил — бошқа масала, ҳар бири у ерга ўзининг уйинга боргандай боради, юрагида ўзи барпо этган Йироилни олиб боради. У ерга бориб, пешонаси тақ этиб деворга урилиб, орзулари чил-парчин бўлгач, шундай оҳу фарёд қиласрди, қўяверасиз. Гўё уни шафқатсиз лақиллатиб кетишгандай, энг сўнгги умидидан жудо қилишгандай.

Фараз қилайлик, Нью-Йоркда магазинда менинг ҳақимдан уриб қолиши. Хўш, мен нима қиласрдим? Хўп, сўкинардим, бўғилардим, сотувчини «ўғри, муттаҳам» дердим, боринг-ки, унинг тумшуғига битта туширмоқни иhtiёр этардим,—тамом, вассалом. Америкага менинг даъвойим йўқ-да.

Лекин борди-ю, Қуддуси шарифдек шаҳри муборакда қўланса, лўли бозорга ўхшаган шовқин-суронли «Махана Иегуда» бозорида қоқ суюқдан бошқа оғирлиги йўқ товуқлар сотаётган, соқоли кўксига тушадиган яхудий иврит тилини билмаслигимдан, иврияде ўнгача санай олмаслигимдан фойдаланиб пулимдан уриб қоладиган бўлса, «дод» деб юборгим келади. Ва чоғроқ

бир яҳудийга ур-йиқит уюштирасамми деб қоламай. Негаки, мен ниҳоят ўз уйимдаман, ўзимга ўшаган қардошларим юрагидаман деган умидим чипакка чиққаи бўлади. Бу яҳудий менинг пулимни ўғирлагани йўқ, балки сўнгги умидимни ўғирлади. Дунё кўзимга қоронги кўриниб кетади, бунаقا дунёдан чиқиб кетгим келиб қолади.

Бу бозорда мени бир марта-икки марта алдаганлари йўқ. Алдаганларида ҳам менинг ношудлигим сабабидан алдашмади. Бу галва ҳамма янги муҳожирларнинг бошида бор. Аммо мени биринчи марта алдаганларида, менинг кўзларимдан ёш тирқиради.

Худди бошимга тўқмоқ тушгандек гаранг бўлиб қолдим. Савдогарларнинг қий-чувидан, сўйилаётган қоқ суяқ товуқларнинг жон ҳолатда қақақлашларидан карахт эдим. Товуқларнинг қақағлаши бутун бозорни босиб кетганди. Чанг-тўзон ичиде минглаб қанотлар тапиллаб ётарди. Товуқларнинг ичак-чавақларидан тарқаган сассиқдан кўнгиллар беҳузур бўларди. Қалпоғининг учини қулоғига қистириб олган йўғон-йўғон қассоблар товуқларнинг пати юлинган бўйнига ўткир устара тортар, жон ҳолатда тиپирчилаетган товуқларни қон тушадиган тешикка тутишар, устарани эса оғизларида тутишиб, тифини лаблари билан қисиб олишардилар-да, бўшаган қўлларини яна бошқа товуққа узатишарди.

Мен шу даҳшат ўртасида кўзимда ёшим шашқатор аҳволда турардим. Ҳар икки кўздан оқсан ёшнимга парво қилмай яҳудийлар ўтиб боришарди. Нима бўнти? Бошига бирор кулфат тушгандирки, инглаётгандир. Исройлда бу билан бировни ҳайрон қолдиролмайсан.

Мен яҳудийлар пойтахтида яҳудийлар оломони томонидан туртилган-сурилган бир ҳолатда турардим. Ва ўзимга ўзим уйига йўл тополмаган болага ўхшаб кўринардим.

— Ҳой, яхшилар! Раҳмингиз келсин. Болани етаклаб, уйига олиб бориб қўйинглар!

Агар шундоқ бўладиган бўлса, қонуний савол туғилди — аслида бу боланинг уйи борми? Бирор замонда унинг уйи бўлганми, ўзи?

Ўзимизнинг уйимизда — муборак Исройлда биз — муҳожирларни ота-боболаримиз келгуси йили Қуддуси шарифда бўламиз деб икки минг йил орзу қилиб ўтган мусоғир юртлардагига қараганда ёмонроқ кўришади.

Яҳудийлар ўзларининг уйларида муборак Исройлда

Мусофирилкда яшаган жойларидаги золимлардан күра бир-бирларини байтар ёмон күришни ўрганиб олиши. Агар шу Россиядан келган бўлсангиз, сизнинг номингиз, албатта, «рус безориси», агар Руминиядан келган бўлсангиз, пешонангизга «румин ўғриси» деган тавқи лаънат ёпиштирилиши муқаррар. Агар Марокашдан келган бўлсангиз, «қора ҳайвон» деган лақабдан ортиқ узвонга сазовор бўлмайсиз.

Ўз уйида муборак Исройлда яхудий яхудийни шунақа беҳаёлик билан, шунақа устаси фаранглик билан шиладики, агар мен бу тупроққа қадам босгунимга қадар бирор одам бу тўғрида гапириб берганида, мен уни энг ашаддий антисемит деб атаган ва башарасига тупурган бўлардим. Энди бўлса менинг башарамга туфланг. Мен сартарошман. Сартарош дегани филология фанлари доктори эмас. Шунисига ҳам шукр. Доктор тириклигини ўтказишга ярайдиган бирор машғулот топгунича бошини минг тешикка урмоғи керак. Сартарош эса иш қидириб ўтирмаиди. Ҳамма қитъаларда, ҳамма жуғрофий кенгликларда, ҳар қандай тузум шаронтида ва пулнинг курси ҳар қанча тушиб кетганида ҳам одамнинг соч-соқоли ўсаверади.

Исройл — муҳожирлар юрти. Муҳожирот унинг учун янги қондай гап. Муҳожирлар оқими тўхтаса, қон томирлари беркилиб қолади. Бунинг оқибати «ўлим» дегани. Негаки, агар янги-янги муҳожирлар келиб турмаса, мамлакат бирнасда кимасиз бўлиб қолатида, Фаластинга айланади. Бу жойларнинг эски аҳолиси батартиб сафлар билан бу ерларни тарк этмоқда, давлатнинг, туб аҳолининг шонли қаторларини тўлдириб туришга одам керак-ку! Акс ҳолда, орадан кўп ўтмай, арабларнинг бошини осмонга етказиб, бу мамлакатни жуғрофий китоблардан ўчириб ташлашга тўғри келади. Унда Нью-Йорк шаҳридан оқиб ўтидиган Ист-Ривер дарёсининг соҳилида жойлашган, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти олдида саф тортган байроқлардан оқ-мовий ранглигини олиб ташлаш лозим бўлади.

Муҳожирлик яна нимага керак? Пул учун. Муҳожирлар келиб туарар экан, бундан ҳаяжонга тушган жаҳон яхудийлари хасислик қилиб ўтиришмайди. Ва бу муҳожирларни жойлаштириш учун Исройл давлатига анча-мунча пул ўтказишади.

Хўш, ҳозирги пайтда муҳожирларни қаердан топса бўлади? Россиядан. Бошқа мамлакатларда яхудийлар масаласи анча аввал ҳал қилиб бўлинган. Шунинг учун

у ерларда яхудий қабристонларидан бошқа ҳеч нарса қолган эмас. У қабристонлар ҳам кам-камдан паркларга ва одамларнинг Владислав Гомулка номидаги истироҳат жойларига айланиб бормоқда.

Яхудийлар масаласи ҳали узил-кесил ҳал қилинмаган жойларда эса яхудийларнинг аҳволи чакки эмас ва улар ўзларининг тарихий ватанларига кетаман деб талининаётгандар ҳам йўқ. Чунки у ердаги ҳаёт нақадар лаззатли экани тўғрисида етарли ахборотга эгалар. Бу яхудийлар — ашацдий яхудийпарастлардир. Қайси яхудийларни уларнинг жойи тарихий ватанларида эканига лаққа тушиб ишонган бўлсалар, улардан катта-катта миқдордаги пулни аяшмайди.

Россияда яхудийлар масаласининг узил-кесил ҳал қилиниши жуда тез суръатлар билан охирига яқинлаб келяпти. Шунинг учун яхудийлар охири нима бўлишини кутиб ўтирмай у суръатлар билан охирини ростламоқда. Ана сизга Исройл учун янги озуқа! Шу озуқа учун жаҳон яхудийлари ҳамёнларини кавлаштиришади ва олтин ирмоқ жиринглаб, шилдираб Исройлга йўл олади.

Кимнинг ихтиёрига! Янги муҳожирларгами? Бунақа пайтларда Россияда нима дейишади, денг? Тушингизни сувга айтгайсиз.

Исройлда бу пуллар ёрдамида иқтисодий мўъжиза яратишади. Бу шунақа мўъжизаки, уни яқинроқдан текшириб кўрсанг, ҳар қандай иқтисодий олимни юрак хасталигига дучор қиласди, циркда ҳунар кўрсатадиган ҳар қандай кўз боғлагич бу мўъжизани кўрганда унинг ижодкорининг маҳоратига ҳасад қилганидан ақлдан озмай қолмасди.

Мисол топиш учун узоқ бориб юриш шарт эмас. Мен ҳам тажриба учун қорни ёрилган қуёндай бу мўъжизани бошимдан кечирганман, шунинг учун менинг кўрсатмаларим ҳам бошқа ҳеч кимникидан ҳеч нарсаси билан қолишмайди. Мен оддий сартарош бўлсам, бошқа бирор дунёнинг ярмига донғи кетган олим бўлса, бу билан аҳвол ўзгармайди. Биз икковимиз ҳам муҳожирмиз, Исройлнинг иқтисодий мўъжизаси ҳар иккокимизда ҳам бир хил самара билан синааб кўрилган: биз меҳнатни дўндирангиз, ҳузурини бошқалар кўрган.

Яхудийлар аҳмоқ эмас. Шунинг учун мени сартарош сифатида ишлагани Фанлар Академиясига юборишгани йўқ, сартарошхонага йўллашди. Жой чакки эмасди. Қуддуси шарифнинг қоқ ўртасида. Яффо кўчасида.

«Махана Иегуда» бозорининг ёнгинасида. Шу қадар яқинки, мен электр устарамни токка улаб қўйганинда сўйилишга маҳкум товуқларнинг ўлим олди фарёдларини баралла эшишиб турардим.

Сартарошхона одатдаги сартарошхона эди. Унча дабдабаю асъасаси йўқ. Ўриндиқлари эски, анча сийқаси чиққан. Кўзгулар қадимийлигидан ранги ўчиб кетган. Устаралар, албатта, шўроларницидан яхшироқ, бироқ Американинг қаричи билан ўлчаганда музейга қўйишга муносиб.

Хўжайнин — румин яхудийси. Кўпдан берин Истроилда яшайди. Рус муҳожирини ишга олганига жуда хурсанд. Нега дейсизми? Ахир шўро сартароши шўро шампанскийсидан фарқ қиласроқ дунёдаги энг яхши сартарош эмас.

Айни мана шу жойда биз иқтисодий хўжайниннинг мени ишга олиши байни қадимги Римда яхудий қулни олишларнiga ўхшайди. Ҳатто ундан ҳам яхшироқ шартлар билан олади. Римдаги қулни боқиш керак эди.

Менинг хўжайним учун мен кўйдан тушган неъматдай бўлдим, бир йил мобайнида мен маошни жаҳон яхудийлари ҳисобидан оламан. Яъни Абсорбция вазирлигининг стипендиаси тарзида. Лекин молдай ишламогим керак. Тушган пулнинг ҳаммасини хўжайнин олади. Бундан ташқари муҳожирни ишга жойлаб қўйишга ёрдамлашгани учун солиқдан камроқ тўлайди. Жаннат! Дунёнинг қайси бурчида яна шунаقا мамлакат бор — бир тийин сарфланмасдан қул асрash мумкин бўлсин-да, яна бунинг устига сармоя тўпласин?

Хўжайниннинг бунақа жаниатмонанд ҳаёти бир йил давом этади деб ҳисоблайдилар. Кейин менинг меҳнатимга унинг ўзи мояна тўлайдиган бўлади.

Лескин хўжайнин аҳмоқ эмас, у румин яхудийси. Роппа-роса бир йилдан кейин у менинг жавобимни бериб юборади. Менинг ўрнимга бошқа муҳожирни олади. Янги келганларидан, унинг учун ҳам жаҳон яхудийлари бир йил мобайнида пул бериб туришади. Кейин хўжайнин уни ҳам бўшатиб юборади-да, яна Бен-Гурион номидаги аэропортнинг йўлига умид билан нигоҳини тикиб тураверади. Аэропортга эса ичи тўла рус муҳожирлари билан янги авиакемалар қўнаётган бўлади. Бу муҳожирлар ичидаги йўқ деганда уч-тўртта сартароши чиқади, албатта.

Кунлардан бирида румин ароғидан керагидан ортиқроқ отиб олган хўжайнин менга дилини очиб қолди,

Агар, деди у, — ўриндиқлар сонини иккى баравар кўпайтирсам, Ҳудо ёрлақаб, шўро ҳукумати муҳожирлар оқимини тўхтатиб қўймаса, мен бир юмалаб миллионер бўлиб оламан.

Фақат сартарошларнинг аҳволи шундай деб ўйлайсизми? Менга қаранг, шундай деб ўйласангиз жуда ҳам хато қиласиз. Деярлик ҳамма касбкор эгалари ана шу «мўъжиза» орқали ўтади, ўз қўллари, ўз меҳнатлари билан Истроилга ўзининг миллионерларини етишириб беради.

Мисол учун, мана, техник таржимонлик касбини олайлик. Одатда, бу икки тилни биладиган инженер, Айтайлик, рус тилини ва инглиз тилини. Бунақалар Истроилга Москва ва Ленинграддан жуда кўп келган.

Поляк яҳудийларидан битта абжири техник таржималар бюроси очипти. Рус муҳожирларини ишга ўтқазиб қўйипти, уларга маош тўлаш учун жаҳон яҳудийларидан пул олипти, даромадларини сақлаш учун ўзининг пулига пўлат сандиқ сотиб олипти.

Ҳар йили эски ходимларини ишдан бўшатиб юбориб, янгиларини олар экан.

У миллионер бўлиб олди.

Ишдан бўшатилган рус яҳудийлари учун эса жаҳон яҳудийлари ортиқ маош тўламайди. Улар эса бирор ёққа қочиб жон сақлаш учун бор будини сотишга мажбур. Бошқа ёқдан кўра, шундай жойга борищаски, у ерда меҳнатлари эвазига стипендия эмас, эл қатори иш ҳақи олишса, миллионер бўлишда ҳам бошқа йўл қўл келса — кўпроқ ишлаган одам бойиб кетса.

Менинг хўжайиним роппа-роса бир йилдан кейин мени ишдан бўшатди. Мени бўшатиб, ўрнимга Киевдан келган бир сартарошни олди. У яқиндагина келиб, чамонларини энди очиб ултурган эди.

Мен бўлсанам чамоданимни қайта жойлаган эдим.

*Свиноуїесц (Польша) шаҳрининг жануброғида.
Баландлик — 30900 фут.*

Мен нега қайтиб кетяпман? Нима учун ўзимга на Истроилда, на Америкада жой топа олдим? Нега бир амаллаб зўрга қутулиб чиқкан жойимга яна қайтиб кетяпман? Америкадан ўз ихтиёrim билан чиқиб кетдим, Ҳолбуки, дунёда қанчадан-қанча одам Америкада бўлишни энг улуғ инъом деб билади.

Майли, қани бир таҳлил қилиб кўрайлик. Оҳ-воҳ-

ларни бир чеккага қўйиб, эҳтиросларга берилмай, соvuққонлик билан ўйлаб кўрайлик. Эркинлик дейсизми? Еш бола бўлманг. Эркинлик деганлари қип-қизил саф-сатадан бошқа нарса эмас. Эркинлик дегани, азизим, ҳамёнингизда дастлабки юз минг доллар пайдо бўлгандан кейин бошланади. Хўш, қани кимда бор ўша юз минг? Юз минглик бойваччалардан кўпини биласизми? Қани, исмларини айтинг-чи!

Демак, эркинлик ҳақидаги беҳуда гапларни бас қилийлик. Бундан кўра муҳимроқ бир муаммога — иқтисодий муаммога ўтайлик. Америка чекланмаган имкониятлар мамлакати. Бу ерда ҳар бир этик мойлайдиган одам миллионер бўлиб кетипни мумкин.

Ана шунаقا, азизим. Буларнинг барни эски чўпчаклар. Биттаси миллионер бўлади, юз минги эса то ўлгунига қадар унинг этигини ялади.

Мен Россияни тарк этаётганимда, қасамлар бўлсин-ким, бадавлат бўлиш режаларини ўйлаганим йўқ. Менинг хоҳишларим анча камсуқимроқ эди. Мен рўзғоримни ўз қўлим билан тебратиб турсам бўлди эди. Мўлтонилик қилмасам, найранг ишлатмасам, ўз ҳаққимни олсан, кечалари ана келади, мана келади, қинғир ишларим учун мени авахтага олиб кетади деб тўшагим устида эрталабгача тўлғониб чиқмасам, шу менга кифоя эди. Хуллас калом, топадиган уч-тўрт тангамни ҳалол топсан-да, ҳеч кимни алдамасам.

Ўзингиздан қолар гап йўқ — бизнинг мамлакатда фақат маошга яшайдиган бўлсанг, суробинг тўғри бўлиб қолади. Мен молдай ишлардим. Ишдан кейин ҳам ишлардим. Чакана ҳам қилардим. Ярим кечгача асборларимни кўтариб уйма-уй юрардим. Ҳатто шунда ҳам ҳар хил найранглар ишлатишга мажбур эдим.

Ишда менинг асосий даромадим меҳнатимдан эмас эди, балки идора берадиган буюмлардан келарди. Уларнинг кўп қисмини тежаб қолардим, яъни ўғирлардим. Масалан, биз сочни нима билан бўяймиз? Истаган гўдак сизга айтиб беради: гамма ёки хина билан. Битта бошга норма бўйича фалонча грамм гамма ишлатни керак, мен эсам бу бўёқ билан битта эмас, иккита бошни бўяйман. Ярими менинг ўлжам. Лак ҳам, атир ҳам шунаقا. Истаган нарсангизнинг ҳаммаси шунаقا. Шунаقا ишлаганда кун бўйи анча йигилиб қолади. Бир ҳафтада — анча-мунча бўлади.

Буларнинг ҳаммасини нима қиласман? Магазинга элтиб бераман. Магазинда бир ёшгина, келишган, жин-

Галаксоч яхудий йигит ишларди. Шунақа хушбичимки, бизнинг витринамизга маникен қилиб қўйиб қўйса ҳам бўлаверади. Унинг ҳам, албатта, нафси бор: маошига (мушук офтобга чиқмайди). Мен унга тежалгап буюмларни орқа эшикдан олиб келиб бераман, у сотиб беради. Тушган пулни бўлиб оламиз. Шу пулларнинг эвазига тирикчилиги тузукроқ ўтарди. Албатта, вақт соатгача «Поп» этиб босиб қолмагунларича. Қўлтиқдан олишади-да, «Гражданин бу ёққа юринг», деб олиб кетмагунларича. Бунақа олазарак иш қилсанг, нимага ҳам эришардинг.

Мисол қидириб узоққа бормай, қўяқолайлик, кўчамиздаги қўшни уйда бир ҳисобчи яшар эди. Жуда юввош, қўй оғзидан чўп олмаган одам. Ҳеч қачон саломатлигидан шикоят қилган эмас. У қандолатпазлик фабрикасида ишлар эди. Бир куни ишдан келади-ю, таппа ийқилади. Инфаркт. Тамом, оёғи осмондан бўлади.

Қандай қилиб? Нечук? Ҳеч касал бўлмаган одам-а? Соппа-соғ юрган эди-ку!

Маълум бўладики, бу биродари азизимиз фабрикадан ҳар куни партфелида бир килограмм шоколад олиб чиқар экан. Бутун оила шунинг кетидан тирикчилик қиласар экан. Ҳисобчи бўлгани учун соқчилар уни текширишмас экан. Ҳеч ким ундан гумонсираган эмас. Ҳеч ким уни қўлга туширгани йўқ.

У қўлга тушмасидан олдин қўлга тушиб қоламан деган хавотирдан ўлган. Үн йил ҳар куни юраги такапука бўлиб ўтган ҳисобчи экан-ку, бунақага қўтос ҳам чидамайди.

Кўриб турибсизки, менинг юрагим дош берди. Бироқ мен мамлакатдан чиқиб кетдим. Нима учун? Ризқимни ҳалол топиб ейиши учун. Нима дейсиз, уни топдимми? Йўқ, овора бўласиз.

Ҳамма жойда аҳвол бир. Ҳамма жойда ўғирлик қилишади, солиқларда найранглар бор, назоратчиларга пора берилади. Ҳуллас калом, ўша ҳаммом, ўша тос. Истроил нима-ю, Нью-Йорк нима — бари бир гўр. Унда савол туғилади: нима қилиб мен аҳмоқ Москвадан қочиб ўтирибман? Ахир, ундаги ҳаётга кўнишиб қолгандим, ҳамма бир тилда гаплашарди, теварак-атрофдагилар бегона эмас эди.

Бу савол биргина менинг миямни пармалаётгани йўқ. Менга ўшаган аҳмоқлар сон мингта. Қош қўяман деб, кўз чиқариб қўйишди. Албатта, жиловини узишга ҳар қайсисининг ўз сабаби бор, аммо бу ишларнинг авра-

астариниң ағдариб күрсанғиз битта катта сабаб чиқады: биз—яҳудийлар бегоналарнинг турмуши билан чиқиша олмаймиз.

Мана, манави эру хотинлар Ленинграддан экан. Иккаки ҳам, бир ёшни уриб қўйган.

Уларнинг омади келган экан. Америкада қариндошлиари бор экан. У жиндай қарз бериб турипти. Эру хотин Бруклинда пойабзал магазини сотиб олишди. Пулини секин-аста тўлаш шарти билан. Бу телбанинг орзуси ушалипти — энди тинчгина ўтирмайсанми даромадинги ҳисоб-китоб қилиб.

Мана, эшитинг, хотини нима дейди? Менинг хотирам магнитофонга ўхшайди. Ҳамма гапини сўзма-сўз айтиб бераман.

— Менинг эрим фирт аҳмоқ. Аҳмоқ бўлмаса, Россиядан шу ерга «Спидола» радиоприёмникини кўтариб келадими? Америкага-я? Гўё бу ерда «Сонни»ни арzonги на олиб бўлмайдигандек. Лекин у Россияда «Спидола»сини бир дақиқа ҳам қўлдан кўймас эди. «Америка овози»ни рус тилида эшитарди. Бу ерда ҳам ўша гаг — «Спидола» қулоғига ёпишиб қолган, «Америка овози»ни рус тилида эшитгани эшитган. Негаки, умрининг охиригача ҳам инглизчага тиши ўтмайди бу одамнинг. Магазинда кассанинг олдида ўтириб олиб, «Спидола»сини эшитгани эшитган. Минг лаънат-е бунақа ишга!

Қора танли харидор кирди. Унинг киргани менга ёқмади. Тўғри, биз шўро одамлари байналмилал руҳда тарбия кўрганмиз. Шу негрларни хўрлашмасин леб, норозилик митингларида уларни қўллаб овозлар берганмиз. Лекин бу ерда. Бруклинда негрларни кўрсам, ўзимдан-ўзим ғалати бўлиб кетавераман.

Бу харидор — уни харидор деяётганим учун маъзур тутасиз — ўттиз долларлик ботинкани олиб, кассага ўн беш доллар тўлади.

— Қолгани қани,—леб сўрайди менинг эрим бир лаҳзага «Спидола»сидан бош кўтариб.

— Сендан исқирип яҳудийга шу ҳам етиб ортади — леб ишшайди негр. Уларнинг тишлари оппоқ бўлади, кулганларида яна ҳам оқроқ кўринади. мен сизга айтсам.

Эрим бунга кўнматти. Чала инглизчасига сўкибди.

Ленинград лаҳжасида.

Бу негрга ҳам ҳуш келматти. У эримнинг қўлидан, Ленинграддан кўтариб келган «Спидола»сини тортиб

олиб, шу «Спидола»нинг ўзи билан унинг бошига туширипти.

Тушириб чиқиб кетипти. Ботинкани олиб кетипти. Ярим баҳосига. Менинг аҳмоққинам бўлса бошига елим қофозни ёпишириб, «Спидола»ни силкитиб кўрипти — бошга теккан жойи синган-сингмаганини текширган — кейин яна «Америка овозини» тинглашга тушипти.

— Мен сизга бир сирни айтиб қўяй,—деб давом этиди у.—Бу ердан тезроқ қочиб қолиш керак. Америка жарликка қулаб боряпти. Ирқчилик масаласида. Бунч менинг ўз кўзим билан кўрдим.

Биз магазинин очгаидан кейин, биринчи куни тушган тушумни эримга ишонмай, ўзим олиб кетдим. Сумкачамда. Сабвейда. Улар метрони шунаقا деб аташади. Жинн урсии метросини! Ленинград метросидан кейин сабвей деганлари худди ахлатхонага ўхшайди. Ҳар қадамда слвзак. Тентак эримнинг яна менга маслаҳат берганига ўласаними? Сумкангни боричини қўлингга ўраб ол, юлиб олиб кетишолмайди эмиш. Мен унинг гапига кирганимда, ҳозир унинг хотини ўрнида бир майиб ногирон аёл турган бўларди. Сумкам билан бирга қўлимни ҳам юлиб олган бўлишарди. Яхши ҳамки ундан қилмовдим. Негр фақат сумкамни юлиб олди, ичиди пули билан. Югуриб перронга чиқди-ю, фойиб бўлди. Мен бўлсан ўрисчасига «онангни»лаб чангтиб сўкканимча, бақириб-чақириб қолавердим. Мен Москвада эмас, Бруклинда эканимни тамом эсимдан чиқариб қўйибман. Лекин менинг сўнишларимни эски муҳожирлар эшитган бўлса, подшоҳи аъзам даврида кечган болалик йилларини эслаб маза қилишган бўлса ажаб эмас.

— Мен ирқчи эмасман,—деб гапига хотима ясади у,—лекин мендан яна бир марта митингда мана шу қора машаклар ҳимояси учун қўл кўтаришимни илтимос қилишса, мен ундан қўра қўлимни таг-туги билан узуб ташлайман-да, мендан шунаقا бемаза нарсани илтимос қилган бетамизнинг башарасига ўхшатиб тупураман. Бутун умрим қора машакларсиз яшадим, худо хоҳласа, умримнинг охиригача ҳам уларсиз эпларман. Бети қурсин. Хуллас, қайтиб кетиш керак.

Яна битта эру хотин. Булар Киевдан. Булар ҳам қўй оғзидан чўп олмаган, тинч, осуда одамлар. Эртакеч кайфда юрадиган петлюрачилар уларни жонидан тўйдиринти-да, улар Нью-Поркдан осойишта бир жой топишибди.

— Ё тавба-еї,—деб уфф тортади хотини,—бу ерда кечқурунлар кўчага чиқиб бўлмайди-я! Даҳшат! Ҳамма биқиниб олади, инига кириб, эшигини тамбалаб олади. Ҳар битта хонадон қамал ҳолатига тушгандек. Кўчада ҳеч ким йўқ. Фақат автомобиллар ғув-ғув ўтади, холос. Йўлкага бирон одам тумшурини суқса-чи? Худди бирор тишлаб узиб оладигандай!..

Телевизорда эса ҳар куни оқшом иуқул отишма, қийчув, отилганлар, сўйилганлар — фалончини сўйиб кетишипти, пистончини бўғиб кетишипти. Бу ҳам етмагандай, фалон кампирни зўрлашипти.

Биз Киевда бир соат тоза ҳавода саир қилиб келмасдан уйқуга ётмас эдик. Киевнинг ҳавоси алламбалода... Лаббай? Асал-а, асал... Шарбат! Манави бўтқа ҳам ҳаво бўлдими? Эримда қон босими бор. У саир қилиб турмаса бўлмайди, ўлиб қолиши мумкин. Аммо саирга чиқса, эсон-омон қайтиб келиши гумон.

Хўш, биз нимани танладик? Э-э, ўладиган бўлсак, донғимиз чиқиб ўлайлик.

Ҳар кун оқшом биз икки тентак мутлақо кимсасиз кўчада саир қиласиз. Ҳар эҳтимолга қарши эрим велосипед занжирини қўлига ўраб олади, мен бўлсан ҳар эҳтимолга қарши нон кесадиган катта пичоқни қўлимга ушлаб оламан. Шу ахволда саир қиласиз. Тоза ҳаводан шимирамиз. Бунақа саирлардан яна бир нечтаси бўлса, бизда Подолда Киев безориларининг таъбирича аҳволимиз вой бўлади. Е, парвардигор, безорилардан бирортасини ҳозир учратиб қолсан, қучоқлаб ўпардим. Нега десангиз, бу ердаги алвастиларнинг олдида у бамисоли фарнштанинг ўзи-я!

Яна айтаверайми? Бу мисол жуда аниқ мисол! Ҳозир ўзингиз амин бўласиз. Гап шунаقا бир кимса ҳақида-ки, Шўро Иттифоқидан жуфтакни ростлаш унинг учун ҳам фарз, ҳам қарз эди. Унинг учун Америка — чўртсан балиқ учун дарёдай гап эди. Бунақа уддабурон одамлар дунёда камдан-кам бўлади. Муҳр босай десанг, бирон соғ жойи йўқ. Миллионлаб сўмлар унга чўт эмасди. Пулда чўмиларди. Икки марта ўтириб чиқсан. СССРдан чиқиб кетмаганда, суюги Сибирда чирирди.

Энди у қайтиб кетмоқчи. Бу ерда яшаёлмас эмиш. Йўқ, очликдан ўлаётгани учун эмас. Үғриларининг тили билан айтганда у юкини жойлаб чиқсан: иконалар дейсизми, тошларни (улар бриллиантларни шундай деб аташади), яна у-бу олиб келган.

У бу ерда вижданан эзилтиб кетди. Ҳазиллашаётганим йўқ. Бу латифадан олинган ҳам эмас.

— Биласанми, дея зорланди у менга, — улар одам эмас. Пул деса жонини беришади. Уларда дўст, ошна, оғайнин деган тушунчалар йўқ. Бунақа нарсалар нима эканини билишмайди. Бутун дунё улар учун ҳамкорларга ва рақобатчиларга бўлинади. Лекин мабодо сен унинг ҳамкори бўлганингда ҳам лалайма, ҳушёр бўлиб, орқа-олдингга қараб юрмасанг, таппа босиб қолади. Мен ҳам айони эмасман, керак бўлиб қолса, ҳар қандай одамнинг ҳам гиппа томогидан олишга ярайман. Аյб ўтирмайман, терисини шилиб оламан. Албатта, у менга рақобатчи бўлса. Лекин борди-ю, масалан, сен билан бир жон-бир тан бўлиб шериклик иш қилсак, мени уканг қатори ҳисоблашинг мумкин. Қоядай туриб бераман. Бизнинг Россияда шунақа-да! Айни шу хислатимиз бизга панд бериб қўйди. Бизнинг кўнгилчанлигимиздан фойдаланишади. Аммо ҳеч кимга ишонмасанг, бирор олиб қўймасин деб қақшабтитраб, унга ёпишиб қолган бўлсанг, бунақа пулни ҳам, бушақа турмушни ҳам бошимга ураманми! Тиқилиб ўлмайсанми ўша пулнинг билан!

Бу ерда битта яхудий мени бағрига олди. Художўй экан, бошидан қалпогини олмайди. Мени ўзига шерик қилиб олди. Мен ҳам бор-будимни қўшдим. Ишондимда бу одамга. Уйига чақирганди, зиёфатлар қилганди, мен билан бирга ичишган, ҳатто ака-уқадай ўпишган эдик. Рус яхудийларига жуда ачиниб кетганди. Насиҳат қиларди. Ҳеч кимга ишонманлар. Ҳушёр бўлинглар дерди!

Шунақа деган одам орқамдан пичогини ўқталиб турган экан. Бир тийинимни қўймай шилиб олди, абраҳ. Шип-шийдам қилди. Мен бўлсам, оғайним деб ишониб юрибман. Мен уни ўлдирмоқчи бўлдим. У бўлеа тушунмайди, денг. Бизнес, дейди. Анграйма, дейди. Анграйинши нега суқишитиради, бу ерга? Мен, дейман, сен абраҳ билан бирга ичишгандик. Қадрдан бўлиб қолувдик. Сенга ишонгандим, биз ахир рақобатчи эмас, ҳамкор-ку. Бу дунёда ҳамкор нима қилади дейди. Ҳамма рақобатчи. Ҳатто ўзингнинг жуфти-ҳалолинг ҳам ҳамкор эмас. Пулни айри сақлади.

Уйга кетаман. Қамашса, муддатни ўтаб чиқаман. Утирасм ҳам, ўзимизнинг ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас оламанку! Бу ерда менга ҳаво етишмаяпти. Тушунасанми? Одамгарчилик етишмаяпти.

Энди мен қўшимча қилай. Узимдан. Москвадаги қўш-

ним Қоля Мұхин бор-ку, әсингиздами? Ұша Қоля үйлесіндең ичиб оларди, әсини бутқул жүркөтіб құярды, үйига түрт оёқлаб әмаклад, зұрга етиб оларди. Пұлда учраган одамдан битта саволни сұрарди:

— Сен мени иззат қиласанми?

Қоля Мұхин ҳатто шундоқ ақвонда ҳам бир нарсанынг ташвишнің қылар әди. Бирорта одам мени иззат қилмаса-я!

Америкада маңлар бундан кам әмас. Лекин ҳеч ким Қолянынг саволини сұрамайды. Сұраб нима қиласады? Иззат-икром пул әмас. Башаралға туфлайман десанг туфла, устимга сийиб юборсанг, сия қол фақат пулини түласаң бўлди.

Бизнинг Россиядан келган одам ана шуни сира тушуна олмайды. Ҳеч қачон тушунмайды ҳам. Шунинг учун ана шу бою-бадавлат Америкада бирдан сиқилиб кетади, ойга қараб ўлгиси келади. Агар мабодо осмон ўпар бинолар ортидан ой кўринниб қолса...

*СССРнинг давлат чегараси устида.
Баландлик — 3200 метр.*

Менга битта савол беришингизни жуда-жуда истар әдим. Марқамат қилиб, мендан бундай деб сұранг: Сиз жаноб Рубинчик ёки ўртоқ Рубинчик — нима десангиз ихтиёриңгиз, майли, қайсииңи ёқса шуни айтинг — инсонни ҳайвондан ажратса оласизми? Шунақа савол берсангиз, мен сизга айлантириб ўтирасдан ихчам ва лўнда жавоб бераман: ҳар қандай махлуқни ота-онасига, яъни уни ёруғ дунёга келтирган одамларга муносабатига қараб ажратаман. Шу белгига қараб, мен сизга дарҳол айтиб бераман — одамми бу ёки ҳайвон.

Ҳали бу нима экан, шу белгига қараб, худди дори-фуруш тарозисида дорини аниқ ўлчаб берганидек, бирор миллат ёхуд бирор мамлакат бирор нарсага арзидими, йўқми, салмоғи борми, йўқми эканини айтиб бераман. Мен ҳар хил статистик масъулиятлар билан, атроф-муҳитнинг булғангани, жон бошига қанча автомобилу қанча телевизор түғри келиши ҳақидаги беҳуда гаплар билан миянгизни қотириб ўтирмайман.

Кекса онангизга сизнинг муносабатингиз қанақа? Шуни айтиб беринг, мен сизга кимлигингизни айтиб бераман.

Италиянлар — инсон. Улар оналарини жуда ҳурмат қилишади. О мамма мия — деб күйлашади, шекилли. Неаполда. Бизда Қавказда грузинлар янада инсонроқ.

Улар оналарини Йлоҳа ўрнида кўришади. Яҳудийлар тўғрисида-ку гапирмаёқ қўя қолай. Улар бу маънода инсонларнинг инсони. Чунки ҳақиқий яҳудий оиласида она — Йлоҳа, подшо. ва саркарда. «Сендан яхши инсон йўқ, она!» деган сўзлар бор маълум — машҳур шўро қўшиғида. Шу қўшиқнинг куйини ҳам, сўзларини ҳам яҳудий ёзган. Шунинг учун уни ҳақли равишда яҳудий қўшиғи деб атаса бўлади.

Бироқ Шўролар Иттифоқидаги рус яҳудийсигина шунақа деб куйлай олади. Америка яҳудийси бунақа деб куйлаётмайди. Чунки унинг юрагида онасига нисбатан буидай туйғу аллақачон йўқолиб кетган. Порошокдан қилингандан сут янги соғилган сутдан қанчалик фарқ қилса, Американинг яҳудийи ҳам рус яҳудийсидан шунчалик ажралиб турди. Бир қараганда, фарқи йўқдай кўринади-ю, лекин бир жиҳати бор-да... Туйғулар йўқ. Фақат ақл қолган. Нима фойдали-ю нима бефойда. Нимадан манфаат етади-ю, нимадан манфаат етмайди.

Кексайиб қолган онадан фойда йўқ. Унинг ҳеч кимга кераги йўқ. Унинг кўздан нарироқ бўлгани яхши, яхшиси қарилар уйнга топшириб юборган маъқул.

Америкалик яҳудийларни оқлайдиган фақат бир гап айтиш мумкин — бу яҳудийларга хос хусусият эмас, бу америкача хислат. Яҳудиймисан ёки яҳудий эмасмисан, бундан қатъи назар, агар Америка буйруғи остида түғилган бўлсанг — ота-онангга муносабатнинг шунақа — тезроқ юракдан чиқариб ташлаб, кўздан нари қилиш пайдида бўласан.

Эсимда йўқ — буни бир китобда ўқиганмидим ёки илмий-оммабоп кинода кўрганмидим — дунёнинг қай бир бурчагида қайсиdir, қолоқ қабилада бир одат бор экан: қабила бошқа жойга кўчиш мақсадида қўналгасини тарқ этаётганда шарти кетиб, парти қолган қарияларни ўз ҳолинга ташлаб кетар экан. Ёлғиз қолган қариялар бора-бора йиртқич ҳайвонларга ем бўлар экан. Бошқа қабилаларда бу масала янада осонроқ ҳал қилинар экан — улар қарияларни ўзлари еб қўя қоларканлар. Шу тарзда улар бир кесак билан икки қарғани урас эканлар — ҳам озиқ-овқат муаммосини ҳал қилар эканлар, ҳам севимли ота-оналарини қариган чоғида ёлғизликдан ва кексалик хасталикларидан халос этиб, уларга ҳаёт йўлларини яқин қариндошлари даврасида миннатдор бола-цақаларининг жағларни орасида хотималаш имконини иратар эканлар.

Америка жуда бадавлат мамлакат. Бу ерда яҳудий-

лар аҳолиянинг энг қашшоқ қисмини ташкил қилмайди, албатта. Ҳар бир яҳудий хонадонида иккита-учта автомобил бор. Кўпчилик ўзининг хусусий уйларида истиқомат қиласди. Бу уйларда хоналар етарли. Агар Москвада бўлганда бу уйларниг биттасига камидан бешта онлани жойлашарди. Хуллас, ана шу Америкада ота-оналари қариган чоғларида улардан шартта юз ўгиришади, вижонлари зигирча қийналмаган ҳолда тўғри келган баҳона билан улардан ҳалос бўлиб қолишади.

Сизнинг ота-онангиз бор, ёхуд бева қолган битта онангиз ё бева отангиз бор, ўзингизнинг хусусий уйингизда турасиз, уч қаватли, ўн бешта хонаси бор, иилига юз минг доллар даромадингиз бор. Шундай бўлишига қарамай, агар америкалик бўлсангиз, ота-онангизни кексалик йилларини фарзандлик меҳри билан илитиб ўз бағрингизда олиб қолмайсиз. Сиз уларни қариялар уйига жўнатасиз. Бу уй жуда муҳташам, унга жойлашиш учун бир дунё пул керак. Лекин шу харажатнинг юзига қарамайсиз, ота-онангизни бегона қўлларга топширасиз.

Улар микроблари қувиб чиқарилиган озода хоналарда ўтиришади, оқ фартукли негр аёллар уларни аравачаларга ўтқазиб олиб, турманикнига ўхшаш узун йўлакларда саир қилдиришади, уларни шинам жиҳозланган ошхоналарда овқатлантиришади ва ҳар куни эрталаб ноңушта вақтида улар қўшниларидан бир-икки киши етишмаётганини кўриб хуноб бўлишади — улар ноңуштагача етиб бормай жонларини эгаларига топширган бўлишади.

Қариялар бу ғарибхоналарда онла меҳрини кўрмай яшашади. Уларни ҳақи аввалдан тўлаб қўйилган марҳумликка номзодлар деса бўлади. Уларнинг бутун фикри-зикри ғайри ихтиёрий тарзда битта мавзу атрофида айланади. У дунёга риҳлат қилувчи навбатдаги одам ким бўлсайкин? Улар мункиллаган, пўпанак босиб, нураб бораётгандар орасида яшашади. Бунақа даҳшатли қийноқни ҳатто одамхўрлар ҳам ўйлаб тополмайди.

Бизнинг Россияяда қарияларга ортиқча жой топилмайдигина эмас, балки бир хонада учта авлод—неваралар, фарзандлар, бувалар ва бувилар бирга яшашади, аммо шундоқ бўлса ҳам, мабодо сиз қариялардан ҳалос бўлинса чиқим бўлмасди» деган мазмунда оғиз очиб қолсангиз, сизни энг ёвуз бир ҳайвон, одамгарчилигини бутунлай йўқотиб қўйган бағри тош бир кимса деб ҳисоблашади.

Сенинг ўзингни онанг! У сени катта қилган, даҳшат-

лі ҳасталікклар чанғалидан құтқарған, ўзи емай, сөнгә едирған, бомбардимон вақтларида гавдаси билан сени хатардан пана қилған. Наҳотки, ана шу онанзорни ўзинг-нинг фарогатинг деб, қариган чогида онла меҳридан мосуво қилиб бўлса? Наҳотки, уни мулоқотда бўлиш, уларга қараб яшариш баҳтидан маҳрум қилиб бўлса?

Мен Москвада ўйланганимда ҳатто асал ойимизни ҳам қайнанам Циля Моисеевна билан бир хонада ўтказған эдим. Ҳолбуки, унинг феъл-атвори қанду-новвот эмас эди. Лекин шундоқ бўлса ҳам, уни бирор ёққа гум қилиш ўй-хаёлимга келган эмас.

Америкага келганимдан кейинги дастлабки ойларда, ҳали океандан сакраб ўтган вақтдаги тафовутни ҳис қиломасдан ва умуман, осмонўпар иморатлар билан учрашуудан нафсимни ростлаб улгурмай, уйқусизлик дардига чалиниб қолдим. Ушанда ҳар куни тунда Нью-Йорк кўчаларнда санғиб чиқардим. Тўғрироғи, Бешинчи авеню деб аталмиш марказий кўчада. Негаки, бу тош дара ичидаги истаган томонингга бурилиш хатарли эди — пальтонгдан ёхуд чўштагингдаги долларингдан ажраб қолиш ҳеч гап эмас эди. Мабодо омадинг келмай қолса, уйинга, муҳожирлар учун мусофирихонага каллангни қайтариб олиб келиш ҳам амри маҳол бўлиб қоларди.

Мен ёлғиз ўзим Бешинчи авеню бўйлаб сайр қилиб юрар ва дунёдаги энг бой магазинларнинг чарақлаб турган витриналарини томоша қилардим, витриналардан эса менга манекенлар қараб туришарди. Ўнлаб бир хил манекенлар. Улар мўйналарга бурканган, ҳашаматли либослар кийган, фраклар, костюмлар, енгил спорт либослари, шапалоқдеккина бикиниларда. Уларнинг ҳаммаси маъносиз шиша кўзлари билан менга тикилади, ҳаммаси ҳам бир хил — ҳиссиз тарзда ишшайди.

Мен америкаликларни хафа қилмоқчи эмасман. Америка яхудийларини-ку — инчунун. Аммо уларнинг ҳар қайсисида ана шу манекенларнинг қай бир зарралари бор-да! Шунинг учун бунақа одамларнинг даврасида яшаб барака топмайсан, вақт-соати келиб ўзинг ҳам шуларга ўхшаб қоламан деган фикр келганда эса, бўйнингга сиртмоқ солиб юборишдан ҳам тоймайсан.

Хом сут эмган бандалигимга бориб, бу дунёда ҳамма нарсани кўриб бўлдим, энди мени лол қолдириши мумкин бўлган ҳеч нарса қолмади, деб ўйлабман. Адашган эканман. Нафақат лол бўлдим. Балки лол қолганимдан бошимни деворга уриб ёришимга сал қолди.

Бир вақтлар қариялар уйида сартарошлиқ қилған

эдим. Жуда яхши уй. Ҳамма ёғи сарышта, озода. Жиҳозлари яхши. Катта бир хастахона қошида бир бўлим тарзидан очилган. Бизнинг мижозларимизга энг яхши врачлар кўз-қулоқ бўлиб туришади. Қарияларни шу ерда олиб туришлари учун уларнинг бадавлат фарзандлари катта пул тўлашади. Мен мижозларнинг сочини олиб, соқолини қираман. Қалтироқ, ожиз чолларга раҳмим келади. Узимнинг чала-чулла инглизчамда уларнинг ҳар бирига бирон оғиз ширин гап айтишга ҳаракат қиласман. Улар бир зумда хориждан келганимни фаҳмлаб олишади. Албатта, талаффузимга қараб эмас...

Баъзан мен у ер та кечасига ҳам қолардим — уч-тўрт доллар қўшимча ишлайман деб навбатчилик қиласман.

Қариялар тунда ўлишади. Тонгга яқин. Бир кампир менга қизининг телефонини берди — бирор кори ҳол бўлиб қолса, огоҳ қилиб қўярсан деган маънода. Кечаси кампир ўладиган бўлиб қолди. Мен врачдан «кампир яна қанчага борааркин?» деб сўрадим. Бир соатдан ортиққа бормайди деди у.

Телефон эсимга тушди. Кампир роса қизини мақтаган эди, унинг тиниб-тинчиб кетганини, яйраб-яшнаб яшаётганини оғзидан бол томиб гапиради. Эри адвокат экан, Лонг-Айлендда хусусий уйи бор экан. Қўғирчоқдек гўзал фарзандлар...

Кечаси соат уч эди. Мен Лонг-Айлендга қўнгироқ қиласман. Анча вақтдан сўнг аёл киши уйқусираган овозда «сизга нима керак?» деб сўради.

Менга ҳеч нарса керак эмас, деб жавоб бердим. Қўнгироқ қилаётганимнинг боиси шуки, дедим, онангиз оғирлашиб қолдилар, агар тезроқ етиб келсангиз, ҳали узилмай туриб кўриб қолсангиз ажаб эмас...

Сиз ўйлайсизки, гўшакдан фарёд овози эшитилди деб:

— Ярим кечада телефон қилишга нима ҳаққингиз бор? — деб сўради қаҳр билан кампирнинг қизи. — Яна ҳордиқ куни бўлса?

Шундан кейин хусусий ҳаётнинг даҳлсизлиги тўғрисида ва менинг сурбетлигим, андишасизлигим ҳақида менга маъруза ўқиди.

Эру хотин болалари билан мириқиб уйқуга тўйиб, қуёш анча кўтарилган маҳал, марҳумани кўргани келишиди. Қизи қалди-қомати келишган навқирон жувон экан. Одатга кўра пичагина кўздан ёш чиқарди, юзидаги упа-эликни бузиб қўймасин учун бу ёшини ҳам кўздан чиқиши ҳамоно дастрўмол билан артиб олди.

Мен унга шахсий душманимдан баттар нафрат билан

Қараб турардим. Ў менинг нафратимни сезди, шекилли, менга орқасини ўғириб олди. Қадди-қомати тик, жуда хушбичим эди. Марҳума онаси ўз вақтида уни шарбату витаминларни аямай роса парвариш қилган экан.

Эртаси куни менинг каттам тунги қўнгироқ учун танбеч берди:

— Эҳтимол, сизларнинг Россиянгизда шунаقا қилса бўлар, — деди қовоғини уюб кекса яҳудий — икки-уч йилдан сўнг унинг ўзи ҳам шунаقا ғарифхонага тушмоғи аниқ эди, — Америкада тартиб бошқа. Уни ўзгартиришга сизнинг ҳаддингиз сигмайди.

— Э, менга деса, ҳамманг куйиб кул бўлмайсанми-я!
— деб жавоб бердим рус тилида.

У, албатта тушунгани йўқ.

Бобруйск шаҳаридан шимолроқда.
Баландлик — 3200 фут.

Энди бўлса, қелинг, эркинлик нима эканини бир таҳлил қилиб кўрайлик. Гўзал сўзларсиз, пардоз-андозсиз. Эрк учун одатда киноларда жон фидо қилишади.

Кўзингиз бунаقا бақраймасин — гапимни эшигинг. Мен оддий одамман. Шўролар Иттифоқида менга ўхшаганларни мешчан дейишади. Мен тинчгина, кўчада бирор инсон йўлиқишидан хавотир олмай хотиржам яшашни истайман. Чунки менинг милициям мени қўриқлади. Ҳа, ҳа, майли, буни полициячи давлат дейсизми, тоталитар тузум дейсизми — ихтиёр ўзингизда. Қандай хоҳласангиз, шундай атайверинг. Кечки пайтларда кўча-кўйларда сайр қилиб юрганимда кўчада полициячиларни қанча кўп учратсам, шунча курсанд бўламан. Ҳа! Мен фуқароча кийинган, лекин костюмининг тагига личноғу тўқмоқ яшириб олган йўлтўсардан кўра қайншиига резинка тўқмоқ. Биқинига тўппонча тақиб олган полициячини афзал кўраман.

Албатта, кўча-кўйларда сон-саноқсиз полициячи изғиб юрса-ю, уларнинг орасида бир ўзим шўппайиб оқшом кезлари сайр қилиб ҳузурланиб юрсам, бу, албатта, маданий ҳордиқ олиш бўлмайти, балки аристоннинг турма ҳовлисидаги сайрига кўпроқ ўхшаб кетади. Бундай бўлса, чегарадан чиқиб кетган бўлардим. Ҳамма нарсада меъёр бўлмоғи керак. Полициячилар орасида, майли фуқаролар, ҳам учраб турсин. Бу фуқаролар аёллардан бўлса нур устига нур. Айниқса, ёшроқ бўлса... Дўмбоқ қина бўлса... А, лаббай? Аркадий Рубинчик ҳам анойи эмас. Шунаقا. Буни менга болалигимдан бери сингди-

риб келишади — аёлларга суюгим йўқроқ эмиш. Мен нима дердим, хўп дея қоламан. Бор нарсани бор дейсан, йўқни йўқ дейсан-да. Хўп, узр.

Хўп, асосий гапга қайтайдик. Эркинлик ҳақида гаплашаётган эдик... Эркинликни шавлага қўшиб еб бўлмайди. Эркинлик билан авротингни яшира олмайсан. Буниш учун энг жўн бир шим керак. Унинг олдида ўйни бўлмоғи, ўймоқнинг тугмалари бўлмоғи керак. Тугма ўринига «молния» деган нарса билан бекилса яна ҳам яхши.

Хуллас калом, эркинлик деган билан қорнинг тўймайди. Хўш, инсонга биринчи навбатда нима керак? Қорин тўйдиралиган овқат. Кейин-чи? У-бу буюм орттирса чакки бўлмайди. Нега десангиз, одатда устига қараб қарши олатилар... Учинчидан-чи? Хўш, сиз билан бизга нима керак учинчидан? Кўриб турибман тушунадиган одам экансиз. Ҳа, шунаقا. Ана шундагина эркинлик, сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги, кўчаларда намойиш қилиш эркинлиги каби юксак нарсалар ҳақида фикр юритиб, сафсата сотсангиз, арзиди. Қачон дейсизми? Ҳа, энди, жонон билан дон олишиб бўлгач, юмшоқ тўшакда чўзилиб ётиб, булғор сигаретасидан тўйиб-тўйиб тортиб, хуморингиз тарқагандан кейин-да...

Менга қаранг, азизим, шунаقا иссиққина партўшакда ётгаи бўлсангиз, сизнинг меҳнатдаи қотган бўйнингизга ҳурилиқонинг момиқ қўллари чирмашиб олган бўлса, сиз буларни тарқ этиб кўчага совуқ изғирин қўйнинга чиққигиз келадими? Кўчага чиқиб, намойишчилар қаторида туртиниб-суртиниб юармидингиз? Орқангиз қичиб, ҳамманинг олдида бақириб-чақиргингиз келиб кетгани учун ҳукумат кучларининг таёғини татиб кўришга рози бўлармидингиз? Гимназиянинг иккинчи босқич талабалари ва узун сочли студентлар шунаقا иш қилса ярашади. Сочи узун — ақли қисқа!

Эркинлик деб қанчадан-қаинча одам қиргин қилинган. Шунга қараганда оламда эркинлик деган сўздан яхшироқ сўзни ўйлаб топиб бўлмайдиган кўринади. Қани, келинг, чиндан ҳам шу эркинлик деган сўзни бир у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрайлик.

Эркинлик деганда ишмани тушунамиз? Ўз ҳокимиятингни сўкиш ҳуқуқими. Шунақами? Қолган ҳаммаси—сафсата. Үндан чиқдики, ўз ҳокимиятимни хўб бўралав сўксам — эркин одамман, дамимни ичимга ютиб, индамай, шахсий ишларим билан машғул бўлсам — қулман океи!

Агар шунаقا бўлса, шундай мулоҳаза юритсак, биз

СССРдагилар энг озод одамлар әдик. Доҳийларимизни қанақа чангитиб сўкардик. Бунақа сўкишларни яна қаерда эшитгансаниз? Никита Хрушчев — маккажӯхорихўр тентак Иван. Брежневга қанақа лақаблар тақилмаган. Тўғри, минбардан туриб, ҳамманинг олдида айтмасдик, майдонларда ҳайқирмасдик. Лекин бизга бунақа қилишнинг кераги ҳам йўқ әди-да! Биз гап сотиб, гийбат қилиб, кўнглимизни бўшатсақ, бас әди. Дўстлар даврасида жиндай-жиндай отиб ўтириб, пичир-пичир қилиб, томоқни йиртиб нима қиласиз, томоқни давлат бермайдику!

Сизга бундан баттарини айтаман — бизнинг парторгимиз Капитолина Андреевна тор доирада Хрушчев ҳақида шунақа гапларни гапирав әдикни, эшитсанг, анграйиб қолардинг. Рост, Хрушчевни ишдан олишгандан кейин...

Ўзингиз очигини айтинг менга — ўша Истроилда ёки Америкада одамлар намойишга чиқаман, кўча ҳаракатига халақит бераман, ҳамманинг олдида хархаша қиламан деб ўлиб кетяптими? Хўш, мабодо шунақа қилишса, бунинг эвазига нимага эга бўлишади? Шу йўл билан бирор нарсага эришишади деб ўйлайсизми? Бекорларни айтибсиз. Бекорга томоқларининг қирилгани қолади, вақтлари кетади, ўзлари эса эркинликдан фойдаланганлари учун мамнуш бўлиб, уй-уйларига тарқалишади. Ҳокимият эса ўтирган ўрнида ўтираверади, мийнфида кулганича одамларнинг чақириб-бақирганларига парво ҳам қилмайди. Нега десангиз министрларни тайинладиганлар кўчадаги намойишчилар эмас, ишдан оладиганлар ҳам улар эмас. Чунки бутун дунёда уларни ўйната-диганлар бутунлай бошқа одамлар.

Оломоннинг қўлига эса «озодлик» деб аталган бир қўғирчоқни тутқазиб қўйишади — ма, ол, кўнглингга сиққанича эрмак қил, фақат лозим бўлмаган жойга тумшуғингни тиқма!

Гапимга ишонаверинг. Россияда бу ишларни ҳалолроқ қилишади. Ҳеч кимга ҳеч қанақа қўғирчоқ берилмайди, ҳар қандай киши қўрпасига қараб оёқ узатмоғи керак. Ўз жойингда тинчгина ўтири. Типирчилама. Ўзингни маромида тут. Бўлмаса... Ўзингиздан қолар гап йўқ, ёш бола эмассиз: Сибирнинг совуғи ҳар қанчай дардга даво.

Хўш, охир-пировард нимага эга бўламиш? Нимага эга бўлардик, мана, кўринг: Нью-Йоркда кечқурун кўчада тумшуғингни кўрсата олмайсан, уйингни ичидан беркитиб олиб, рангли телевизорнингни томоша қиласан — полициячилар кўчага журъат қилиб чиққани учун пи-

чоқланган овсарларни тез ёрдам машиналарига ортиб олиб кетишаётганини кўрасан.

Хўш, Москвада нимага эгамиз? Истасанг шаҳарнинг қоқ ўртасида, истасанг энг овлоқ, энг ҳоли бир бурчакда эрталабгача сайр қил, ўйна, яйра, ҳар қадамда бир милиционер, павбатчи патруллар кварталларни айланиб юришади, дружиначилар уларнинг кетида ҳалак, сени шунаقا қаттиқ ҳимоя қилишадики, гирт маст ҳолда кўчада ухлаб қолсанг ҳам бўлаверади. Жуда нари борса, сени жонсиз қўлларингдан етаклаб ҳушёрошага олиб кетишади, ювиб-тараб, тозалаб, оппоқ рўмолга ўраб ухлатиб қўйишади, эрталаб бўлса, биронта ҳужжатингни қолдирмай қайтариб беришади-да, сени соғиниб қолган оиласангни хурсанд қилиш учун ўйингга жўнатиб юборишиади.

Шундоқ бўлгандан сўнг, сиздан сўрайман — қани айтинг-чи, қаерда тартиб кўпроқ? Қаерда инсон чинакамига эркинроқ нафас олади?

Илмий журналларда ёзишганидек, изоҳнинг ҳожати йўқ.

*Кичик Ярославец шаҳрининг шимолроғида.
Баландлик — 2400 метр.*

Кўп афсус, биз сиз билан бу сафаримиздан аввалроқ таниш бўлмаган эканмиз. Сизга бирмунча ажойиб воқеаларни кўрсатар эдим. Осмонга кўтарилишимиздан тахминан бир соатча олдин Нью-Йорк аэропортига келиб қўнди. Ичи тўла шўро яҳудийлари. Яқиндагина мен ҳам шулар қатори эдим, мен ҳам худди шу рейс билан Римдан Нью-Йоркка учиб келган эдим. Кўлтиғимда юк халтам, Истроил билан Италияда кўрган-кечирганларимдан кейин роса эзилиб, дабдала бўлганман. Худди шуларга ўхшаб, Америка ниҳоят шўриниг қурғур бояқиш яҳудий учун бир бошпана бўлар деган умид кўнглимда...

Агар мен уларга СССРга қайтиб кетяпман десам, менин тилка-тилка қилиб ташлашарди. Менин қип-қизил аҳмоққа чиқариб қўйишарди. ёки шўро айгоқчиси леб ҳисоблашарди. Шунинг учун мен уларнинг яқинига ҳам борганим йўқ, бир чеккада туриб кузатдим, холос. Балки биронта таниш-билиш чиқиб қолар. Бунақалар чиқмади. Қулоғимга чалинган олақуроқ гапларга қараганда келганлар кўпроқ Одесса ва Киевдан экан. Жуда толиқишишган. Ҳаяжонга тушишган. Биласизми, улар менга кимни эслатиши? Кема ҳалокатининг ҳолдан тойиб, бир амаллаб бегона қирғоққа етиб олган қурбонларини.

Ҳозир эса улар усти бошлари шалаббо, дийдираган, бир-бирининг пинжига сүқилишиб, кўзларини бақрайтириб туришибди. Қаттиқ ерга етиб олганлари учун ўзларини баҳтиёр санашиди. Аммо бу ер қанақа, уларни қандай кутиб олади — билишмайди. Шунинг учун ҳам бесаранжом бўлишади. Гапиришса, бақириб гапиришади. Сал бўлса, жазавага тушмоқлари, ўзларини кўтариб ерга уришлари ҳам ҳеч гап эмас.

Ҳолбукк, улар Россия билан хайрлашаётганида кўз ёшларини тўкиб бўлишган. Ўзларини ўтмини билан боғлаб турган ҳамма ипларни — ёру биродар, қариндош уруғлар билан алоқаларини юракларидан қоплари сизиб туриб узганларида соchlари оқарив, мункиллаб бўлганлар. Исройлга келиб, Лод аэропортида қирғоқни ўпив ва шу йўл билан кўнгилларидаги мұхожиран зилини бир оз енгиллатар эканлар, яна йиғлашган. Ушанда бу сафар ҳаётларидаги энг сўнгги сафардек туюлган. Жаҳонгашталиклари шу билан тугайдигандек, сўнгги бекатдек кўринган. Сўнг эса яна санқиши, яна дарбадарлик. Синик кўнгил билан, таҳқирланган маъносиз нигоҳ билан. Ортиқ ҳеч нарсадан умид қилмай. Боши оққан бирон томонга етиб олишса бас. Қоринлари тўйса, бошпаналари бўлса, ҳамма нарсани унтишса, бас.

Улар Кеннеди номидаги аэродромнинг мұхташам гумбази остида бир-бирларининг пинжларига киришиб, тўпланиб туришар ва Америкада аллақачон урфдан қолган резинка сақиҷни асабий бир ҳолатда чақиллатиб чайнашар эдилар. Уларнинг кўз ўнгларида эса орзуларнинг чўққиси сифатида Америка паспорти лип-лип ўтиб турарди. Уни беш йил ўтгандан кейин олишади. Олдин берилмайди. Ушанда ҳам хулқи-авторинг бекаму кўст, бенуқсон бўлса. Яна бошқа анча-мунча шартлари бор. Бу шартларга мувофиқ келиш керак. Акс ҳолда, марҳамат, тўрт томонингиз қибла. Бошингиз оққан томонга марҳамат қилиб, туёғингизни шиқиллатишингиз мумкин.

Буни ўзим ҳам бошимдан кечирган эдим, шунинг учун, уларни автобусга ўтқазиб, Нью-Йоркка олиб кетишаётганда ва Америка уларни жонли одамлари билан эмас, балки йўллардаги гала-гала автомобиллар ҳам уларнинг икки чеккасидаги сон-саноқсиз қабристонлар билан қарши олганда уларнинг хаёлларига қандай ўйлар келишини яхши биламан. Қабристонлар яхудийларники, католикларники, протестантларники. Қабрлар устида минглаб ёлгорниклари бор. Ҳар бир қабр тоши ос-

тида мўъжизалар мўъжизаси бўлмиш Америка паспортининг баҳтиёр эгаси ётмоғи керак. Аммо автобусда кетаётганларда бу паспорт йўқ. Бўлиш-бўлмаслиги ҳам номаътум. Беш йилдан кейин нималар бўлмайди, дейсиз, худо билади. Бу муддатга дош бериша оладими-йўқми? Масалан, менга ўхшаб.

Пешонаси сўнгги марта тақ этиб деворга теккандан кейин «дод» деб юборадиган ва Вашингтондаги Ўн олтинчи авенюга қараб йўл оладиганлар озмунчами?

Пўқ, йўқ, Вашингтондаги Ўн олтинчи авеню ўз жонига сунқасд қиласиганларнинг жойи эмас. У ерда ғарифхона ҳам йўқ. Бу ер Нью-Йоркдаги Бауфи стрит эмас.

Ўн олтинчи авеню — Вашингтоннинг энг муҳташам мавзеи, Вашингтоннинг ўзи — мен сизга айтсан, анча бўлмағур шаҳар. Оқ уй шундоққина кўриниб туради. Омадингиз келиб қолса, президентга ҳам рўпара келиб қолишингиз мумкин. Албатта, уни отиб кетишганларидан аввал.

Вашингтондаги Ўн олтинчи авенюда жонажон Шўро элчихонаси жойлашган. Бир замонлар собиқ шўровий бўлган тентак яҳудийлар учун чиндан ҳам сўнгги бекат.

Ҳозир мен билан бирга жиндай кулишасиз. Гарчи очигини айтгаңда билмадим-ов — бунинг кулгили жойи борми-йўқми? Ўзингиз ўйлаб кўрарсаниз.

Совет элчихонасининг олдида бир эмас, икки эмас, бир йўла тўртта америка полисмени туради. Кенг яғрили, қўтосмонанд паншахага ўшаган қўлларида залворли тўқмоқ. Бошингизга тушириб қолса, бош чаноғингизнинг суюкларини йиғишириб ололмайсиз.

Улар шўро элчихонасини америка яҳудийларидан ҳимоя қилиша ҳи. Ўзингиз биласиз, баъзан элчихонанинг олдида қиёмат бўлиб кетади. Бўрон! Қуоні Америка яҳудийлари бутун авенюга тўлиб кетган. Қўлларида платалар, мегафонлар ҳайқириғи. Минглаб одамлар додвой солади: «Жавобини бер менинг ҳалқимни!»

Албатта, яҳудий ҳалқининг СССРда истиқомат қиувчи қисми назарда тутилади. Америка яҳудийлари ана шу биродарлари учун Истроилга йўл очиб бериш учун курашадилар-да! Америкага эмас Истроилга.

Америкалик яҳудийларнинг ўзи у ерга бормайди. Барибир нима қиласи у ерда? Лекин рус яҳудийлари борса бўлади. Нур устига нур. Шунинг учун ҳам: «Жавобини бер менинг ҳалқимни!»

Бунақа кунларда тўртта эмас, юзлаб полисменлар

жунбушга келған яхудийлар оломонини элчихонанинг олдидаң қувиш билан овора. Элчихонадан эса биронта одам қорасини кўрсатишга қўрқади.

Лекин намойишлар бўлмайдиган оддий кунларда ҳам тўртадан кам полициячи навбатчилик қилмайди. Чунки элчихонанинг рўпараси თа кўчанинг нариги томонида худонинг берган куни эртадан кечгача навбат алманиниб ўн-ўн бешта америка яхудийси навбатчилик қиласди. Ёшлар. Студентлар бўлса керак. Кўнинча руҳонийлар ридоларида, қўлма-қўл ушлашиб донра олишади-да, йўлкада рақс тушишади. Вақти вақти билан эса рус тилида америкача оҳангда қичқириб қўйишади.

— Фиръави! Фиръави! Жавобини бер ҳалқимни!

Яхудийларининг шунаقا бир қўшиги бор.

Ҳар куни эрталабдан кечгача шу аҳвол. Йўловчилар худди шаҳар соатларининг занг уришларига ўрганиб қолгандек, бунга кўнишиб қолишган. Полициячилар ҳам, элчихонадагилар ҳам.

Бу ўн олтинчи авенюнинг бир томонида. Унинг у томонида, кўчанинг нариги бетида элчихона биносининг олдида полициячиларнинг орқасида ҳам яхудийларни кўриш мумкин. Америкаликларни эмас, сабиқ шўро яхудийларни. Америка яхудийлари шуларни деб намойишларда жонлари ҳалқумларига келгунча бақириб-чақиришади.

Булар «ҳалқимга жавоб бер» деб ҳайқирмайди. Чунки бир замонлар уларнинг чиқариб юборилишини талаб қилиб, шунаقا деб ҳайқиришган ва уларга жавоб берилган. Энди бўлса улар полисменларнинг орт томонидан элчихонага яқинлашиб олиб, бошқача ҳайқиришга тайёр!

— Багрингга қайтар ҳалқимни!

Қарама-қарши томондаги йўлкада америкалик хириплаб, бўғилиб «Жавобини бер ҳалқимни!» деб бақиришади. Уларнинг қийқириқларини пана қилиб, бу шовқин-суроннинг сабабкорлари эмаклаб элчихонага кириб олиб, қайтариб юборишларини ўтинади. Россияга. Уйга. Онасининг олдига. Отасининг олдига.

Мен буни ташқаридан туриб кузатгангина эмасман. Ўзингиз сезиб турган бўлсангиз керак — гуноҳкорона қиёфада шўро элчихонасининг эшикларига тирмашиб, ялиниб-ёлворганлардан бири мен эдим. Яғриндор полициячиларининг панасида, кўчанинг нариги томонидаги бақиравериб аллақачон ҳирқираб қолган шўро яхудий-

Ләри ҳимоячиларининг узлуксиз рақсу самолари жўрлигидан. Уларнинг хитоблари жўрлигидан:

— Жавобини бер ҳалқимнинг!

Мени элчихонага киритишди. Мен ёлғиз келганим йўқ, бир ошнам билан келувдим. У бу ерга авваллари ҳам кўп келган. Унинг ишлари анча юришиб кетган эди — ҳужжатлари Москвага жўнатилган, у ердагилар узилкесил ҳал қилишини кутяпти. Бу ишлар унчалик қўрқинчли эмаслигини кўрсатиш учун у мени стаклаб олганди. Шу баҳонада ишлари қандоқ бораётганини ҳам билиб олмөқчи эди.

Сизга шуни айтмоғим керакки, ичкарнга киришим биланоқ ҳамма хавотирим бирдан ғойиб бўлди қолди. Бизнинг олдимизга элчихонанинг ходими чиқди. Билмадим, консулмиди, вице-консулмиди. Эски ошналардек бизга жилмайди-да, деди:

— Келинглар, қадрли ўртоқлар. Уз уйингиздек тортишманглар.

Тасаввур қиляпсизми? Бизга, яъни шўро қонунларининг ҳамма моддаларига кўра ватан хоинлари, сотқинлар, сионизм ва империализм малайлари деб ҳисобланадиган одамларга қараб «қадрли ўртоқлар» дейиляпти.

Ақлдан озиб қолиш мумкин-а! Яна «ўз уйингиздек тортишманглар» эмиш.

Мен ҳатто янгиш эшишган бўлсан керак, деб ўйладим. Элчихона ходими эса чинакамига ўғил бола йигит экан, бизни юмшоқ ўриндиқларга ўтқазди-да, бир қизни қақирди. У ҳам ўрис экан. Бирор хушрўй, Бодом қовоқ. Унга нима деди денг:

— Мехмонларга қара, Тамара. Марҳамат, бизга кофе келтир. «Сюрприз» тортидан ҳам олиб кел. — Шундай деб бизга қараб ўзини яқин олиб кўз қисиб қўйди. — Торт янги. Кечагина Москвадан учиб келган.

Йўқ, ҳақиқатан ҳам ақлдан озиб қолиш мумкин эди. Бу ерда бизни «Сюрприз» деган торт билан сийлашса-я! Кечагина Москвадан келган экан!

Бу шоколадлик торти СССРдан бошқа ҳеч қаерда қилишмайди. Вақтида мен уни хушламас эдим. Қуруқроқ. Сал—куйганроқ. Истаган пайтингизда ундан тузукроқ бирон нарса топиш мумкин. Масалан, Арбатдаги «Прага» ресторанида тайёрланадиган «Прага» торти.

Бироқ бу ерда Вашингтонда элчихона фойесида учта шўро доҳийсининг сувратлари остида тамом бошқа гапда! Доҳийларнинг нигоҳлари жиддий, лекин қаҳрсиз,

аксийча, оталарча улар бизга — қилғилиқни қилиб қўйиб, энди адашган ит каби туғишган хонадонига бош уриб қайтиб келган, насабига кўра яҳудий миллатига маансуб иккита собиқ фуқароларига маънодор қараб туришипти. Шундай шаронтда «Сюрприз» торти менга қандолатпазлик санъатининг чўққиси бўлиб кўринди ва оғизимга сариқ мойдай ёқди.

Тамара-чи? Ё парвардигор, шу номни эшитсан бири биридан ёқимли қанчадан-қанча воқеалар эсимга тушади! Тамара худди туғишган синглимиздек, бизга мулойим боқиб, атрофимизда гирди-капалак эди.

— Ҳар қандай одам ҳам хато қилиши мумкин, — деди бизга элчихона ходими ҳамдардлик билан. Буни эштиб, юрагим ўйнаб кетди. СССРда бунақа гапни айтишмайди. Эҳтимол, ҳозир айтишар, лекин авваллари сира айтишган эмас. Хато қилсанг, гаплашиб ўтирумай, турмага жўнатишарди. Баъзан эса хато-пато қилишингни кутиб ҳам ўтирумай, олиб бориб тиқиб қўйишаверади. Фалокатнинг олдини олмоқ мақсадида, ўзгалар қўрқсин десанг, ўзингникини аямал

Демак, мен хорижма-хориж дайдиб юрган кезларда Россияда анча-мунича ўзгариш рўй бериди-да! Либерализм!

Менинг ошнам анои эмас — юлдузни бенарвон урадиганлардан. У элчихона ходимига атайин шунақа саволлар бера бошладики, жавобларни эшитганимдан кейин мен «ошнам беҳуда гапирмаган экан» деб ўйламогим керак эди.

Биринчи савол:

— Марҳамат қилиб айтишгичи, ўртоқ бошлиқ. шўро фуқаролигидан маҳрум бўлган одам унга яна эга бўлмоқ ва уйига қайтмоқ учун пима қилмоғи керак бўлади?

Жавоб:

— Сабабларини баён этиб ариза ёзилади. Тўрт нусхада. Тўрт нусхада анкета ҳам тўлдирилади. Ундан ташқари СССРда истиқомат қилувчи қариндошлардан оиласи бутлаш мақсадида расман чақириқ қофози бўлса, нур устига нур бўлади.

Гап шу ерга келганда қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборнишинга сал қолди. Қин-қизил майнавозчилик-а!

Биз СССРдан Йироилга чиқиб кетишга ижозат сўраганимизда ҳам биздан истроиллик қариндош-уругларимиздан оиласи бутлаш маъносида чақириқ бўлишини талаб қилишган эди.

Кўпчилигимизнинг хорижда ҳеч қанақа қариндош-

Үрӯғимиз йўқ эди. Шунда Тель-Авивда ҳар бир истагай одам учун холами-амма ёхуд тоғами-амаки излаб топа бошланди. Албатта, бу тога-аммалар қалбаки эди. Уларнинг номидан оилани бутлаш учун чақириқнома юборилар эди. Одамлар Москвада ота-онасини, баъзан эса ҳатто болаларини қолдирниб, тоғаси ёхуд аммаси билан оилани тиклаш мақсадида Тель-Авивга йўл оларди. Бушинг ёлғон эканини ҳамма билиб туради. Лекин ҳамма буларнинг барини чин деб ўйлаётгандай кўриниарди. Ўйин эди-да! Иккала томон ҳам ўйин қиласарди. Баъзилар эса албатта, бу таҳтада оддий пиёдалар эдик, холос.

Ҳозир ҳам ўйин давом этарди, фақат энди - тескарисига. Энди Россиядан чақириқнома керак.

Ошнам сўрашда давом этади:

— Борди-ю у ёқда қариндошлар қолмаган бўлса-чи?

— Собиқ қўшнилар имзо чекса ҳам бўлаверади, — деб кулиб юборди элчихона ходими. Унга қўшилиб биз ҳам кулиб юбордик. Кап-катта одамлармиз. Унинг устига бир-бирамизга ёт эмасмиз. Тушумай ўлибмизми? Керак бўлгандан кейин керак-да! Илтимос қилишгандан кейин бажармоқ керак. Бунақа нарсаларга ақлимиз етавермайди.

Иккинчи савол:

— Квартира масаласи шима бўлади?

Жавоб:

— Шу ерда долларда ҳақини тўланглар — Москвада «Внешпосилторг» қурган биринчи даражали уйлардан кооператив квартира оласиз. «Внешпосилторг»нинг квартираларини фақат хорижий валютага олиш мумкин. Бир квадрат метр турар жой майдонининг қиммати 90 доллар. Коридорлар, ўчоқбоши, ювиниш хоналари бепул. Шу тарзда уч хоналик квартира сизга беш минг долларга тушади. Хорижий валютага бизда чиқадиган «Москвич» ёхуд «Жигули» машиналарини ҳам харид қиласангиз бўлади. Экспорт учун ишланган нусхаларини.

— Булар кичкина машиналар, — деди ошнам қувлик билан кўзларини қисиб. — Қимматроқ бўлса ҳам кучлироқларидан олса бўлмайдими? Масалан, «Волга»ми ё «Чайка»ми?

— Сизларга мумкин эмас, — деб жавоб берди элчи-хона ходими. — Чегарадан чиқиб кетилади.

Шуидай деб кулиб юборди.

Зўр йигит экан-да бу элчихона ходими! Ақли ҳам расо. Ҳозирги пайтда дипломатия хизматга танлаб-таш-

лаб юборишади. Партия билетининг ўзи билан иш битмайди. Унинг ёнига қўшимча тарзда каллада ҳам бирон нарса бўлмоғи керак.

Ошнам ўзини овсарликка солди:

-- Менинг пулим ортиб қолса-чи? Мен бу ерда эзувчиларнинг қўлида эртаю кеч ишладим, унча-мунча орттирганим бор. (Нималар эвазига «унча-мунча орттирганини билмасам экан. Икона ҳисобига орттирган. Хуфя тарзда Россиядан ўттиз доначасини олиб келганди. Лекин мен гумман. Менинг нима ишим бор?) Уни нима қиласман?

— Нима қилишни билмагандек сўрайсиз-а! — деб койинган бўлди элчинона шоввози кўзларини лўқ қилиб.

— Шу ерда муюлишнинг нариги томонида шўро банкининг бўлими бор. Уша ерда меҳнат қилиб топган долларларингизни сертификатга алишириб оласиз. Москвага борганде эса хоҳланг — бу сертификатларга валютага савдо қиладиган «Березка» магазинида қора увидирикми, хорижий латта-путталарини харид қилинг, хоҳланг — сертификатингизни чайқов бозорига олиб боринг. Бирига саккиз сўмдан. Ҳозир улар шунаقا нархда сотиляпти, шекилли.

Мен ошиқу бекарор бўлиб қолдим, бу йигитга. Жуда ҳам ўзимиз қатори экан-а! Манзират-панзират деган гаплардан буткул узоқ экан. Бор гапни шартта айтаркан, қўяркан. Ҳамма нарсани айлантириб ўтирмай ўзноми билан атаркан. Яна дипломат-а! Ҳўп замонлар келди-да!

Гап шу ерга етганда мен ҳам чидаб туролмай, унга савол бердим:

— Марҳамат қилиб айтинг-чи, муҳтарам ўртоқ, — биз уйга жўнаш вақтини қанча кутмоғимиз керак бўлади? Ҳабарим бор, баъзи бир одамлар ҳужжатларини тоширганларига ярим йилдан ошди. Ҳали ҳам ҳеч қанақа натижага йўқ.

У жiddий тортди, ҳатто галстугини тўғрилаб қўйди:

— Нима деб ўйлайсиз — Ватанга қайтиб боришни расмийлаштириш, шўро фуқаролигини тиклаш осон ишми? Ҳоҳлаган одамларнинг ҳаммасини ҳам мамлакатимиз қайтиб қабул қиласвермайди? Жiddий текширишдан ўтиши керак. Тегишли жойларда тегишли одамлар бу иш билан шуғулланишади. Энг муҳими — ҳужжатларни Москвага жўнатиш. Кейин бардош билан кутинг.

Шу жойда бирдан миямда бир фикр чақмоқдай ялтэтди. Улар у ерда бизнинг шахсий ишларимизнинг тити-

питисини чиқарыб юборишади. Ана шунда ҳар бир яхудий жўнааб кетаётганида қон ютиб югуриб-елиб иш жойидан олган лаънати тавсияномалари ўзининг таъсирини кўрсатади. Кераги йўқ беҳуда қофоз деб ўйлаганимдингиз? Э-э, қаёқда? Бу қофози муҳтарам ишга тикиб қўйилганича ётаверади, оқ нон сўрамайди, ўзининг фурсати келишини кутади. Мана энди, уни ётган жойидан ёргуғ дунёга олиб чиқишидади ва синчиклаб ўқиб кўришади. Қани, бир тогора бўтқага ватапини сотган ва Исрорилга — ўзининг сионист биродарлари ҳузурига жўнааб кетган фуқаро Аркадий Саломонович Рубинчикнинг тавсифномасини кўрайлик-чи, нималар ёзилган экан унда?

Пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди.

Бу маълум қофоз яна тақдиримни ҳал қилмоғи керак. Мен уни ўқиган эдим. Нима деб ёзилган эди унда? Эсламоқ керак? Партияродаги фариштан паноҳим Капитолина Андреевна менинг тўғримда бирон оғиз ёмон гап ёзмайди. Аксинча, ижобий томонларини таъкидлайди. Бу тавсифнома нима учун кераклигини тузукроқ суртиргани ҳам йўқ. Вой, азизам, Капа-ей! Сен иккинчи марта менга бебаҳо яхшилик қилияпсан!

Мустаҳкам партнявий қатъият билан менинг тавсияномамга нима деб ёзганингни унутганим йўқ. Езганларинг маълум қолип ичидаги гаплар эди, лекин ҳозир ўша қолипдаги гаплар мен учун лаззатли мусиқадай жарангламоқда.

Фуқаро Рубинчик Аркадий Саломонович фалон корхонада фалон вақтдан фалонгача ишлаган. Социалистик мусобақада юксак кўрсаткичлари учун бир неча марта рағбатлантирилган. Жазоланмаган. Коммунистик партия ишига содиқ. Муҳр. Учликнинг имзолари: партком, профком, маъмурият.

Ура, Капа, Капитолина! Менга бундан ортиқроқ туҳфа қила олмасдинг! Мени қайтиш ҳаракатига тушиб қолишимни билган доно башоратчидай иш қилган экансан. Билиб қўй, азизам, менда ҳаққинг қолиб кетмайди. Ҳушёр бўл, диван! Фижирланг, пружиналар! Қучорингни оч, қадрли ҳимоячим!

Жоиз бўлса, шуни айтиб қўймоғим керакки, айни ана шу тавсифнома менинг тақдиримни ҳал қилганига бир дақиқа ҳам шубҳа қилганим йўқ. Элчинонага ариза берган юзлаб яхудийлар орасида биринчилардан бўлиб Москвага учиб келяпман. Бунинг боиси нима бўлсайкин? Ана шунақал!

Майли, орқага қайтайлик.

Мен Ўн олтинчи авёнюдаги элчинонадан қанот боғлаб чиқдим. Полициячиларнинг ёнидан учиб ўтдим. Шу кўчанинг ўзида нариги томонда туриб биз учун беҳуда томоғини йиртаётган америка яҳудийларига истеҳзо билан қанот силкитиб салом бердим. У сурʼа намойишчилар ўрин алмаштираётган эканлар. Овози чиқмай ҳириллаб қолганлар йўлкадаги жойларини янгиларига бўшатиб бермоқда эдилар. Бу янгилар эса ўзларининг эзилган ўрис биродарлари учун кучларини аямай бақириб-чақиришга тайёр эдилар. Янги келганлар бир-бирларининг қўлларидан тутишиб, давра ҳосил қилдилар ва рақсни бошлашар экан, ҳамжиҳатлик билан бақирдилар:

— Жавобини бер менинг халқимнинг!

Мен циркдагидек қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордим. Ошнам ҳам кулди. Биз Ўн олтинчи авеню бўйлаб, болалардек диконглаб кетдик. У ўзининг «Шевроле»сини шу кўчага тўхтатиб қўйганди. Кейин эса машинанинг юмшоқ ўринидигида чайқалиб борар эканман, кўз ўнгимдан липпилл ўтиб кетаётган гоҳ оқ уйга, гоҳ Қапитолийга, гоҳ Пентагонга паришонхотир нигоҳ ташлаб, элчинона ходимиининг оғзидан беҳос чиқиб кетган бир иборага эътиборимни қаратдим. Хаёлотим жуда бой эмасми, кейин шунга мувофиқ ўзимча калаванинг учини топа бошладим. Мени осонликча қўлга тушириб бўлмайди. Ҳа, кичкина деманг биэни...

Уша дақиқада калламда қанақа манзара ҳосил қилганимни билгингиз келаяптими? Кейин уни воқелик билан чоғишириб кўрасиз. Шунда табиат мени сартарош қилиб яратиб катта хато қилганини билиб оласиз. Мен мижозимнинг боши устида бир умр эгилиб ўтиб, кетмаслигим керак эди, балки министр лавозимида юмшоқ ўринидиқда ялпайиб ўтириб, ҳар хил хорижий давлатларнинг вакилларини қабул қилмоғим керак эди.

Эшитинг, эшитинг. Ҳадемай Москвага етамиз. Кейин шу билан бир-биримиздан ажраб, ҳар томонга равона бўламиз. Ана ундан кейин қулоғингиз тинчийди. Үнгача эса, агар сиз қарши бўлмасангиз, сизни яна бир оз қийнай.

Биринчи номерли комбинация. Бу гоя учун «Иқтисодиёт» соҳаси бўйича мени Ленин мукофотига тавсия қилса арзиди.

Иккинчи номерли комбинация учун — иккинчи Ленин мукофотини берса бўлади. Бу галгисини «Ташқи снёсат» бўлимни бўйича. Бир йўла «Ички снёсат»ни ҳам қўшиб юборса бўлади.

Биринчисидан бошлайлик.

Мисол учун, айтайлики, Москвада менга ўхшаган бир шоввоз миллатига кўра хорижга жўнатиладиган — аввал Венага, кейин Тель-Авивга, ундан сўнг бошқа жойларга. У шўрлик бутун умри давомида каталакдай уйда яшайвериб, ато тамом бўлган. Райнжроқўмда рўйхатга ёзилиб, яаш шароитини яхшилайман деса, бу нияти фақат Востряков қабристонидагина рўёбга чиқмоғи мумкин. Ортиқча бир тийин пули йўқ. Бинобарин, кооператив квартира сотиб олишнинг иложи йўқ. Илож битта -- сиртмоқ.

Аммо бошқа иложи ҳам бор — у тунги самодаги сомон йўлнадай милт-милт кўринниб туради. ОВИРга бормоқ керак. Бу шоввоз бирданига қалбида Сионга нисбатан оташин муҳаббат ёлқинини ҳис қиласди-ю, ОВИРга ариза ёзади. Бизнинг тажрибамиздан яхши хабардор бўлгани учун ҳеч нарсани юрагига яқин олмайди-да, бемалол шифтига термулиб ётиб, натижасини кутади. Ишдан ҳайдашган бўлса, ҳечқиси йўқ. Хорижий яҳудийлар ёрдамга кўмниб ташлайди. Ҳатто хорижий валютада жиндай пул ҳам тегиб қолиши мумкин. Ниҳоят, виза қўлга тегали, бепул. Негаки, унинг танидан ОВИРга доллар ҳисобида икки минг сўм пулни қимматли ва севимли Голланд элчихонаси келтириб берган. Истроил давлатининг манфаатларини Москвада шу элчихона ҳимоя қиласди.

Москва — Вена. Вена — Тель-Авив. Ҳалқаро яҳудийлар ҳисобидан. Истроилда муҳожир сифатида ҳақиқий қимматининг учдан бирига квартира оласан. Ҳатто ана шу учдан бир миқдордаги пулни ҳам ҳалқаро яҳудийлар ҳисобидан сенга қарз беришади. Кейин шу квартирани эркин бозорда уч баравар қимматга сотасан. Албаттаники, жаҳон яҳудийларига эмас, Истроилнинг бирон муайян фуқаросига. Ҳалол одам сифатида қарзингни тўлайсан. Шундан кейин ҳам киссангда соф йигирма минг доллар қолади. Бу пуллар эвазига Римга учнб борасан, Италияда яшай бошлайсан. Инглиз тилини ўрганасан. Жаҳон яҳудийлари ҳисобига. Яна шуларнинг ҳисобига бутун дов-дастгоҳийнгни кўтариб, Америкага келасан. Келасан-у, тўппа-тўғри Вашингтондаги Ўн олтинчи авенюга равона бўласан. «Ҳалқимнинг жавобини бер!» деб айюҳаннос солаётган америкаликларга парво қилмай, сени «Сюрприз» торти билан меҳмон қиласдиган элчихона ходимишинг ҳузурига кирасан. Аҳвол шунаقا дейсан, ватанимни соғинганимдан ўлиб қолай деяпман. Социализмнинг капитализмдан устун эканлиги шахсий таж-

рибамдан ишонч ҳосил қилдим, қолган-қутган кучимнинг ҳаммасини коммунистик жамият қурилишига сарфламоқ чиман, дейсан. Пешонангдан биродарларча ўзиб қўйиншади, қўлингга тўртта анкета тутқазишади, қарабсанки, Москвага учнб кетяпсан. Ўзингнинг муҳташам квартирангга (беш минг доллар) кириб борасан, ҳамма ёғи ялт-юлт қилиб турган, энг юқори сифатга эга бўлган, хориж учун ясалган автомобилингта ўтирасан (икки минг доллар) ва қолган ўн уч мингга уч-тўрт йил ҳеч нарсага зориқмай тирикчилигинги ўтказасан. Истасанг ҳар куни «Березка» магазинидан харид қилинган қора икра-ю, осетрина балиқ еб, устидан «Оқ от» деган шотланд вискисидан ичиб турсанг ҳам бўлади.

Бу ишларнинг барини бир-бир ярим йилда битирса бўлади. Шу муддатда уй-жойнинг тайини йўқ бир қашшоқ одам худди эртакдагидек, муҳташам квартира билан янги автомобилинг эгасига айланади, Шўро одамларининг кучи етмайдиган энг лаззатли таомларни таввул қиласди, нақд ажнабий сайёҳлардек бутун хорижий либосларга бурканади. Бунинг устига устак бегоналар ҳисобидан Вена, Тель-Авив, Рим ёхуд Брюссель, Нью-Йорк, Вашингтонга ўхшаш дунёни кезиб чиққанинг ёнингга қолади.

Қалай? Режа чакки эмас-а? Шунисини эътиборга олингки, юз фоиз амалга оширса бўлади. Сих ҳам куймайди, кабоб ҳам. Бундан ташқари, яна бир нарсалик бўлиб қолинади. Бояги шоввоз — шўро фуқароси худди ютуқсиз лотореядек катта ўлжани қўлга киритади. Шу тарзда мамлакатда ҳаёт даражаси кўтарилади. Шўро ҳукумати бир тийин сарфламай туриб, хорижий валютада теп-текин йигирма минг долларга эга бўлади. Борди-ю минглаб яҳудийларни шу йўналиш бўйича сафарга жўнатса нима бўлади? Эҳ-ҳе, кирадиган фойдани ҳисоблаб, тагига етиб бўлмай қолади-да!

«Иқтисодиёт, молия» бўлими бўйича мени Ленин мукофотига тавсия қилишса, арзир эканманми, йўқми? Эътиrozлар борми? Демак, бир овоздан қабул қилинади.

Энди иккинчи комбинацияга ўтайлик. Бу масалада аввалгисидан ҳам қизиқроқ бир-иккита гапга рўпара келасиз. Бунақа иш учун нафақат менга Ленин мукофотини аяб ўтирасиз, балки камида Ленин ордени билан ҳам тақдирлайсиз, уни ўз қўлингиз билан кўкрагимга қадаб қўясиз. Негаки, гап шўро давлатининг номуси ҳақида, обрў-эътибори тўғрисида бормоқда. Мен сизга ўзи-

мизнинг одам деб, жуда катта бир тадбирнинг режасини гайтиб бераман. Бу тадбир оқибатида шўролар иттифоқи бир йўла икки фронтда ҳам ташқи, ҳам ички фронтларда энг ёрқин сиёсий галабалардан бирига эришади.

Буларнинг барини мен ўйлаб топган эмасман. Буларни Москвадаги доно одамлар ўйлаб топган. Мен фақат режани тўлалигича фаҳмлаб қолдим. Олимлар айтганидек, чамалаб топдим. Нега десангиз, мен ҳам жуда унақа анойилардан эмасман, доно Сулаймоншоҳдан у-бу нарса мерос тарзида бизга ҳам ўтиб қолган. Агар шундоқ бўлмагандай менинг шўро паспортимда бешинчи мoddасида «яҳудий» деган тамғанинг савлат тўкиб туришига нима ҳожат бор эди?

Бизни «Сюрприз» деган торт билан меҳмон қилган элчихона ходими мен билан шеригимни кузатиб қўяр экан, бизга далда бермоқчи бўлиб бехосдан бир иборани айтиб юборди:

— Уйингизга кетасизлар. Энг муҳими, Америкага давлатимиз бошлиғи расмий ташриф билан келгунинг қадар сизларнинг ҳамма ҳужжатларингиз Москвада бўлмоги керак.

Хўш, қалай, бу ибора сизга манзур бўлдими? Шу иборанинг замиридаги маънони илиб ололдингизми? Ололмадингизми? Мен билан бирга элчихонага борган ошнам ҳам шу иборадаги жуда муҳим шаъмага эътибор бермапти.

Мен бўлсам бирдан «лов» этиб ёниб кетгандай бўлдим. Миямда электрон ҳисоблагич машинам ишлаб кетди. Машина бир зумда шундай самара бердики, уни кўриб, дудуқланиб қолдим. Мен дохиёна бир тадбирни кўрдим.

Демак, бундоқ. Вашингтондаги Ун олтинчи авенюда жойлашган шўро элчихонаси тарихий эмас, амалдаги ватанига қайтишни ихтиёр этган адашган яҳудийларини «Сюрприз» торти-ю, табассумлар билан кутиб олади. Уларнинг илтимослари ёзилган аризалар-у, бошқа ҳужжатлар Москвага жўнатилади. Москвадагилар маминурятдан кафтларини бир-бирига ишқаб, аризаларни тўп-тўп қилиб тахлашади, кимга қайтишга рухсат бериш, кимга бермасликни муҳокама қилишади. Аризалар ингилаверади. Папкалар семираверади. Бир неча юз онлага катталар қайтишга ижозат ҳам беришади, лекин бу уларга маълум қилинмайди. Бардош билан кутиб ўтираверинг, ўша Американгизда! Вақти келгандандай айтамиз. Ҳаммаларингга бирйўла.

Булар муайян вақтгача давом этади. Қўнғироқ ча-лингунча. Бироқ бу — сабил қўнғироқ чалина қолмайди. Совет халқининг доҳийси Америкага замбараклар гумбури остида дабдаба-ю асъаса билан ташриф буюргандагина қўнғироққа навбат келади. Тасаввур қилсаиз керак. Америка яҳудийлари ҳам олий меҳмонни катта «дабдаба» билан кутиб олишга тайёргарлик кўриб қўйишган. Қийқириқ! Бақириқ-чақириқлар! Хуштаквозлик! Оҳ-воҳлар! Нола-фигонлар! Плакатлар! Минг-минглаб фазаби жўшган намойишчилар!

— Фиръави! Жавобини бер халқимнинг! СССРдан яҳудийларнинг эркин чиқиб кетиши учун! Зиндоnlарнинг эшигиши очинг! Эзилган биродарларимизни бағримизга олишимизга имкон беринг! Қонхўрлар!

Жамики аксилкоммунистлар ийиб роҳат қилади. Таъзиiringни едингми шўролар раҳнамоси! Боплаларинг уни! Баттар бўлсин! Оббо яҳудийлар-ей! Баракалла-е, азаматлар! Онасини Учқўрғондан кўрсатиб қўйдингларку! Шармандаи шармисор бўлди.

Газеталарчуввос солган, телевидение яйраганидан ёрилиб кетай дейди. Ташқи сиёsat майдонида шўро Иттифоқининг буткул чуви чиқди. Шўроларнинг раҳбари яширинча қочиб, Кремлга биқиниб олса ҳам бўларди. У ердан тумшуғини чиқарадиган ҳоли қолгани йўқ.

Ана шунда элчихонада яҳудийлар кусур-кусур еган «Сюрприз» торти иш беради. Бизни меҳмон қилган шоввоз йингит ўринлатиб хуштагини чалиб (телефон орқали, албатта. Лекин телеграммага жиндай чиқимдор бўлса ҳам ҳеч бокиси йўқ), ҳужжатлари Москвада ижобий тўхтам топганларнинг ҳаммасини тўплайди. Бола-чақалари билан, оиласинг биронта аъзоси қолиб кетмай, яҳудийларнинг ҳаммаси Вашингтонга кўрсатилган муддатга ва кўрсатилган жойга стиб келади.

Парда кўтарилади, томоша бошланади.

Лол қолган Американинг ва на фақат Американинг балки бутун дунёнинг кўз ўнгига (акс ҳолда, телевидениенинг ва фазодаги сунъий йўлдошнинг нима кераги бор) ҳамма башоратларга кўра уятдан ёниб, адойи тамом бўлган шўро раҳбари жойлашган қароргоҳ олдида-ги майдонда собиқ шўро яҳудийларидан мингларча одам тўпланади-да, рус тилида бирваракай фифон кўтаради. Шунда қароргоҳнинг эшиги очилиб, ичкаридан тевара-гига аъёнлари билан олий меҳмоннинг ўзи чиқади. Тўпланган яҳудийлар тиз чўкишади ва эртаклардагидек баравар тавалло қилишади:

— Падари бузрук! Отахонимиз! Бир қошиқ қонимиздан ўтгин! Бир оғиз илтимосимизни тингла!

Шунда бутун инсониятнинг кўз ўнгида (телевидение юзлаб кўзлари билан тасвирга олиб турди) шўро халқининг доҳийси — у курраи заминдаги энг улуғ инсон-парвар эмасми — ғазаб билан бароқ қоштарини чимиради-да, оталарча маҳзунлик билан савол сўрайди:

— Ким ўргатди сизларга тиз чўкишни? Сизлар, ахир, шўро одамлари бўлгансизку! Қани сизнинг ўтмиш ғурунгиз? Малъун капитализм одамларини шунаقا кўйларга солар экан-да! Унинг қаддини букиб, юрагини эзib ташлар экан-да! Туриңлар ўрнингиздан! Бошингизни әгманг! Шўро ватани олижаноб! У ҳатто адашган фарзандларини кулфатда ёлғиз қолдирмайди!

— Ўйимизга кетмоқ истаймиз! Бизни олиб кет. Қадрдан отамиз! — деб минг оҳангда сайрайди оломон қўлини раҳнамо томон чўзиб.

Бутун дунё ҳанг-манг бўлиб қолади.

Шўро раҳбари қўлларини боши узра кўтариб, ҳаммани тинчланишга ундейди ва қуида нутқини ирод қилади:

— Бегона капиталистик ўлкаларда шўро одами баҳт топа олмайди. Сионистлар ва империалистларнинг ифосига учиб, биз сизларнинг Истроилга кетишингизга ижозат берган эдик. Мана энди аламли кўз ёшлари тўкяпсиз. Бутун дунё ҳақиқат кимнинг томонида эканини кўриб қўйсин, социализминг чириб бораётган капитализмдан афзал эканига амалда ишонч ҳосил қиласин. Бизнинг айрим лақмароқ фуқароларимизни ёлғон-яшик ваъдалар билан тузоқса илинтирувчи ҳар хил қулжаллоблар ва гийбатчилар аламидан ёрилиб ўлсин. Она юртига қайтишга таллинаётган мана бу одамлар ифоларга энг яхши жавобдир. Шўро халқи номидан мен сизлар учун ватан дарвозаларини очиб бераман. Сизлар учун маҳсус авиацийнерлар жўнатамиз, манави болачали одамларни эса мен шахсий самолётимда олиб кетаман. Қани, манави болани менга берингчи, бу ахир, ўзимизнинг шўро боласи-ку! Йиглама. Ешларингни арт. Ўйиншга кетасан, бўталоқ. Отинг нима? Шмуликми? Абрашами? Ие, Сашами? Ўзимизнинг русча исм экан-а! Менга рўмолча беринглар... Кўзимга ёш келди.. Кўнглим бузилиб кетяпти...

Шундоқ бўлса, бутун дунёниг юнига қанақа тарсаки тортилиши мумкинлигини гапириб ўтиришга ҳам ҳожат йўқ. Бутун жаҳондаги яҳудийлар ҳамма мамлакатларда

оғзига талқон солиб олгандағы ғириңг деёлмай қолади. Халқаро коммунизмни гуруҳи қандоқ күтарилиб кетарди!

Ташқи душман устидан қозонилган мислесиз ғалаба! Энди ички душман, яъни ўз халқинг қолади. Ўз халқинг учун бу комедиянинг навбатдаги пардаси кўрсатилади.

Куйидаги томошани тасаввур қилинг: Москванинг Шереметьево аэродромида бирин-кетини самолётлар қўнади. Уларнинг ҳар қайсиси қайтиб келаётган яҳудийларга тўла. Юзлаб одамлар қўлида боласи, қўлтиғида бувилари билан самолёт трапидан тушиб келади, тушади-ю, учиш майдонининг бетонига етиб, уни тўйибтўйиб ўпади.

Аэропортга эса Москва меҳнаткашларини саф-саф қилиб ҳайдаб келишган. Завод ва фабрикалардан. Ўн мингларча. Оркестр юракни орзиқтирувчи куйлар чалади. Яҳудийлар ҳўнграган, ўрислар ҳўнграган. Бизнинг Капитолина Андреевнамизга ўшаган биронта партия хоними келган йўловчилар тўпидан ўзининг собиқ хизматчисини топиб олади-да, жамики халойиқнинг олдида ва телевидениенинг кўз ўнгида худди сувратлардаги онаватаи каби уни қудратли қўкракларига қаттиқ босади. Буни қўриб, бутун Россия ҳўнграб йиғлаб юборади ва кўз ёшларидан телевизор экранлари хира тортади.

Хўш, самара қандай? Самара жуда зўр. Кимда ким бурнини жийирса, шўро тузумидан норози бўлса, Фарбга кўз қирини ташлай бошлаган бўлса, бундан бир умрта сабоқ олади. Агар бутун дунё бўйлаб мададга эга бўлган, ҳамма мамлакатларда қариндош-уруги-ю хешақрабоси топиладиган яҳудийларки Россияга қайтиб келаётган экан, бизларга йўл бўлсин. Бу шўрпешона бошимизни қаерга ҳам ура олардик? Бегона юртларда бизга ўшаганлар бекорга нобуд бўлиб кетади. Ундан кўра, иссиқ жойимизни совутмай жонажон Россия учун ва шўро ҳокимияти учун худога таваллолар қилиб, тинчгина ўтирганимиз яхши.

Бундан яхшироқ тарғиботни ўйлаб ҳам тополмайсан. Ҳадемай, ҳа яқини фурсатларда шу ишлар амалга оширилганинни ўзингиз кўрасиз. Ана ўшанда Аркадий Рубинчинки эслайсанз.

Нима гап? Не, Москвами? Е тавба! Дарров-а?

Чекилмасин! Тасмаларни боғлаб олинг!

Бажону дил! Менинг тасмамни беринг-а. Вой, кечирасиз, бехосдан қўлячни чўнтағингизга сўқиб олибман. Ўзр. Бу нима? Микрофонми? Чўнтағингизда-я? Бир ёқقا

сим ҳам кетган? Тушунмаяпман? Нима учун ўриндиқнинг тагига магнитафон қўйилган? Кассеталари ҳам айланиб турибди.

Нима бало? Бутун йўл бўйи ёзиб келдингизми? Гапирган гапларимнинг ҳаммаси ёзилдими? Нима учун? Шошманг... Бир дақиқа... Мен нималар дедим ўзи? Худо ҳақи, нималар деб жавраганим сира эсимда йўқ.

Ҳали шунақа дeng, биродар. Ниҳоят, сизни қаерда кўрганимни эсладим. Сиз магнитафонлар устаси-ку! Менга парторгимиз Капитолина Андреевнанинг тавсияси билан хорижий мижозларнинг гапини эшитиб олишим учун инглиз тилини ўргатмоқчи бўлишганда... ҳа, ўша сиз эдингиз... фуқароча кийимда. Лубянкадаги катта идорадан келган эдингиз. Мени маҳсус мутахассисларга кўрсатаман деб лўписа қилгандингиз. Ҳа, албатта, сиз сиз! Ўша турқингиз! Тегманг менга! Қўлимни қўйиб юборинг! Нимага тасмаларимни қаттиқ тортиб боғлаяпсиз? Оғриди! Мен ўтиromoқчи эмасман. Тикка тураман. Самолётни тўхтатинг! Уни қўндириманг!

Москвага боришни истамайман! Ё парвардигор! Ҳаммасини унутиб қўйибман-а! Хорижларда юриб, ўзимни эҳтиёт қилмогим кераклигини паҳкос эсимдан чиқарибман. Ичимда гап турмайдиган бўлиб қолганман. Тилимини тиёлмайдиган дардга чалинганман. Ҳаёлимга келган нарсанинг ҳаммасини қайтармай гапираверадиган бўлиб қолганман. Энди Москвага кирадиган бўлсан, ишим — пачава...

Лагерга тушишни истамайман. Қамалишини истамайман. Ҳеч қаёққа боришни истамайман. Олдинга ҳам, орқага ҳам. Ерга қўниш керак эмас. Ерда менга кун йўқ.

Менга раҳмингиз келсин —

Менга, Аркадий Соломонович Рубинчикка —

Ватан урушининг ногиронига —

Биринчи тонфадаги сартарошга —

Собиқ СССР фуқаросига —

Собиқ Исройл фуқаросига —

Америка грин-картасининг, яъни салкам паспортининг собиқ эгасига раҳмингиз келсин.

Мен ҳеч кимга ёмонлик қилган эмасман —

Мен фақат одамга ўхшаб яшамоқчи бўлувдим, афсус, бутунлай тескариси бўлди —

Мен жуда чарчадим —

Мендан битта хизматингизни аяманг —

Тўхтатинг самолётни, мен тушиб қоламан.

МУАЛЛИФДАН

Китобхонаси оғизлантириб кўйинни ўзимини жамоатчалик буреки леб тасоблашмаси. Аркадий Рубинчик самолётда ўтириб вайсаган гапларнинг ҳаммасига чиппа-чин ишониб ўтириманлар. Ҳар хил англашилмовчиликлар чиқиб юрмасин.

Нью-Йорклик бир сартарош (СССРдан яқинда келган муҳоджир) бу китоб билан нечукдир қўллэзма ҳолидаёқ танишишга мувваффақ бўлибди-да, ундаги ҳамма гапга чиппа-чин ишонибди. У ҳам Аркадий Рубинчикка ўхшаб паканагина экан. У ҳам Исройлда кўп турмаган экан. Биографик характерда ҳам анча-мунча тафсилотлар тўғри келибди.

Шунда ҳалиги сартарош Аркадий Рубинчик мендан олинган деган тўхтамга келибди. Хотимадан ташқари. Адабий қаҳрамон билан ўхшашлиги бекаму кўст бўлмоғи учун, балки бошқа бирон мулоҳазага бориб бўлсамикин — у Вашингтонга, Ўн олтинчи авенюга равона бўлибди, у ерда шўро консулининг қабулига киришга мувваффақ бўлибди, унга Аркадий Рубинчикнинг ҳамма гапларнин ёддан айтиб берибди, лекин консулининг жавоби китобда ўқиганларига спира тўғри келмабди. Бундан сартарош хўб ажабланипти.

У Нью-Йоркка караҳт бўлиб қайтипти, ҳеч қанақа альпинистларнинг анжомисиз карниздан юриб, осмон-ўпар бинонинг энг баланд жойига чиқиб олипти-да у ердзи ҳаммага тулира бошлатти.

Полициячилар Америка техникасининг энг сўнгги ютуқларини ишга солиб, уни зўрға пастга тушириб олишипти ва Рузвелт номидаги госпиталга жойлашипти. У шўрлик ҳозир ҳам ўша ерда жаҳон яҳудийларининг маблағига кун кечирмоқда экан.

Шунинг учун яна бир марта огоҳлантираман: китоб персонажларида шахсан ўзингиз ва ёки танишларингизнинг белгиларини зинҳор излай кўрманг. Китоб — муаллиф хаёлотининг маҳсулотидир. Хаёлотга эса нима ҳам леб даъво қиласан?

ҚУДДУСИ ШАРИФ.

Адабий-бадиий нашр

ЭФРЕИМ СЕВЕЛА

ТҮХТАТИНГ САМОЛЁТНИ, ТУПИБ ҚОЛАМАП

Toшкент «Маънавият» 2000

Муҳаррир *Б. Муродалиев*
Бадиий муҳаррир *С. Ағзам*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳид *С. Абдусаматова*

Теришга берилди 11.09.00. Босишга рухсат этилди 23.10.00. Бичими
84×108 1/32. Литературная гарнитураси. Юқори бояма усулида босилди.
Шартли б.т. 11.34. Шартли кр-отт. 11.76. Нашр т. №,06. 5000 мусха. Буюрт-
ма № 175. Нархи шартнома ясасида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Туров, 43-йй. Шартнома 23-00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кў-
чи, 1-йй. 2000.

C38

Севела, Эфрем.

Тұхтатинг самолёттері, түшінб қоламан /Рус-
чадан О. Шарағиудинов тарж. — Т.: «Маъна-
вият», 2000. — 216 б.

P2